

1111 1807
भातञ्जलदशनम्
COOCH BEHAR

महर्षि-वेदव्यासकृत-भाष्यसहितम् ।

वाचस्पतिमिश्रविरचितव्याख्ययः

समलङ्कृतम् ।

पण्डितकुसुमपतिना,

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

द्वितीय संस्करणम् ।

कलिकाताराजधान्याम् ।

सिद्धेश्वरयन्त्रे

मुद्रितम् ।

१८८५ ।

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B, A.

Superintendent Free Sanskrit College, Caloutta.

पातञ्जलदर्शनम् ।

समाधिपादः ।

श्रीं नमो गणेशाय ।

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

यस्य क्त्वा रूपमाद्यं प्रभवति जगतोऽनेकधाऽनुग्रहाय
प्रचीणक्लेशराशिर्विषमविषधरोऽनेकवक्त्रः सुभोगी ।
मर्वज्ञानप्रसूतिर्भुजगपरिकरः प्रीतये यस्य नित्यम्,
देवोऽहीशः स वोऽव्यात्सितविमलतनुर्योगदो योगयुक्तः ॥१॥

नमामि जगदुत्पत्तिहेतवे वृषकेतवे ।

क्लेशकर्मविपाकादिरहिताय हिताय च ॥

मत्वा पतञ्जलिर्माघं वेदव्यासेन भाषिते ।

सङ्घिसृष्टवद्दुर्गा भाष्ये व्याख्या विधासते ॥

इह हि भगवान् पतञ्जलिः प्रारिञ्चितस्य शास्त्रस्य सङ्घिपतः तात्पर्यार्थं प्रेषा-
वत्प्रवृत्तः श्रीगुरु सुखावशीकार्यम् आचिख्यासुरादाविदं सूत्रं रचयात्कार ।
अथ योगानुशासनम् । तत्र प्रथमावयवम् अथशब्दं व्याचष्टे । अथेत्यमधिकाराद्यं
इति । अथैव ज्योतिरिति वत् मत्वा आत्मन्यर्थार्थः । अनुशासनमिति हि शास्त्रमाह ।
अनुशिक्षतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, नचास्य ज्ञानदमाद्यनन्तरं प्रवृत्तिः अपितु तत्त्व-
ज्ञानचिख्यापविधाननन्तरम् । जिज्ञासाज्ञानयोस्तु स्यात् यथा आत्मायते “तस्मात्
ज्ञानो दान्त उपरतस्तिष्ठः समाहितो भूत्वा आत्मन्वेव आत्मानं पश्येत्” इत्यादि
शिक्ष्यप्रवृत्तपश्चरसायनाद्युपयोगानन्तर्यस्य च सम्भवेऽपि नाभिधानम् । शिष्य-
प्रतीतिप्रवृत्तोरुपयोगात् प्रामाणिकत्वे योगानुशासनस्य तदभावेऽप्युपेयत्वात्
अप्रामाणिकत्वे च तद्भावेऽपि हेतुत्वात् । एतेन तत्त्वज्ञानचिख्यापविषयोरानन्तर्यार्थ-

तस्य लक्षणाभिधित्तया इदं सूत्रं प्रवृत्ते—

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

सर्वशब्दाग्रहणात् सम्प्रज्ञातोऽपि योग इति आख्यायते । चित्तं हि प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात् त्रिगुणम् । प्रख्यारूपं हि चित्तसत्त्वम् रजस्तमोभ्यां संसृष्टम् ऐश्वर्य्यविषयप्रियं भवति । तदेव तमसा अनुविद्धमधर्माऽज्ञानाऽवैराग्याऽनैश्वर्य्योपगं

यात् अवसादयति । वक्ष्यति हि मति मूले तद्विपाक इति । किञ्च निरोधमभि-
मुखं करोति अभिसुखीकरोति । स च सम्प्रज्ञातवतुःप्रकार इत्याह । स चेति ।
असम्प्रज्ञातमाह सर्ववृत्ति इति । रजस्तमोमयी क्लृप्तप्रमाणादिवृत्तिः सात्त्विकी
वृत्तिसुपादाय सम्प्रज्ञाते निरुद्धा, असम्प्रज्ञाते तु सर्वासामेव निरोध इत्यर्थः ।
तदिह भूमिवये समाप्ता या मधुमत्यादयो भूमयस्ताः सर्वासामु विदितः सार्व-
भौम इति सिद्धम् ॥ १ ॥

द्वितीयं सूत्रमवतारयति । तस्य लक्षणेति । तस्य इति पूर्वसूत्रोपात्तं
द्विविधं योगं पराभृशति । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । २ । निरुध्यन्ते यस्मिन् प्रमा-
णादिवृत्तयोऽवस्थाविशिषे चित्तस्य सोऽवस्थानिशिषी योगः ।

ननु सम्प्रज्ञातस्य योगस्य अव्यापकत्वात् अलक्षणमित्युक्तम्, अनिरुद्धादि तत्र सात्त्विकी
चित्तवृत्तिरित्युक्तं आह । सर्वशब्दाग्रहणादिति ॥ यदि सर्वचित्तवृत्तिनिरोधो योग
इत्युच्येत भवेदव्यापकं सम्प्रज्ञातस्य क्रमिकमविपाकाशयपरिपन्थी चित्तवृत्तिनि-
रोधस्तु तमपि संसृष्टाति, तत्रापि राजस्तमसर्वाचित्तवृत्तिनिरोधात्, तस्य च तद्वावा-
दित्यर्थः । कुतः पुनरेकस्य चित्तस्य क्षिप्तादिभूमिसम्बन्धः, किमर्थं चैवमवस्थस्य
चित्तस्य वृत्तयो निरोद्धव्या इत्याशङ्क्या प्रथमं तावदवस्थानुसन्धे हेतुमुपगत्यति ।
चित्तं हीति । प्रख्याशीलत्वात् सत्त्वगुणम्, प्रवृत्तिशीलत्वात् रजोगुणम्, स्थिति-
शीलत्वात् तमोगुणम्, प्रख्याग्रहणसुपलक्षणात्, तेनान्तेऽपि सात्त्विकाः प्रमाद-
क्षाक्षवमीत्यादयः सूच्यन्ते, प्रवृत्त्या च परितापमीक्षादयो राजसाः । प्रवृत्तिविरोधी
तमोवृत्तिधर्मः स्थितिः । स्थितियद्गुणाद् गौरवावरणदेत्यादयः उपलक्ष्यन्ते । एत-
दुक्तं भवति । एकमपि चित्तं त्रिगुणनिर्मिततया गुणानाञ्च वैषम्यं परस्परविमर्द-
वैचित्र्यादिविचित्रपरिणामं सत् अनेकावस्थसुपपद्यते इति ।

क्षिप्ताद्या एव चित्तस्य भूमीः यथासम्भवमवाप्तरावस्थाभेदवतीः सादर्शयति
प्रख्यारूपं हि इति । चित्तरूपेण परिणतं सत्त्वं चित्तसत्त्वम् । तदेवं प्रख्यारूपतय

भवति । तदेव प्रचीणमोहावरणं सर्वतः प्रद्योतमानमनु-
 विद्धं रजोमात्रया धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्योपगं भवति । तदेव
 रजोलेशमलापेतं ^{Prathimeshale} स्वरूपप्रतिष्ठं ¹⁵³ सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं
 धर्ममेघध्यानोपगं भवति । तत्परं प्रसङ्गानमित्याचक्षते
 ध्यायिनः । ^{Purusa} चित्तिशक्तिरपरिणामिनि अप्रतिसंक्रमा दर्शित-
 विषया शुद्धा चानन्ता च सत्त्वगुणात्मिका चैयम् अतो

सत्त्वप्राधान्यं चित्तस्य दर्शितम् । तत्र चित्ते सत्त्वात् किञ्चिद्दूने रजस्तमसो यदा
 मिथः समे च भवतः तदैश्वर्य्यस्य विषयाश्च शब्दादयः तान्येव प्रियाणि यस्य तत्तद्योक्तं
 सत्त्वप्राधान्यात् खलु चित्तं तत्त्वं प्रणिधित्यदपि तत्त्वस्य तमसा पिहितत्वादिणमा-
 टिकमैश्वर्य्यमेव तत्त्वमभिमन्यमानं तत्प्रणिधित्यति, प्रणिधत्ते च क्षणम् अथ रजसा
 चित्त्यमाणम् तत्रापि अलक्ष्यस्थिति तत् प्रियमात्रं भवति । शब्दादिषु पुनरस्य स्वर-
 सबाह्यी प्रेमा निरुद्ध एव, तदनेन विक्षिप्तं चित्तमुक्तम् । क्षिप्तं चित्तं दर्शयन् मूढमपि
 सूचयति । तदेव तमसेति । यदाहि तमो रजो विजित्य प्रसृतम् तदा चित्तसत्त्वा-
 वरकतमः समुत्सारये अशक्तत्वात् रजस्तमःस्थितं चित्तमधर्माद्युपगच्छति । अज्ञानञ्च
 विपर्य्ययज्ञानम् अभावप्रत्ययालम्बनञ्च निद्राज्ञानमुक्तम् । ततश्च मूढावस्थापि सूचि-
 त्तेति । अनेश्वर्य्यं सर्वत्र इच्छाप्रतीघातः । अधर्मादिव्याप्तं चित्तं भवतीत्यर्थः । यदा
 तु तदेव चित्तसत्त्वमाविर्भूतसत्त्वमपगततमःपटलं सरजस्कं भवति तदा धर्मज्ञानवैरा-
 ग्यैश्वर्य्याणि उपगच्छतीत्याह प्रचीणेत्यादि । मोहः तमस्तदेव आवरणं प्रकर्षेण क्षीणं
 यस्य तत्तद्योक्तम् । अतएव सर्वतो विशेषविशेषलिङ्गमात्राऽलिङ्गपुरुषेषु प्रद्योत-
 मानम् । तथापि न धर्माद्यैश्वर्याय च कल्पते प्रवृत्त्यभावादित्यत आह । अनुविद्धं
 रजोमात्रया इति । रजसः प्रवर्त्तकत्वादस्ति धर्मादिरित्यर्थः । तदनेन सम्प्रज्ञात-
 समाधिसम्पन्नयोः मधुभूमिकप्रज्ञाव्योतिर्धर्मोध्यमयो योगिनोश्चित्तसत्त्वं संगृहीतम् ।
 सम्प्रति अतिक्रान्तभावनीयस्य ध्यायिनश्चतुर्थस्य चित्तावस्थामाह । तदेव इति,
 चित्तं रजोलेशान्मलापेतम् अतएव स्वरूपप्रतिष्ठम् । अध्यासवैराग्यपुटपाकप्रवन्ध-
 विधूतरजस्तमोमलस्य हि बुद्धिसत्त्वतपनीयस्य स्वरूपप्रतिष्ठायां विषयेन्द्रियप्रत्या-
 हतस्य अनवसिताधिकारतया च कार्यकारिणी विवेकख्यातिः परं कार्यमवशिष्यत
 इत्याह । सत्त्व इति । सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्ममेघध्यानोपगं भवति,
 धर्ममेघश्च वक्ष्यते । अत्रैव योगिजनप्रसिद्धिमाह ।

तत् परमिति । सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्ममेघपर्य्यन्तं परं प्रसंख्यान-

पातञ्जलदर्शनम् ।

Sutra with remaining

विपरीता विवेकख्यातिरिति । अतस्तस्यां विरक्तं चित्तं तामि-
ख्यातिं निरुणद्धि, तदवस्थं चित्तं संस्कारोपगं भवति, इ-
निर्वीजः समाधिः, न तत्र किञ्चित् सम्प्रज्ञायत इति असम्प्रज्ञातः
द्विविधः स योगः चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥ २ ॥

मिति आचक्षते ध्यायिनः । चित्तसामानाधिकरण्यं च धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षया
द्रष्टव्यम् । विवेकख्यातेर्ज्ञानहेतुं चित्तशक्तेश्च उपादानहेतुं निरोधसमाधिमवतार-
यितुं चित्तशक्तेः साधुतामसाधुताश्च विवेकख्यातेर्दर्शयति चित्तशक्तिरित्यादिना,
सुखदुःखमोहात्मकत्वमशुद्धिः, सुखमोहावपि हि विवेकिनं दुःखाकुरुतः, अतो
दुःखवद्भेदो । तथाच अतिसुन्दरमप्यन्वददुनीति, तेन तदपि ह्येवमेव विवेकिनः,
संयमशुद्धिरन्वय चित्तशक्तौ पुरुषे न स इत्यत उक्तं यद्वा चानन्ता चिति ।
ननु सुखदुःखमोहात्मकशब्दादीन् इयं चेतयमाना तदाकारापन्ना कथं विशुद्धा
तदाकारपरिणतपरिवर्जने च कुर्वती कथमनन्ता इत्यत उक्तम् दर्शितविषयेति ।
दर्शितो विषयः शब्दादिः यस्यै सा तथोक्ता । भवेदेतदेवम् यदि बुद्धिवत् चिति-
शक्तिर्विषयाकारतामापद्येत, किन्तु बुद्धिरेव विषयाकारेण परिणता सती
अतदाकाराद्यै चित्तशक्त्यै विषयमादर्शयति ततः पुरुषश्चेतयते इति उच्यते । ननु
विषयाकारां बुद्धिमनारुदायाः चित्तशक्तेः कथं विषयवेदनं विषयारोहे वा कथं
न तदाकारापत्तिरिति अतः उक्तम् । अप्रतिसंक्रमा इति प्रतिसङ्गः सञ्चारः
स चित्तेर्नास्तीत्यर्थः । स एव कुतोऽस्मात् नास्तीत्यत उक्तम् । अपरिणामिनीति ।
न चित्ते स्विविधोऽपि धर्मलक्षणाऽवस्थालक्षणः परिणामोऽस्ति येन क्रियारूपेण
परिणता सती बुद्धिसंयोगेन परिणमेत चित्तशक्तिः । असंक्रान्ताया अपि विषय-
संवेदनमुपपादयिष्यते । तत्सिद्धं चित्तशक्तिः शोभनेति विवेकख्यातिस्तु बुद्धि-
सत्त्वान्मिका अशोभनेत्युक्तम् । अतश्चित्तशक्तेर्विपरीतेति । यदा च विवेकख्याति-
रपि हेया तदा कौव कथा वृष्यन्तराणां दोषबहुलानामिति भावः । ततस्तद्भेदोर्नि-
रोधसमाधेरवतारो युज्यते इत्याह । अतस्तस्यामिति । ज्ञानप्रसादान्त्रेण हि
परिण वैराग्येण विवेकख्यातिमपि निरुणद्धीत्यर्थः । अथ अनिरुद्धाऽशेषवृत्तिचि-
त्तौटशमित्यत आह ।

तदवस्थमित्यादि । स निरोधोऽवस्था यस्य तत्तथोक्तम् । निरोधस्य स्वरूप-
माह । स निर्वीज इति । ज्ञेशसद्चित्तः कर्माशयो जात्यायुर्भोगवीजम् तस्या-
भिर्गत इति निर्वीजः । अस्यैव योगिजनप्रसिद्धान्त्वर्थं संज्ञामादर्शयति । न तन्निति
उपसंहरति । द्विविधः संयोगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥ २ ॥

तदवस्थे चेतसि विषयाभावात् बुद्धिबोधोधात्मा पुरुषः किं

स्वभावः, इति—

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चितिशक्तिर्यथा कैवस्थे, व्युत्थान-
चित्ते तु सति तथापि भवन्ती न तथा ।

सम्प्रति उत्तरसूत्रमवतारयन्तीदयति । तदवस्थे चेतसीति । किमाक्षेपे तत्तदा-
कारपरिणतबुद्धिबोधोधात्मा खलु अथ पुरुषः सदा अनुभूयते न बुद्धिबोधरहितो-
ऽतोऽस्य पुरुषस्य बुद्धिबोधस्वभावः सवितुरिव प्रकाशः न च संस्कारशेषे चेतसि
सोऽस्ति, न च स्वभावमपचाय भावो वर्तितुमर्हति इति भावः । स्यादेतत् संस्कार-
शेषामपि बुद्धिं कक्षात् पुरुषो न बुद्ध्याते इत्यत आह । विषयाभावादिति । न
बुद्धिमात्रं पुरुषस्य विषयोऽपि तु पुरुषार्थवती बुद्धिः विवेकस्थातिविषयभोगी च
पुरुषार्थो तौ च निरुद्धावस्थायां न स इति सिद्धी विषयाभावः । सूत्रेण परि-
हरति । तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥३॥ स्वरूपे इत्यारोपितम् । शान्तधीरमूढ-
स्वरूपं निवर्तयति । पुरुषस्य हि चैतन्यं स्वरूपमनीपाधिकम्, न तु बुद्धिबोधः
शान्तादिरूपः औपाधिकः हि सः स्फटिकस्यैव स्वभावस्वरूपधवलस्य जपाकुसुम-
सन्निधानोपाधिः अरुणिमा, नचोपाधिनिवृत्तावुपहितनिवृत्तिः अतिप्रसङ्गादिति-
भावः । स्वरूपस्य च अभेदेऽपि भेदं विकल्प्य अधिकरणभाव उक्त इति । अय-
मेवार्थो भाष्यकृता द्योत्यते । स्वरूपप्रतिष्ठेति । तदानीं—निरोधावस्थायां न
व्युत्थानावस्थायामिति भावः । स्यादेतत् व्युत्थानावस्थायाम् अप्रतिष्ठिता स्वरूपे
चितिशक्तिः निरोधावस्थायां प्रतिष्ठितानी परिणामिनी स्याद् व्युत्थाने वा स्वरूप-
प्रतिष्ठाने सति व्युत्थाननिरोधयोः अविशेष इत्यत आह व्युत्थानचित्ते तिति । न
जातु कूटस्थानित्या चितिशक्तिः स्वरूपात् च्यवते । तेन यथा निरोधे तथैव
व्युत्थानेऽपि, न खलु शक्तिकायाः प्रमाणविपर्ययज्ञानभोगीश्वरत्वेऽपि स्वरूपोदय-
व्ययी भवतः प्रतिपत्तौ तु तथाभूतमपि अतथात्वेन अभिमन्यते । निरोधसमाधि-
मपेक्ष्य सम्प्रज्ञातोऽपि व्युत्थानमेवेति ॥ ३ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति कथमर्हति इति । यदि तथाऽपि भवन्ती न
तथा केन तर्हि प्रकारेण प्रकाशत इत्यर्थः ॥ हेतुपद मध्याह्नस्य सूत्रं पठति ।
दर्शितविषयत्वात् वृत्तिसारूप्यमित्तरत्न ॥४॥ इत्तरत्न—व्युत्थाने याचित्तवृत्तयः शान्त-

कथं तद्धिं । दर्शितविषयत्वात्— (११५२०५५.)

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

व्युत्थाने याः चित्तवृत्तयः तदविशिष्टवृत्तिः पुरुषः । तथाच सूत्रं “एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनम्” इति । चित्तम् अयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वं भवति

घोरमूढाः ता एव अविशिष्टा अभिन्ना वृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः । सारूप्यमित्यत्र स शब्दः एकपर्यायः । एतदुक्तं भवति । जपाकुसुमस्फटिकयोरिव बुद्धि-पुरुषयोः सन्निधानादभेदयुक्ते बुद्धिवृत्तौः पुरुषे समारोप्य श्रान्तोऽस्मि दुःखितोऽस्मि मूढोऽस्मीति अभ्यवस्तिति । यथा मलिने दर्पणतले प्रतिविम्बितं सुखं मलिनमारोप्य घोचति आत्मानं मलिनोऽस्मीति । यद्यपि पुरुषसमारोपोऽपि शब्दादिविज्ञानवत्, बुद्धिवृत्तिः यद्यपि च प्राकृतत्वेन अचिद्रूपतया अनुभाव्यस्तथापि बुद्धेः पुरुषत्वमापादयन् पुरुषवृत्तिरिवानुभव इव अवभासते तथाच अयमविपर्ययोऽप्यात्मा विपर्ययवानिव अभोक्ताऽपि भोक्तव विवेकख्यातिरिद्धितोऽपि तत्सिद्धित इव अविवेकख्यात्यां प्रकाशते । एतच्च चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमित्यत्र सत्त्वपुरुषयोः अत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोग इत्यत्र च उपपादयिष्यते । एतच्च मतान्तरेऽपि सिद्धमित्याह । तथाचेति । पञ्चशिखाचार्यस्य सूत्रम् । ‘एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनम्’ इति ।

ननु कथमेकं दर्शनं यावता बुद्धेः शब्दादिविषया विवेकविषया च वृत्तिः प्राकृततया जडत्वेन अनुभाव्या दर्शनं ततोऽन्यत् पुरुषस्य चैतन्यम् अनुभवो दर्शनमित्यत्र आह ख्यातिरेव दर्शनमिति । उदयव्ययधर्मिणीं वृत्तिं ख्यातिं लौकिकीम् अभिप्रैत्य एतदुक्तम् एकमेवेति चैतन्यस्य पुरुषस्य स्वभावी न ख्यातिः । चैतन्यं न लोकप्रत्यक्षगोचरः अपि तु आगमानुमानगोचर इत्यर्थः । तदनेन व्युत्थानावस्थायां मूलकारणमविद्यां दर्शयता तद्धेतुकः संयोगी भोगहेतुः स्वस्वामिभावोऽपि सूचित इति । तमुपपादयन्नाह । चित्तम् इति । चित्तं स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिन इति सम्बन्धः । ननु चित्तजनितमुपकारं भजमानो हि चैतनचित्तस्त्रेक्षिता न चास्य तन्नितीपकारसम्भवः तदसम्बन्धादनुपकार्यत्वात् तत् संयोगतदुपकारभागित्वे च परिणामित्वप्रसङ्गादित्यत्र आह । अयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेनेति । न पुरुषसंयुक्तं चित्तमपि तु तत्सिद्धितं सन्निधिष पुरुषस्य न देशतः काश्चतो वा

पुरुषस्य स्वामिनः । तस्मात् चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्य अनादि-
सम्बन्धो हेतुः ॥ ४ ॥

ताः पुनर्निरोद्धव्या बहुत्वे सति चित्तस्य—

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

क्लेशहेतुकाः कर्माशयप्रचयचेत्रीभूताः क्लिष्टाः । स्वाति-

२३७५

तदसंयोगात्, किन्तु योग्यतालक्षणीऽस्ति च पुरुषस्य भोक्तृशक्तिश्चित्तस्य भोग्य-
शक्तिः तदुक्तम् दृश्यत्वेनेति । शब्दाद्याकारपरिणतस्य भोग्यत्वेनेत्यर्थः ।
भोगश्च यद्यपि शब्दाद्याकारः वृत्तिश्चित्तस्य धर्मस्तथापि चित्तचेतनयोरभेदसमा-
रीपादृत्तिसाक्ष्यात् पुरुषस्यैत्युक्तम्, तस्माच्चित्तनासंयोगेऽपि तज्जनितापकार-
भागिता पुरुषस्य अपरिणामिता चेति सिद्धम् । ननु स्वस्वामिसम्बन्धो भोगहेतुर-
विद्यानिमित्तोऽविद्या तु किन्निमित्ता न स्वस्तु निर्निमित्तं कार्यमुपपद्यते । यथाहुः ।
'स्वप्नादिवदविद्यायाः प्रवृत्तिः तस्य किं क्रता' इति शङ्कामुपसंहारव्याजिन उद्घ-
रति । तस्मात् चित्तवृत्तिबोधे इति । शान्तघोरसूटाकारचित्तवृत्त्युपभोगे अनाद्य-
विद्यानिमित्तत्वादनादिसंयोगो हेतुः । अविद्यावासनयोश्च सन्तानो वीजादुर-
सन्तानवदनादिरिति भावः ॥ ४ ॥

स्यादेतत् पुरुषो हि शक्यो उपदिश्यते । न च वृत्तिनिरोधो वृत्तीरविज्ञाय
शक्यो न च सङ्क्षेपापि पुरुषायुषेः अलमिमाः कश्चित् परिगणयितुम् असंख्याताश्च
कथं निरोद्धव्या इत्याशङ्क्य तासामियत्तास्वरूपप्रतिपादनपरं सूत्रमवतारयति
ताः पुनर्निरोद्धव्या बहुत्वे सति चित्तस्य इति । वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ।
वृत्तिरूपोऽवयवो एकः तस्य प्रमाणादयोऽवयवा पञ्च तत्सदवयवा पञ्चतयो
पञ्चावयवा वृत्तिर्भवति, ताश्च वृत्तयश्चैत्रसैवादिचित्तभेदात् षड्भा इति बहुवचनम्
उपपन्नम् । एतदुक्तं भवति चेद्री वा सैद्री वा अन्यो वा कश्चित् सर्वेषामिव तेषां
वृत्तयः पञ्चतय्यः एव नाधिक्या इति । चित्तस्येति चैकवचनं ज्ञानमिमांशं चित्ताना-
मिति तु द्रष्टव्यम् । तासामवान्तरविशेषम् अनुष्ठानीपयोगिनं दर्शयति । क्लिष्टा-
ऽक्लिष्टा इति । अक्लिष्टा उपादय क्लिष्टा निरोद्धव्यास्ता अपि परेण वैराग्येणेति ।
अस्य व्याख्यानम् आह । क्लेशहेतुका इति । क्लेशा अस्मितादयो हेतवः प्रवृत्ति-
कारणं यासां वृत्तीनां तास्तथोक्ताः । यथा पुरुषार्थप्रधानस्य रजस्तमीमयीनां
हि वृत्तीनां क्लेशकारित्वेन कुशायेव प्रवृत्तिः क्लेशः क्लिष्टम् । तदासामस्तीति

विषया गुणाधिकारविरोधिन्योऽक्लिष्टाः । क्लिष्टप्रवाहपतिता अपि अक्लिष्टाः, क्लिष्टच्छिद्रेषु अपि अक्लिष्टा भवन्ति अक्लिष्ट-च्छिद्रेषु क्लिष्टा इति । तथा जातीयकाः संस्काराः वृत्ति-भिरिव क्रियन्ते संस्कारैश्च वृत्तय इति एवं वृत्तिसंस्कारचक्रम् अनिशमावर्त्तते, तदेवम्भूतं चित्तमवसिताधिकारमात्मकल्पेन व्यवतिष्ठते, प्रलयं वा गच्छति इति । ताः क्लिष्टाश्च अक्लिष्टाश्च पञ्चधा वृत्तयः ॥ ५ ॥

प्रमाण विपर्यय विकल्प निद्रा स्मृतयः ॥६॥

क्लिष्टा इति । यत एव क्लेशोपाज्जनार्थमसूषां प्रवृत्तिः अत एव कर्माश्रयप्रपञ्चचेत्री-भूताः प्रमाणादिना खलु अयं प्रतिपत्तार्थमवसाय तत्र सक्ती द्विष्टो वा कर्माश्रय-माश्रिनोतीति भवन्ति धर्माधर्मप्रसवभूमयो वृत्तयः क्लिष्टा इति । अक्लिष्टा व्याघटे ख्यातिविषया इति । विधूतरंजस्तमसो बुद्धिसत्त्वस्य प्रशान्तवाहिनः प्रज्ञाप्रसादः ख्यातिः तथा विषयिण्या तद्विषयं सत्त्वपुरुषविवेकमुपलक्षयति तेन सत्त्वपुरुषविवेकविषया यतः अतएव गुणाधिकारविरोधिन्यः कार्याश्रयणं द्वि-गुणानामधिकारो विवेकख्यतिपर्यवसानश्च तद्विति अरिताधिकाराणां गुणाना-मधिकारं निरुन्वन्ति इति अतस्ता अक्लिष्टाः प्रमाणप्रभृतयो वृत्तयः ।

स्यादेतत् वीतरागजन्मादर्शनात् क्लिष्टवृत्तय एव सर्वे प्राणभृतो न क्लिष्ट-वृत्तिप्रवाहे भवितुमर्हन्ति अक्लिष्टा वृत्तयो न चासूषां भावेऽपि कार्यकारिता, विरोधि-मध्यपातित्वान् । तस्मात् क्लिष्टानामक्लिष्टाभिर्निरोधस्तासां च वैराग्येण परिणति मनोरथमात्रमित्यत आह । क्लिष्टप्रवाहेति । आगमानुभानाचार्योपदेशपरि-श्रीलनलञ्जन्मनी अभ्यासवैराग्ये क्लिष्टच्छिद्रम् अन्तरं तत्र पतिताः स्वयमक्लिष्टा एव यद्यपि क्लिष्टप्रवाहपतिताः, न खलु शास्त्रयामे किरातशतसङ्कीर्णे प्रतिवसन्नपि ब्राह्मणः किरातो भवति । अक्लिष्टच्छिद्विति निदर्शनम् क्लिष्टान्तर्वर्त्तितया च क्लिष्टाभिरनभिभूता अक्लिष्टाः स्वसंस्कारपरिपाकक्रमेण क्लिष्टा एव तावदभि-भवन्तीत्याह । तथा जातीयका इति । अक्लिष्टाभिर्हृत्तिभिरक्लिष्टाः संस्कारा इत्यर्थः । तदिदं वृत्तिसंस्कारचक्रम् अनिशम् आवर्त्तते आनिरोधसमाधिः तदेवंभूतं चित्तं निरोधावस्थं संस्कारशेषं भूत्वा आत्मकल्पेन व्यवतिष्ठते इति आपाततः प्रलयं वा गच्छतीति परमाद्यतः पिच्छीकृत्य सूत्रार्थमाह । ता इति । पञ्चधैत्यैकधन-मात्रं न तु शब्दवृत्तिव्याख्यानं तपयःप्रकारेऽस्वररणात् ॥ ५ ॥

तत्र । प्रत्यक्षाऽनुमानाऽऽगमाः प्रमाणानि ॥७॥

इन्द्रियप्रणालिकया चित्तस्य बाह्यवस्तूपरागात् तद्विषया सामान्यविशेषा आत्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणम् । फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः, बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इति उपरिष्ठात् उपपादयिष्यामः । अनुमेयस्य तुल्यजातीयेषु अनुवृत्तो भिन्नजातीयेभ्यो व्यावृत्तः सम्बन्धो यः तद्विषया सामान्याऽवधारणप्रधाना वृत्तिः अनुमानम् । यथा देशान्तरप्राप्तैर्गतिमच्चन्द्रतारकं चैत्रवत् विन्ध्यस्याप्राप्तिरगतिः । आत्मेन दृष्टोऽनुमितो वा अर्थः परत्र स्वबोधसंक्रान्तये शब्देन उपदिश्यन्तं शब्दात् तदर्थविषया वृत्तिः श्रोतुरागमः, यस्यागमस्य अश्रद्धेयार्थो वक्ता न दृष्टानुमितार्थः स आगमः भ्रूवते । मूलवक्त्रि तु दृष्टानुमितार्थे निर्विभ्रवः स्यात् ॥ ७ ॥

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

ताः स्वसंज्ञाभिरुद्दिशति । प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रासृत्तयः ॥ ६ ॥ निर्देशे यथा वचनं विग्रहकार्ये हन्तःसमाप्तः इतरैतरयोगः । यथा 'अनित्याऽपुचि दुःखानाम्बस नित्यपुचिसुखानाम्बस्यतिरविद्या' इत्युक्तेऽपि न दिङ्मोहालात-
षक्रादिविभ्रमा व्युदस्यन्ते । एवमिहापि प्रमाणाद्यभिधानेऽपि वृत्त्यन्तरसंज्ञावश्या न व्युदस्येति तन्निरासाय वक्तव्यं पक्षतय इति । एतावत्य एव वृत्तयो न अपराः सन्तीति दर्शितं भवति ।

तत्र प्रमाणवृत्तिं विभजन् सामान्यलक्षणमाह । प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमा-
णानि ॥७॥ अनधिगततलबोधः पौरुषेयो व्यवहारहेतुः प्रमा, तत्कारणं प्रमाणम् । विभागवचनं न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदायम् । तत्र सकलप्रमाणमूलत्वात् प्रप-
त्तः प्रत्यक्षं लक्षयति । इन्द्रियेति । अर्थस्येति समारोपितत्वं निरूपयति । तद्वि-
षयेति । बाह्यगीचरतया ज्ञानाकारगीचरत्वं वारयति, चित्तवर्तिनी ज्ञानाकारस्य
बाह्यज्ञेयसम्बन्धं दर्शयति । बाह्यवस्तूपरागादिति । व्यवहितस्य तदुपराने
हेतुमाह । इन्द्रियप्रणालिकयेति सामान्यमात्रमर्थे इत्येके । विशेषा एव इत्यन्ये ।
सामान्यविशेषतद्दत्ता इत्यपरे वादिनः प्रतिपन्नास्तन्निराद्याह । सामान्यविशेषा-

स कस्मात्क प्रमाणम् । यतः प्रमाणेन बाध्यते भूतार्थ-
विषयत्वात् प्रमाणस्य । तत्र प्रमाणेन बाधनमप्रमाणस्य दृष्टम् ।
तद् यथा द्विचन्द्रदर्शनं सद्द्विषयेण एकचन्द्रदर्शनेन बाध्यते इति,
सैयं पञ्चपर्वा भवति अविद्या, अविद्याऽस्मिन्पारागहेषाऽभिनि-
वेशा क्लेशाः इति, अतएव स्वसंज्ञाभिस्तमोमोहो महामोहस्ता-
मिन्न अन्वतामिन्न इति, एते चित्तमलप्रसङ्गेन अभिधास्यन्ते
॥ ८ ॥

तत्र न इति । न तद्वत्ता किन्तु तादात्म्यमयस्य एतस्य एकालानभ्युपगमात् इत्यत्र
प्रतिपादयिष्यते । अनुमानागमविषयात् प्रत्यक्षविषयं व्यवच्छिन्नचित्तं, विशेषावघा-
रणप्रधानेति । यद्यपि सामान्यमपि प्रत्यक्षे प्रतिभासते तथापि विशेषं प्रत्युप-
सर्जनौभूतम् इत्यर्थः । एतस्य साक्षात्कारीपलक्षणपरम् तथाच विवेकख्यातिरपि
लक्षिता भवति । फलविप्रतिपत्तिं निराकरोति । फलं पौरुषेयचित्तवृत्तिबोध
इति । ननु पुरुषवर्ती बोधः कथं चित्तगताया वृत्तेः फलं न हि खदिरगोचर-
व्यापारेण परशुना पलाशे छिदा क्रियते इत्यत आह । अविशिष्ट इति । न हि
पुरुषगतो बोधो जन्यते अपि तु चैतन्यमेव बुद्धिदर्पण प्रतिविम्बितं बुद्धिहत्या अर्था-
कारया तदाकारताम् आपद्यमानं फलम् ।

तत्र तथाभूतं बुद्धेरविशिष्टं बुद्ध्यात्मकं इति च बुद्ध्यात्मिकं सामा-
नाधिकरणत्वात् युक्तः प्रमाणफलभाव इत्यर्थः । एतस्य उपपादयित इत्याह ।
बुद्धेः प्रतिसेवेदोति । प्रत्यक्षानन्तरम् प्रवृत्त्यादिलिङ्गकयोर्बुद्ध्यानुमानप्रभवसम्बन्ध-
दर्शनसमुत्पत्तया आगमस्यानुमानजन्यत्वाद्बुद्धिमितस्य च आगमनं पन्थाख्यानादागमात्
भागनुमानं लक्षयति अनुमेयस्येति । जिज्ञासितधर्मविशिष्टो धर्म्यनुमेयस्य
तुल्यजातीयः साध्यधर्मसामान्येन समानार्थः सपञ्चाः, तेषु अनुवृत्त इत्यनेन विरु-
द्धत्वम् असाधारणधर्मत्वस्य साधनधर्मस्य निराकरोति । मित्रजातीया असपञ्चास्ते-
च सपञ्चादन्वै तद्विद्वान्सादाभाववन्तस्य तेषु व्यावृत्तसादनेन साधारणानैकान्तिकत्व
मपाकरोति संवध्यत इति सम्बन्धो लिङ्गम्, अनेन पञ्चधर्मतां दर्शयन् असिद्धतां
निवारयति तद्विषया तन्निवन्धना विज्वन्धने इत्यस्माद्विषयपदव्युत्पत्तिः सामान्या-
वधारणेति । प्रत्यक्षविषयात् व्यवच्छिन्नचित्तं सम्बन्धसंवेदनाधीनजन्यानुमानं
विशेषेषु सम्बन्धवृत्त्याभावेन सामान्यमेव सुकरसम्बन्धवृत्त्यं गोचरयतीति । उदा-
हरणमाह ।

यथेति । यो हित्यर्थे विन्धोऽनतिर्वनस्रज्जात् तस्याऽप्राप्तिः, अतो गतिनिवृत्ती

समाधिपादः ।

ज्ञानेः निवृत्तेः देशान्तरप्राप्तेः गतिमन्त्रतारकं चैववदिति सिद्धम् । आगमस्य
 उत्तरेणचमाह । आत्तनेति । तत्त्वदर्शनकारुण्यकरषपाटवाभिसम्भवः आत्तिः,
 तथा वर्त्तत इति आत्तः तेन दृष्टः अनुमिति वा अर्थः । अतस्य पृथगनुपादानं, तस्य
 दृष्टानुमितमूलत्वेन ताभ्यामिव चरितार्थत्वात्, आत्तचित्तवर्त्तिज्ञानसदृशस्य ज्ञानस्य
 श्रोत्रचित्त समुत्पादः स्वबोधसंक्रान्तिः तस्यै अर्थं उपदिश्यते श्रोत्रदृष्टताऽद्वितप्राप्ति-
 परिहारोपायतया प्रज्ञाप्यते, शेषं सुगमम् । यस्य आगमस्य अश्रद्धेयार्थो वक्ता यथा
 यान्येव दश दार्ढ्यमानि तान्येव षड्रूपानि भविष्यन्ति इति, न दृष्टानुमितार्थो यथा
 चैव्यं वन्देत् स्वर्गकाम इति स आगमः श्रवते । नन्वेवं मन्वादीनामपि आगमः
 श्रवते । न हि तेषां दृष्टानुमितार्थो इत्यत आह । मूलवक्त्ररितु इति । मूलवक्त्रा
 हि तत्रेश्वरो दृष्टानुमितार्थः, यथाहुः, यः कश्चित् कस्यचिद्दर्मो मनुना परि-
 कीर्तितः । स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः इति इत्यर्थः ॥ ७ ॥

विपर्ययो मित्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥ विपर्यय इति अस्त्यनिर्देशी
 मित्याज्ञानमित्यादि लक्षणं यत् ज्ञानप्रतिभासि रूपं तद्रूपाऽप्रतिष्ठमेवातद्रूपप्रतिष्ठं
 यथा अथाहभोजीति । अतः संशयोऽपि संगृह्यते । एतावान्त्तु विशेषः । तत्र
 ज्ञानाकारुटेव अप्रतिष्ठिता हि चन्द्रादीन्तु बाधज्ञानेन । नन्वेवं विकल्पोऽपि तद्रूपा-
 ऽप्रतिष्ठानादिवारतो विपर्ययः प्रसज्यतेत्यत आह । मित्याज्ञानमिति । अनेन
 हि ज्ञानीनाऽनुभवमिदो बाध उक्तः सचास्ति विपर्यये न तु विकल्पे तेन
 व्यवहारोऽपि दृष्टतरूपाणामेव तु विचारयतो तत्र बाधबुद्धिरिति । चोदप्रतिष्ठं
 कस्मान् न प्रसज्यते इति नांतरण उपजातविरोधिना ज्ञानेन पूर्वं वाचनीयमपि तु
 पूर्वेष्वेव प्रथमतः ज्ञानानुपजातविरोधिना परमिति भावः । परिहरति । यतः
 प्रमाणेनेति । अतः हि पूर्वापेक्षा परीत्यात्तः अत्र एतन् इह तु स्वस्वकारणादयो-
 ऽन्यानपेक्षे ज्ञाने अर्थिते, तेनोत्तरस्य पूर्वमेतद्रूपस्य उदयमनासादयतस्तदपबाधात्मे-
 वोदयो, न तु पूर्वोत्तरबाधात्मोदयः तस्य तदानीमप्रसक्तेः तस्मादनुपजातविरो-
 धिता बाध्यत्वे हेतुः उपजातविरोधिता च बाधकत्वे, तस्माद्गुतार्थविषयत्वात् प्रमा-
 खेन अप्रमाणस्य बाधो सिद्धम् । दृष्टाहरणमाह ।

तत्र प्रमाणेन इति । तस्य कुक्षितलं ज्ञानाय दर्शयति । सेयं पश्येति । अविद्या-
 सामान्यमविद्याऽस्मितादिषु पक्षसु पर्वसु इत्यर्थः । अन्यक्तमहदकारपञ्चतन्मात्रेषु
 षट्सु अनात्मस्वात्मबुद्धिः अविद्या तमः एवं योगिनामष्टसु अस्मितादिकेषु ऐश्वर्येषु
 अश्रेयःसु श्रेयोबुद्धिः अष्टविधा भोहः पूर्वस्वात्मजन्यः स च अस्मिता उच्यते । तथा
 योगिनाष्टविधसु ऐश्वर्यसुपादाय सिद्धो भूत्वा दृष्टानुश्रविकान् शब्दादीन् दश विषयान्
 भोक्ष्ये इत्येवमात्मिका प्रतिपत्तिर्महामीहो रागः, एवमेतेनैवाभिसन्धिना प्रवर्त्तमानस्य
 केनचित् प्रतिबद्धत्वादपिमादीनामनुत्पत्तौ तद्विषयनस्य दृष्टानुश्रविकविषयोपभो-

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥६॥

स न प्रमाथोपारोही, न विपर्ययोपारोही च, वस्तुशून्यत्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते । तद्यथा चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति यदा चित्तिरेव पुरुषः तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते भवति च व्यपदेशे वृत्तिः यथा चैत्रस्य गौरिति । यथा प्रतिषिद्धवस्तुधर्मो निष्क्रियः पुरुषः तिष्ठति वाणः स्यास्यति स्थित इति गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते ॥ तथा अनुत्पत्तिधर्मा पुरुष इति उत्पत्तिधर्मस्य अभावमात्रम् अवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्मः तस्माद्विकल्पितः स धर्मस्तेन च अस्ति व्यवहार इति ॥ ६ ॥

गस्य असिद्धः प्रतिबन्धकविषयः क्रोधः स तामिस्राख्यो देवः । एतन्मणिमादिगुण-
सम्पत्तौ दृष्टानुश्रविकविषयप्रत्युपस्थाने च कल्पान्तं सर्वमेतन्नङ्गतीति यः त्रासो
सोऽभिनविशोऽन्धतामिसः । तदुक्तम् । भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो
महाभोहः । तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवति अन्धतामिस इति ॥ ८ ॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ६ ॥ ननु शब्दज्ञानानुपाती चिदा-
गमप्रमाथान्तर्गती विकल्पः प्रसज्येत, निर्वन्तुकत्वे वा विपर्ययः स्थापित्यत आह ।
स नेति । स न प्रमाथान्तर्गती, विपर्ययान्तर्गती वा, कस्माद्, यतः वस्तु इति,
वस्तुशून्यत्वेऽपि इति प्रमाथान्तर्गतिं निषेधयति । शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धन
इति । विपर्ययान्तर्गतिम् । एतदुक्तं भवति क्वचिदभेदे भेदमारीपद्यति । क्वचित्
पुनर्भिन्नानामभेदं, ततो, भेदस्याभेदस्य च वस्तुतोऽभावात् तदाभासो विकल्पो न
प्रमाणं नापि विपर्ययो व्यवहाराऽविसंवादादिति । आत्मप्रसिद्धमुदाहरणमाह ।
तद्यथेति । किं विशेष्यं केन व्यपदिश्यते विशेष्यते नाभेदे विशेष्यविशेषण-
भावो न हि गवा गौरिविशेष्यते किन्तु भिन्नेन चैत्रेण तद्विदमाह भवति च व्यप-
देशे वृत्तिः इति । व्यपदेश्यव्यपदेशकयीर्भावो व्यपदेशी विशेषणविशेष्यभाव इति
यावत् तस्मिन् वृत्तिर्वाक्यस्य यथा चैत्रस्य गौरिति । आत्मीयसेवीदाहरणान्त
समुच्चिनोति । तथेति । प्रतिषिद्धो वस्तुनः पृथिव्यादेः धर्मः परित्यन्दो यस्य स
तथोक्तः, कोऽसौ निष्क्रियः पुरुषः । न खलु साङ्गोपे राज्ञान्तेऽभावो नात्र
क्वचिदस्ति वस्तुधर्मो येन पुरुषो विशेष्यतेत्यर्थः । क्वचित्पाठः प्रतिषिद्धा वस्तुधर्म

अभावप्रत्ययालम्बनावृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

सा च सम्प्रबोधे प्रत्यवमर्शात्प्रत्ययविशेषः । कथं सुखमह-
मस्वाप्तं प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदीकरोति । दुःख-
महमस्वाप्तं स्थानं मे मनो भ्रमत्यनवस्थितम् । गाढं मूढो-
ऽहमस्वाप्तं गुरुणि मे गात्राणि क्लान्तं मे चित्तमलसं सुषित-
मिव तिष्ठतीति । स खलु अयं प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शा न स्यात्

इति । तस्यार्थः । प्रतिषेधव्याप्ताः प्रतिविद्धाः न वस्तुधर्माणां तद्व्याप्यता भावा-
भावयोः असम्बन्धात् अथ च तथा प्रतीतिरिति ।

लौकिकसुदाहरणमाह । तिष्ठति वाच इति । यथा हि पचति भिन्न-
तीत्यत्र पूर्वापरीभूतः कर्मक्षयप्रपञ्च एकफलाऽवच्छिन्नः प्रतीयत इत्येवं
तिष्ठतीत्यत्रापि पूर्वापरीभावमेवाऽऽह । “स्थायति स्थित” इति । ननु
भवतु प्राकवत् पूर्वापरीभूतया अवस्थानक्रियया वाणाद्भिन्नया वाचस्य व्यपदेश
इत्यत आह । गतिनिवृत्तौ धाल्द्यमात्रं गम्यते इति । गतिनिवृत्तिरेव तावत्
कल्पिता तस्यापि भावरूपत्वम् तत्रापि पूर्वापरीभाव इत्यङ्गे कल्पनापरम्परे-
त्यर्थः । अभावः कल्पितो भाव इव आनुगत इव च सर्वपुरुषेषु गम्यते न पुनः
पुरुषव्यतिरिक्तो धर्मः कश्चित् इति उदाहरणान्तरमाह । तथानुत्पत्तिधर्मेति ।
प्रमाद्यविपर्ययाभ्यामन्या न विकल्पवृत्तिरिति वादिनो बहवः प्रतिपदिरे तत्प्रति-
बोधनाय उदाहरणप्रपञ्च इति मन्तव्यम् इति ॥ ६ ॥

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥ अधिज्ञतं हि वृत्तिपदमनुवादकं
प्रमाद्यविपर्यय विकल्पवृत्तीनां वृत्तित्वं प्रति परोक्षकाश्यामविप्रतिपत्तेः अतस्त-
दन्यते विशेषविधानाय, निद्रायाम्बु वृत्तित्वे परोक्षकाश्यामस्ति विप्रतिपत्तिरिति
वृत्तित्वं विधेयम् । न च प्रज्ञतमनुवादकं विधानाय कल्पत इति पुनर्वृत्ति-
यद्वयम् । जायन्त्यप्रवृत्तीनामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं बुद्धिसत्त्वाच्छादकं तमः
तदेवालम्बनं विषयो यस्याः सा तथोक्ता वृत्तिर्निद्रा । बुद्धिसत्त्वे हि त्रिगुणे यदा
सम्भरजसौ अभिभूय समस्तकारणावरकमाविरसि तमसदा बुद्धिविधवाकार-
परिणामाभावादुदभूततमोमयी बुद्धिमवबुध्यामानः पुरुषः सुषुप्तीऽन्तः संज्ञ
इत्युच्यते । कळाम्युनः निरोधकौवस्थयोरिव इत्यभाव एव न निद्रेत्यत आह । सा
इति । सा च सम्प्रबोधे प्रत्यवमर्शात् सोपपत्तिकात् अरथात् प्रत्ययविशेषः ।
अथ, यदा हि सम्प्रबोधे तस्य आविरसि तदेतादृशः प्रत्यवमर्शः सुषुप्ति-

असति प्रत्ययानुभवे तदाश्रिताः स्मृतयश्च तद्विषया न स्युः ।

✓ तस्मात् प्रत्ययविशेषो निद्रा । सा च समाधावितरप्रत्यय-
वन्निरोद्धव्येति ॥ १० ॥

The exact reproduction of Anubhuti.

अनुभूतविषयाऽसंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

किं प्रत्ययस्य चित्तं स्मरति । आहोस्वित् विषयस्येति ।

ग्राह्योपरक्तः प्रत्ययो ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासः तथा
जातीयकं संस्कारमारभते स संस्कारः स्वयञ्चकाञ्चनः तदा-
कारामेव ग्राह्यग्रहणोभयात्मिकां स्मृतिं जनयति । तत्र ग्रहणा-
कारपूर्वा बुद्धिः ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिः । सा च द्वयोर्भावित-

तस्य भवति । सुखमङ्गमस्वाप्तं प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदौकरोति
स्वप्नौकरोति इति, यदा तु रजः सत्त्वं तम आविरस्ति तदेदृशः प्रत्यवमर्श इत्याह ।
दुःखमङ्गमस्वाप्तम् इति । स्थानम् अकर्मण्यं मे मनः कस्माद्, यतो भवति अन-
वस्थितम् । नितान्ताभिभूतरजः सत्त्वं तमःसमुज्जासे स्वापं प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शमाह ।
गाढं सूदोऽङ्गमस्वाप्तं गुरुणि मे गात्राणि क्लान्तं मे चित्तमलसमुपितमिव तिष्ठ-
तीति । साध्यव्यतिरेके हेतुव्यतिरेकमाह । स खल्वयमिति । प्रबुद्धस्य
प्रबुद्धमात्रस्य प्रत्ययानुभवे ह्यस्यभावकारणाऽनुभवे, तदाश्रिताः बोधकाल इत्यर्थः ।
ननु प्रमाणादयो व्युत्थानचिन्ताधिकरणा निरुध्यन्तां समाधिप्रतिपक्षत्वान्निद्रायास्तु
एकाग्रवृत्तितुल्यायाः कथं समाधिप्रतिपक्षतेत्यत आह । सा च समाधी
इति । एकाग्रतुल्यापि तामसत्वेन निद्रा सर्वौजनिर्वीजसमाधिप्रतिपक्षेति
सापि निरोद्धव्या इत्यर्थः ॥ १० ॥

अनुभूतविषयाऽसम्प्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥ प्रमाणादिभिः अनुभूते विषये योऽसम्प्र-
मोषः अक्षेयः सा स्मृतिः । संस्कारमात्रजन्यस्य हि ज्ञानस्य संस्कारकारणानुभवाव-
भासितो विषय आत्मौपसक्तदधिकविषयपरिच्छेस्तु सम्प्रमोषः सेयः कथाका-
दृश्यात् । सुषक्षेय इत्यस्मात्सम्प्रमोषपदव्युत्पत्तेः । एतदुक्तं भवति सर्वे प्रमाणा-
दयोऽनधिगतमर्थे सामान्यतः प्रकारतो वा अधिगमयन्ति स्मृतिः । पुनर्न
पूर्वानुभवमर्थ्यादात्मतिक्रामति तद्विषयात्तद्गन्विषया वा न तु तदधिकविषया
सोऽयं वृत्तान्तरादिशेषः स्मृतेरिति । विवृण्वति । किं प्रत्ययस्येति याज्ञप्रवचत्वान्
अनुभवस्य स्थापनाभावात् तस्यः स संस्कारो याज्ञमेव आरयतीति प्रतिभाति,

स्मर्त्तव्या चाभावितस्मर्त्तव्या च । स्वप्ने भावितस्मर्त्तव्या । जाग्रत्-
समये तु अभावितस्मर्त्तव्येति । सर्वाः स्मृतयः प्रमाणविपर्यय-
विकल्पनिद्रास्मृतीनाम् अनुभवात् भवन्ति । सर्वाश्चैता वृत्तयः
सुखदुःखमोहात्मिकाः सुखदुःखमोहाश्च क्लेशेषु व्याख्येयाः
सुखानुश्रयौ रागः दुःखानुश्रयौ द्वेषः मोहः पुनः अविद्येति
एताः सर्वा वृत्तयो निरोद्धव्याः आसां निरोधे सम्प्रज्ञातो वा
समाधिर्भवति असम्प्रज्ञातो वेति ॥ ११ ॥

अथासां निरोधे क उपाय इति— ^{the incli} ^{direction of}
^{checked by}
^{by praty}
अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

अनुभवमात्रजनितत्वाच्चानुभवमेवेति विस्मय उपपत्तित उभयस्वरणमेवावधारयति ।
याज्ञप्रवणतया याज्ञीपरकः परमाद्येतस्य याज्ञयज्ञेषु एव उभयं तयोराकारं
• सुखं निर्भासयति प्रकाशयति । स्वयञ्जकं कारणमञ्जनमाकारी यस्य स
तथोक्तः स्वकारणाकार इत्यर्थः । यदा व्यञ्जकसुबोधकम् अञ्जनं फलाभिसुखीकरणं
यस्येत्यर्थः । ननु यदि कारणविचारेण बुद्धिस्वरणयोः सारुथं कस्तर्हि विशेष इत्यत
आह । तत्र यद्वेति । यद्वेति सुपादानं न च गृहीतस्य उपादानं सम्भवति,
तदनेन अनधिगतबोधनं बुद्धिरित्युक्तं यद्वेति यद्वेति यद्वेति पूर्व प्रधानं यस्याः सा
तथोक्ता । विकल्पितसायमभेदेऽपि बुद्धियद्वेति यद्वेति यद्वेति प्रधानभाव इति । याज्ञाकारः
पूर्वः प्रथमो यस्याः सा तथोक्ता । इदमेव च याज्ञाकारस्य याज्ञस्य पूर्वत्वं यद्वेति-
नरविषयीकृतत्वस्येति, तदनेन ह्यन्तरविषयीकृतगोचरा स्मृतिरित्युक्तं भवति
सोऽयमसंप्रमोष इति । ननु अस्ति स्मृतेरपि संप्रमोषो दर्शयति हि पित्रादे-
रतीतस्य देवकालान्तरानुभूतस्य अननुभूतचरदेशकालान्तरसम्बन्धं स्वप्न इत्यत
आह । सा चद्वेति । भावितः कल्पितः स्मर्त्तव्यो यथा सा तथोक्ता । अभा-
वितोऽकल्पितः पारमार्थिक इति यावत् । नेयं स्मृतेरपि तु विपर्ययस्मृतिचर्चोप-
पन्नत्वात् अत्याभासतया तु स्मृतिरुक्ता प्रमाणाभासमिव प्रमाणमिति भावः ।
कस्मात् पुनरन्ते स्मृतेरुपन्यास इत्यत आह । सर्वाः स्मृतय इति अनुभवः प्राप्तिः
प्राप्तिपूर्वा इति स्मृतिस्ततः स्मृतीनामुपजन इत्यर्थः । ननु ये पुरुषं किञ्चिन्ति ते
निरोद्धव्याः प्रेक्षावता क्लेशाश्च तथा न वृत्तयः तत् किमर्थमासां निरोधः इत्यत
आह । सर्वाश्चैता इति सुगमम् ॥ ११ ॥

चित्तनदी नामोभयतो बाहिनी वहति कल्याणाय च,
वहति पापाय च । या तु कैवल्यप्राग्भाराविवेकविषयनिम्ना
सा कल्याणवहा । संसारप्राग्भाराऽविवेकविषयनिम्ना पाप-
वहा तत्र वैराग्येण विषयस्रोतःखिलीक्रियते विवेकदर्श-
नाभ्यासेन विवेकस्रोत उद्भाव्यते इत्युभयाधीनचित्तवृत्ति-
निरोधः ॥ १२ ॥

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

*It does not here mean the absence of all
activity, for in Samprajnata Samadhi the soul
is active.*
चित्तस्याहृत्तिकस्य प्रशान्तवाहिता स्थितिः । तदर्थः
प्रयत्नो वीर्यमुत्साहः तत्संपिपादयिषया तत्साधनानुष्ठान-
मभ्यासः ॥ १३ ॥ *and s. it is to be continued in
absence of any karma work*

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासिवितो दृढ-
भूमिः ॥ १४ ॥

दीर्घकालासिवितः निरन्तरासिवितः तपसा ब्रह्मचर्येण

निरौधीपायं पृच्छति । अथेति सूत्रेणोत्तरमाह । अभ्यासवैराग्याभ्यां तद्वि-
रोधः ॥ १२ ॥ अभ्यासवैराग्ययोर्निरौधे जनयितव्यं अवान्तरव्यापारभेदेन समुद्ध-
तु विकल्प इत्याह । चित्तनदीति । प्राग्भारः प्रबन्धः निम्नता गभीरता अगाध-
तेति यावत् ॥ १२ ॥

अत्राभ्यासस्य स्वरूपप्रयोजनाभ्यां लक्षणमाह । तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥
तद्वाच्यं चित्तस्य इति, अहृत्तिकस्य राजसतामसवृत्तिरहितस्य प्रशान्तवाहिता विम-
लता सात्त्विकवृत्तिवाहितैकाग्रता स्थितिः तदर्थं इति स्थिताविति निमित्तसप्तमी
व्याख्याता । यथा चर्मणि हीपिनं हन्तीति । प्रयत्नमेव पर्यायाभ्यां विशदयति
वीर्यमुत्साह इति तस्यैकाग्रोनितामाह । तत् संपिपादयिषया इति, तदिति स्थितिं
प्रशान्तवृत्ति । प्रयत्नस्य विषयमाह । तत्साधनेति स्थितिसाधनानि अन्तरङ्गवहि-
रहाणि यमनियमादीनि साधनगोचरः कर्तृभ्यापारी न फलगोचर इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु व्यत्यानसंस्कारेषान् अदिपरिपन्थिना प्रतिबद्धीऽभ्यासः कथं स्थितौ कल्पत

विषया श्रद्धया च सम्पादितः सत्कारवान् दृढभूमिर्भवति ।
व्युत्थानसंस्कारेण द्रागित्येवानभिभूतविषय इत्यर्थः ॥ १४ ॥

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा
वैराग्यम् ॥ १५ ॥ *in "Śrīmadbhāṣya" in Vedānti
terminology.*

स्त्रियोऽन्नपानमैश्वर्यमिति दृष्टविषयवितृष्णस्य स्वर्गवैदेह्य-
प्रकृतिलयत्वप्राप्तावाऽऽनुश्रविकविषये वितृष्णस्य दिव्याऽदिव्य-
विषयसंप्रयोगेऽपि चित्तस्य विषयदोषदर्शनः प्रसंख्यानबलाद-
नाभोगात्मिका हेयोपादेयशून्या वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

इत्यत आह । स तु दीर्घकालनैरन्त्यसत्कारासिवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥ सोऽय-
मन्ध्यामी विशेषणत्रयसम्पन्नः सन् दृढावस्थो न सहसा व्युत्थानसंस्कारैराभिभूत-
स्थितिरूपविषयो भवति यदि पुनरेवंभूतनापि अभ्यासं कृत्वा उपरमेत् ततः काल-
परिवासेनाभिभवेत् तस्मान्नोपरलब्धमिति भावः ॥ १४ ॥

वैराग्यमाह । दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥
चेतनाक्षतनेषु दृष्टविषयेषु वितृष्णतामाह । स्त्रिय इति ऐश्वर्यमाधिपत्यम् । अनुश्रवो
वेदस्ततोऽधिगता आनुश्रविकाः स्वर्गादयः तत्रापि वैतृष्णमाह स्वर्गेति । दिव्यरहिता
विदेहाः करणेषु स्त्रीणाः तेषां भाषो वैदेह्यम् अन्ये तु प्रकृतिमेवात्मनमभिमन्यमानाः
प्रकृत्युपासकाः प्रकृतौ साधिकारायामेव स्त्रीनास्तेषां भावः प्रकृतिलयत्वम् । तत्-
प्राप्तिविषये वितृष्णस्य । आनुश्रविकविषये वितृष्णो हि स्वर्गादिप्राप्तिविषये वितृष्ण-
लच्यते । ननु यदि वैतृष्णमात्रं वैराग्यं इत्यन्त विषयाप्राप्तावपि तदस्तीति
वैराग्यं स्यादित्यत आह । दिव्यादिव्येति । न वैतृष्णमात्रं वैराग्यम् अपि तु दिव्या-
दिव्यविषयसंप्रयोगेऽपि चित्तस्यानाभोगात्मिका । तामेव स्पष्टयति । हेय इति
हेयोपादेयशून्या । सङ्गदोषरहिता योपेक्षा बुद्धिर्वशीकारसंज्ञा । कुतः पुनरिय-
मित्यत आह । प्रसङ्गानवसादिति । तापत्रयपरीतता विषयाणां दोष-
क्षयपरिभावनया तत् साक्षात्कारः प्रसङ्गान् तद्वसादित्यर्थः यत्तमानसंज्ञा व्यति-
रेकसंज्ञा एकैन्द्रियसंज्ञा वशीकारसंज्ञा चेति चतस्रः संज्ञा इत्यागमिनः ।
रागादयः खलु कषायाश्चित्तवर्तिनस्यैरिन्द्रियाणि यथास्वं विषयेषु प्रवर्ष्यन्ते
तन्मा प्रवर्तिष्यतेन्द्रियाणि तत्तद्विषयेषु इति तत्परिवाचनाधारः प्रयत्नः

तत्पूरं पुरुषख्यातेगुणवैदृष्याम् ॥ १६ ॥

दृष्टानुश्रविकविषयदोषदर्शी विरक्तः पुरुषदर्शनाभ्यासात् तच्छुद्धिप्रविवेकाप्यायितबुद्धिर्गुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यो विरक्त इति तद् इयं वैराग्यम् । तत्र यदुत्तरं तत् ज्ञान-
प्रसादमात्रम् । यस्योदये प्रत्युदितख्यातिरेवं मन्यते प्राप्तं प्रापणीयं, चीणाः क्षेतव्याः क्लेशाः क्लिन्नः श्लिष्टपर्वा भव-

सा यतमानसंज्ञा । तदारभ्य सति केचित्कवायाः पक्काः पचन्ते पचन्ते च केचित् तत्र पत्यमाद्येभ्यः पक्कानां व्यतिरेकेषावधारणं व्यतिरेकसंज्ञा । इन्द्रिय-
प्रवर्तनासमर्थतया पक्कानामौत्सुक्यमात्रेण मनसि व्यवस्थानमेकीन्द्रियसंज्ञा । औत्सुक्यमात्रस्यापि निवृत्तिरूपस्थितेष्वपि दिव्यादिव्यतिषयेषु उपेक्षा बुद्धिः संज्ञा-
त्तद्यापरा वशीकारसंज्ञा । एतयैव च पूर्वसां चरिताश्रयत्वात् ताः पृथगुक्ता इति सर्वमवदातम् ॥ १५ ॥

अपरं वैराग्यमुक्त्वा परमाह । तत्पूरं पुरुषख्यातेगुणवैदृष्याम् ॥ १६ ॥ अपरवैरा-
ग्यस्य परवैराग्यं प्रति कारणत्वम् । तत्र च हारमादश्रयति “दृष्टानुश्रविकविषय-
दोषदर्शी विरक्तः” इति । अनेनापरं वैराग्यं दर्शितम् । पुरुषदर्शनाभ्यासादाग-
मानुमानाचार्यादिप्रदेशसमधिगतस्य पुरुषस्य यद्दर्शनं तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन निषेवणं
तस्मात् तस्य दर्शनस्य शुद्धिः जस्तमोहान्या सत्त्वैकतानता तथा यो गुणपुरुषयोः
प्रकर्षेण विवेकः पुरुषः शुद्धोऽनन्तः, तद्विपरीत गुणा इति तेनाप्यायिता बुद्धिर्यो-
योगिनः स तथोक्तः तदनेन धर्मसंघास्यः समाधिरुक्तः । स तथाभूतो
गुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यः सर्वथा विरक्तः सत्त्वपुरुषान्वयताख्यातावपि गुणात्मि-
कायां यावद्विरक्त इति, तत्तस्मात् इयं वैराग्यम् । पूर्वं हि वैराग्यं सत्त्वसमुद्रेक-
विधूततमसि रजःकणकण्डसंपृक्ते चित्तसत्त्वे तच्च तौष्टिकानामपि समानं ते हि
तेनैव प्रकृतिस्यया बभूवुः । तथोक्तं “वैराग्यात् प्रकृतिस्यय” इति । तत्र तयोर्बयो-
र्मध्ये यदुत्तरं, तत् ज्ञानप्रसादमात्रं मात्रप्रवृत्तेन निर्विषयतां सूचयति तदेवं हि
तादृशं चित्तसत्त्वं रजोक्षेमखेनापि अपराकृष्टमस्मात्प्रयो अतएव “ज्ञानप्रसाद”
इत्युच्यते । चित्तसत्त्वं हि प्रसादस्वभावमपि रजस्तमःसम्पर्कान्मलिनतामनुभवति,
वैराग्याभ्यासविमलवारिधाराधौतसमसारजस्तमोमलं त्वतिप्रसन्नं ज्ञानप्रसादमात्र-
परिशेषं भवति । तस्य गुणानुपादेयत्वाय दर्शयति । यस्योदये इति यस्योदये सति
योगी प्रत्युदितख्यातिः ख्यातिविशेषे सति वर्तमानख्यातिमानित्यर्थः । प्रापणीयं

संक्रमो—यस्य अविच्छेदात् जनित्वा म्रियते, मृत्वा च जायते इति ज्ञानस्यैव परा काष्ठा वैराग्यम्, एतस्यैव हि नान्तरीयकं कैवल्यमिति ॥ १६ ॥

अथ उपायद्वयेन निरुद्धचित्तवृत्तेः कथमुच्यते सम्प्रज्ञातः समाधिरिति ।

वितर्कविचारानन्दाऽस्मितारूपानुगमात् संप्र-
ज्ञातः ॥ १७ ॥

वितर्कः—चित्तस्य आलम्बने स्थूल आभोगः । सूक्ष्मो विचारः । आनन्दो ह्लादः । एकात्मिका संविद् अस्मिता । तत्र *is the subject rising out of Satvic Bhavikara* कैवल्यं प्राप्तं, यथा वक्ष्यति, “जीवन्नेव विद्वान् मुक्ती भवति इति संस्कारमात्रस्य ह्यत्रमूलस्य सत्त्वादिति भावः । कुतः प्राप्तं ? यतः षोषाः शैतव्याः, क्रियाः अविद्यादयः सवासनाः । नन्वस्ति धर्माधर्मसमूहो भवस्य जन्ममरणप्रवन्धस्य संक्रमः प्राणिनां, तत् कुतः कैवल्यम् ? इत्यत आह ह्यत्र इति । श्लेषानि निःसन्धीनि पर्वाणि यस्य न तयोक्तः । धर्माधर्मसमूहस्य सम्प्लिनः पर्वाणि, तानि श्लेषानि न हि जातुर्जन्मरूपजन्मप्रवन्धेन विद्युज्यते । सोऽयं भवसंक्रमः क्रमश्चये ह्यत्रः । यथा वक्ष्यति “क्रममूलः कर्माश्रयः” पा० २ सू० १२ “सति सूत्रे तद्विपाकं” इति । पा० २ सू० १३ ननु प्रसङ्गानपरिपाकं धर्ममेघनिरोधं च अन्तरा किं तदस्ति ? यत् ज्ञानप्रसादमात्रमित्यत आह ज्ञानस्यैव पराकाष्ठा इति । धर्ममेघभेद एव परं वैराग्यं नान्यत् । यथा वक्ष्यति “प्रसङ्गानेऽप्य-कुसीदस्य सर्वथा विवेकप्यातेर्धर्ममेघः समाधिः” पा० ४ सू० २९ “तदा सर्वाव-रणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्यात् ज्ञेयमल्पमिति” च । पा० ४ सू० ३१ तस्मादेतस्य हि नान्तरीयकमविनाभावि कैवल्यमिति ॥ १६ ॥

उपायमभिधाय संप्रकारीपेयकथनाय पृच्छति अथोपायद्वयेनेति । “वितर्क-विचारानन्दास्मितारूपानुगमात् संप्रज्ञातः” ॥ १७ ॥ संप्रज्ञातपूर्वकत्वादेसंप्रज्ञातस्य प्रथमं सम्प्रज्ञातोपवर्णनम्, संप्रज्ञातसामान्यं वितर्कविचारानन्दास्मितानां रूपैः स्वरूपैरनुगमात् प्रतिपत्तव्यम् । वितर्कं विदुषीति । चित्तस्येति । स्वरूप-साक्षात्कारवती प्रज्ञा आभोगः, स च सूक्ष्मविषयत्वात् स्थूलः । यथा हि प्राथ-मिकी धानुष्कः स्थूलमेव जल्पं विध्यति अथ सूक्ष्मं एवं प्राथमिकी योगी स्थूलमेव

but - the Asantana
- in the
पातिलेदर्शनम् ।

- in preceding ones including the
standing alone in itself

प्रथमः चतुष्टयानुगतः समाधिः सवितर्कः । द्वितीयो वितर्क-
विकलः सविचारः । तृतीयो विचारविकलः सामन्दः । चतुर्थ-
स्तद्विकलो अस्मितामात्र इति । सर्वे एते सालम्बनाः
समाधयः ॥ १७ ॥ *In Asamprajita Samadhi, some
Savita written or Bar' is half left back.*

अथ असम्प्रज्ञातसमाधिः किमुपायः ? किं स्वभावो वेति, —

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

*It is all written in Asamprajita Samadhi
Samskara-rasasa remains*

सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमये संस्कारशेषो निरोधश्चित्तस्य समा-
धिरसम्प्रज्ञातः । तस्य परं वैराग्यमुपायः । सालम्बनो हि
अभ्यासः तस्माधनाय न कल्पत इति । विरामप्रत्ययो निर्वस्तुक

पाञ्चभौतिकं चतुर्भुजादि ध्येयं साक्षात् करोति अथ सूक्ष्ममिति । एवं चित्तस्वा-
नम्बने सूक्ष्मे आभोगः स्थूलकारणभूतसूक्ष्मपञ्चतन्मात्रलिङ्गालिङ्गविषयो विचारः ।
तदेवं याज्ञविक्यं दर्शयित्वा यज्ञविक्यं दर्शयति । आनन्द इति । इन्द्रिये
स्थूल आलम्बने चित्तस्वाभोग आह्लादः आनन्दः । प्रकाशश्रीलतया खलु सूक्ष्-
प्रधानादङ्गारादिन्द्रियाण्युत्पन्नानि सूक्ष्मसूक्ष्ममिति तान्यपि सुखानि इति आलम्ब-
भोग आह्लाद इति, यज्ञोदविषयं सम्प्रज्ञातमाह "एकात्मिका संविदिति, इति,
अस्मिताप्रभवविधि इन्द्रियाणि तेनेषामस्मिता सूक्ष्मं रूपं, सा चात्मना यज्ञोदमाह
बद्धिरेकात्मिका संविदिति, तस्यां च यज्ञोदरत्नभावाद्भवति यज्ञोदविषयः सम्प्र-
ज्ञात इति । चतुर्भुजपरमवान्तरविशेषमाह "तत्र प्रथम" इति, कार्यं कार-
णाऽनुप्रविष्टं न कारणं कार्येषु, तदयं स्थूल आभोगः स्थूलसूक्ष्मिन्द्रियास्मिता-
कारणचतुष्टयानुगतो भवति उत्तरे तु विशेषकारणकास्त्रिंशत्करोपा भवन्ति ।
असम्प्रज्ञाताद्भवन्ति । "सर्वएत" इति ॥ १७ ॥

क्रमप्राप्तमसम्प्रज्ञातमवतारयितुं पृच्छति "अथ" इति, "विरामप्रत्ययाभ्यास-
पूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः" पूर्वपदेनोपायकथनम् । उत्तराभावात् सूक्ष्मकथनम् ।
मध्यमं पदं विदधतीति, "सर्ववृत्ति" इति, प्रथमं पदं व्याचष्टे । "तस्य परम्"
इति, विरामो इतीनामभावसाल प्रत्ययः कारणं तस्माद्भ्यासः तदनुष्ठानं
धीनः पुनश्च तदेव पूर्वं यज्ञ इति । अथाऽपरं वैराग्यं निरोधकारणं कथ्यात्
भवतीत्यत आह "सालम्बनो हि" इति, कार्यसंबन्धं कारणं युज्यते न विषयं,

आलम्बनीक्रियते, स च धर्मशून्यः, तदभ्यासपूर्वं चित्तं निरालम्बनमभावप्राप्तमिव भवति इत्येष निर्वीजः समाधिः संप्रज्ञातः ॥ १८ ॥

स खलु अयं द्विविध उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च, तत्र उपाय-
प्रत्ययो योगिनां भवति,—
one who attains Samadhi through Avidya
भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः, ते हि स्वसंस्कारमात्रो-
पयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिव अनुभवन्तः स्वसंस्कारविपाकं

विरूपं चाऽपरं वैराग्यं सालम्बनं निरालम्बनसमाधिना काव्येषु, तस्मान्निरा-
लम्बनादेव ज्ञानप्रसादमात्रात् तस्योत्पत्तिर्युक्ता, धर्मनेत्रसमाधिरेव हि नितान्त-
विगलितरजस्तमीमलात्मत्वादुपजातस्तत्तद्विषयातिक्रमेषु प्रवर्तमानोऽनन्तो विष-
याऽवद्यदर्शी समस्तविषयपरित्यागाच्च स्वरूपप्रतिष्ठः सन्निरालम्बनः संस्कारमात्र-
शेषस्य निरालम्बनस्य समाधिः कारणमुपपद्यते सारूप्यादित्यर्थः । आलम्बनी-
करणम् आश्रयणम्, अभावप्राप्तमिव इतिरूपकाख्याकरणात्, निर्वीजः निरा-
लम्बनः, अथवा बीजं क्षेत्रकर्माश्रयास्ते निष्क्रान्ता यस्मात्स तथा ॥ १८ ॥

निरोधसमाधेरवान्तरभेदं ज्ञानीपादानाऽज्ञानादभ्रंशति "स खल्वयमिति, सः
निरोधसमाधिर्द्विविध उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च उपायः वक्ष्यमाणः शब्दादिः
प्रत्ययः कारणं यस्य निरोधसमाधिः स तद्योक्तः, भवन्ति जायन्तेऽस्यां जन्तव इति
भवोऽविद्या, भूतेन्द्रियेषु वा विकारेषु प्रकृतिषु वाऽव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मान्त्रेषु
अनात्मस्वात्मस्थितिसौष्टिकानां वैराग्यसम्पन्नानाम् स खल्वयं भवः प्रत्ययः
कारणं यस्य निरोधसमाधिः स भवप्रत्ययः, तत्र तयोर्मध्ये उपायप्रत्ययो
योगिनां मोक्षमाद्यनां भवति, विशेषविधानेन शेषस्य सुसुप्तसम्बन्धं निवे-
धति । ज्ञेयान्ति भवप्रत्यय इत्यत्र सूत्रेषोत्तरमाह "भवप्रत्ययो विदेहप्रकृति-
लयानाम्" ॥ १९ ॥ विदेहाश्च प्रकृतिलयाश्च तेषामित्यर्थः । तद्व्याचष्टे ।
"विदेहानां देवानां भवप्रत्यय" इति, भूतेन्द्रियाचामन्यतमदात्मत्वेन प्रति-
पन्नास्तदुपासनया तदासनवासितान्तःकरणाः पिण्डपाताऽनन्तरनिन्द्रियेषु भूतेषु
वा बीजाः संस्कारमात्राऽवशेषमनसः षाट्कौमिकप्ररोहरङ्गिता विदेहाः, ते हि

तथा जातीयकमतिवाहयन्ति । तथा प्रकृतिलयाः साधि-
कारे चेतसि प्रकृतिलीने कैवल्यपदमिव अनुभवन्ति यावत्
पुनरावर्त्तते अधिकारवशाच्चित्तमिति ॥ १९ ॥

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्

॥ २० ॥

उपाय प्रत्ययो योगिनां भवति, श्रद्धा—चेतसः सम्प्र-
सादः। सा हि जननीव कल्याणी योगिनं पाति, तस्य

असंस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवाऽनुभवन्तः प्राप्नुवन्तः विदेहाः,
अहंतिक्त्वञ्च कैवल्येन साक्ष्यं साधिकारसंस्कारशेषता च वैद्व्यम् । संस्कार-
मात्रोपयोगेनेति क्वचित्पाठः तस्यार्थः संस्कारमात्रमेव उपभोगो यस्य न तु चित्त-
वृत्तिः इत्यर्थः । प्राप्ताऽवधयः स्वसंस्कारविपाकं तथाजातीयकम् अति वाह-
यन्ति अतिक्रामन्ति पुनरपि संसारे दिशन्ति, तथा च वायुप्रोक्तं “दशमन्वन्तरा-
ण्येह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः भौतिकास्तु श्रतं पूर्णम्” इति । तथा प्रकृति-
क्षयाय अन्यत्तमदृढापरञ्चतन्मात्रेषु अन्यतमदात्मत्वेन प्रतिपन्नाः तदुपायवशात्
तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिच्छपातानन्तरमन्यक्तादीनामन्यतमस्मिन् लीनाः,
साऽधिकारे अचरितार्थे, एव हि चरितार्थे चेतः स्याद् यदि विवेकस्थ्यातिमपि
जनश्रेयजनितसत्त्वपुरुषाऽन्यताख्यातेषु चेतसोऽचरितार्थस्यास्ति साऽधिकारि-
तेति साऽधिकारे चेतसि प्रकृतौ लीने कैवल्यपदमिवानुभवन्ति यावत् पुनरा-
वर्त्ततेऽधिकारवशाच्चित्तमिति । प्रकृतिसाम्यमुपगतमपि अवधिं प्राप्य पुनरपि
प्रादुर्भवति ततो विविच्यते, यथा वर्षाऽतिपाति श्रद्धावसुपगतौ मण्डकदेहः पुन-
रन्वीदवारिधाराऽवसुकात्मण्डकदेहभावमनुभवतीति, तथाच वायुप्रोक्तम् “सङ्घ-
न्वाभिमानिका वीद्वा दशसङ्घसाधि तिष्ठन्ति विगतञ्जराः पूर्णं श्रतसङ्घं तु
तिष्ठन्त्यन्यत्तचिन्तकाः पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसङ्गरा न विद्यत” इति, तदस्य
पुनर्भवहेतुतया हेतुत्वं सिद्धम् ॥ १९ ॥

योगिनां तु समाधिरुपायक्रममाह “श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इत-
रेषाम्” ॥२०॥ ननु इन्द्रियादिचिन्तका अपि श्रद्धावन्त एवेत्यत आह । “श्रद्धा
चेतसः सम्प्रसादः” इति, स चाऽऽगनागुमानाऽऽचार्योपदेशसमधिगततत्त्वविषयी

समाधिप्राप्तः समाधिप्राप्तश्च भवति इति ॥ २१ ॥

सृष्टुमध्याऽधिमात्रत्वात् ततोऽपि विशेषः

॥ २२ ॥

सृष्टुतीव्रो मध्यतीव्रो अधिमात्रतीव्र इति, ततोऽपि विशेषः । तद्विशेषान्मृष्टुतीव्रसंवेगस्य आसन्नः, ततो मध्यतीव्रसंवेगस्य आसन्नतरः, तस्मात् अधिमात्रतीव्रसंवेगस्याऽधिमात्रोपायस्यापि आसन्नतमः समाधिप्राप्तः समाधिफलञ्चेति ॥ २२ ॥

किमेतस्मादेव आसन्नतमः समाधिर्भवति ? अथ अस्य लाभे भवति अन्योऽपि कश्चिदुपायो न वा इति,—

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

प्रणिधानाद् भक्तिविशेषाद् आवर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति अभिध्यानमात्रेण, तदभिध्यानादपि योगिन आसन्नतमः समाधिप्राप्तः फलं च भवति इति ॥ २३ ॥

नबोक्ताः । संवेगः वैराग्यं तस्य अपि सृष्टुमध्यतीव्रता प्राग्भवीयवासनाऽदृष्ट-
वशाद्देवेति । तेषु यादृशां चेपीयसो सिद्धिस्तान् दर्शयति सूत्रेण । “तीव्र-
संवेगानामासन्नः” ॥२१॥ इति सूत्रम् । शेषं भाष्यम् । समाधेः संप्रज्ञातस्य फल-
नसंप्रज्ञातस्य अपि वैबल्यम् ॥ २१ ॥

“सृष्टुमध्याधिमात्रत्वात् ततोऽपि विशेषः” सू० ॥२२॥ निबद्धव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् इति ॥ २२ ॥

सूत्रान्तरं पातयितुं विच्छति । “किमेतस्मादेव” इति, न वा शब्दः
संशयनिवर्तकः । “ईश्वरप्रणिधानाद्वा” सू० ॥२३॥ व्यापटे “प्रणिधानाद्” इति
प्रणिधानाद् भक्तिविशेषात्प्राप्तसाक्षात्कारादिविधाया आवर्जितः अभिध्यानात्
कृतस्तमनुगृह्णाति, अभिध्यानम् अनागतेऽर्थे इच्छा इदमस्य अभिमतमस्ति
तन्नाशेण न व्यापारानरूपेण । शेषं सुगमम् ॥ २३ ॥

ॐ in the yoga :-

अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोऽयमौश्वरी नाम इति ।

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष

ईश्वरः ॥ २४ ॥

अविद्यादयः क्लेशाः, कुशलाकुशलानि कर्माणि, तत्फलं विपाकः, तदनुगुणा वासना आशयाः,

ते च मनसि वर्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते स हि तत्फलस्य भोक्तेति, यथा जयः पराजयो वा योद्धृषु वर्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते । यो हि धुनेन भोगेन अपरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः ।

ननु चेतनाऽचेतनाभ्यामेव व्यूढं नाम्येन विश्वम्, ईश्वरस्येदचेतनः तर्हि प्रधानम्, प्रधानविकाराणामपि प्रधानमध्यपातात्, तथा च न तस्याऽऽवर्जनमचेतनत्वाद्, अथ चेतनस्येव चितिशक्तिरौदासीन्यादसंसारितया चाश्रितादिविरहात्कृतः आवर्जनं कृतशाभिधानमित्याशयवानाह “अथ प्रधान” इति । अत्र सूत्रेण चत्वारमाह “क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेषः ईश्वरः” अविद्यादयः क्लेशाः क्लेशानि खल्लमौ पुरुषं सांसारिकं विविधदुःखप्रदरिपेति, कुशलाऽकुशलानि इति धर्माधर्मास्तेषाञ्च कर्मजत्वाद् उपचारात्कर्मत्वम् । विपाकः जात्याधुर्भोगाः, तदनुगुणाः विपाकानुगुणा वासनाः, असाक्षितभूमावाशेरत इत्याशयाः, न हि करभजातिनिवर्तकं कर्म ब्रह्मवीयकरभोगभावितं भावना न यावदभिव्यक्तं तावत्करभोचिताय भोगाय कल्पते, तस्माद् भवति करभजात्यनुभवजन्या भावना करभविपाकानुगुणेति । नन्वमौ क्लेशादयो बुद्धिधर्मा न कथञ्चिदपि पुरुषं परामृशन्ति तस्मान् पुरुषयज्ञादेव तदपरामर्शसिद्धेः कृतं क्लेशकर्मैत्यादिनेत्यत आह “ते” इति, ते च मनसि वर्तमानाः सांसारिके पुरुषे व्यपदिश्यन्ते, कस्मात्, स हि तत्फलस्य भोक्ता चेतयतेति, तस्याप्युरुषत्वाद् ईश्वरस्यापि तत् सम्बन्धः प्राप्त इति तत्प्रतिषेध उपपद्यत इत्याह “यः” इति, यो हि धुनेन बुद्धिस्थेनापि पुरुषमात्रसाधारणेन भोगेनाऽपरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः, विशिष्यत इति विशेषः पुरुषान्तराद् व्यपदिश्यते । विशेषपदव्यावर्त्ये दर्शयितुकामः परिषोदनापूर्वे परिचरति “कैवल्यं प्राप्तार्हाह” इति, प्रकृति-व्ययानां प्राज्ञतो बन्धः, वैकारिकी विदेहानाम्, दक्षिणावधौ दिव्यादिव्यविषय-

कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः केवलिनः । ते हि
 त्रीणि बन्धनानि हित्वा कैवल्यं प्राप्ता ईश्वरस्य च तन्मन्वन्धो
 न भूतो न भावौ, यथा मुक्तस्य पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते नैव-
 मीश्वरस्य, यथा वा प्रकृतिलीनस्य उत्तरा बन्धकोटिः संभाव्यते
 नैवमीश्वरस्य, स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वर इति ।

भाषां, तावन्मूनि त्रीणि बन्धनानि, प्रकृतिभावनासंस्कृतमनसो हि दीष्टपाता-
 नन्तरमेव प्रकृतिलयतानापन्ना इतीतरेषां पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते तेन उत्तरकोटि-
 विधानमात्रम् इह तु पूर्वापरकोटिनिषेध इति । सङ्ख्येय विशेषं दर्शयति,
 “स तु सदैवमुक्तः सदैवेश्वर” इति । ज्ञानक्रियाशक्तिसम्पदैश्वर्यः । अत्र
 पृच्छति ।

“योऽसौ” इति । ज्ञानक्रिये हि न चिच्छक्तेरपरिष्कामिन्याः सम्भवत इति
 रजस्तमीरहितविद्युद्धसत्त्वोपादेयै वक्तव्ये, न ईश्वरस्य सदासुक्तस्याऽविद्याप्रभवः
 चित्तसत्त्वसत्त्वक्षेपेण सङ्गस्वप्नाभिभावसम्बन्धः सम्भवतीत्यत उक्तं “प्रकटसत्त्वो-
 पादानाह” इति । नैश्वरस्य पृथग्जनस्येवाऽविद्यानिबन्धनचित्तसत्त्वेन स्वस्वामि-
 भावः किन्तु तापत्रयपरीतान् प्रत्यभावमहाचञ्चलात् जनानुद्धरिष्यामि ज्ञानधर्मोप-
 देशेन, न च ज्ञानक्रियासामर्थ्यातिशयसम्पत्तिमन्तरेण तदुपदेशः, न चिच्छक्तेर-
 रजस्तमीरहितविद्युद्धसत्त्वोपादानं विना, इति आलोच्य सत्त्वप्रकर्षमुपादाय भगवान्
 अपरासृष्टीऽपि अविद्यायाऽविद्याभिमानोव अविद्यायास्तत्त्वमिदं भवति न
 पुनरविद्या अविद्यात्वेन सेवमानः, न खलु त्रीलुको रःमत्वमारोप्य तास्ता-
 संष्टा दर्शयन् भ्रान्तौ भवति, तदिदमाहाव्यमस्य रूपं न तास्त्विकमिति ।
 स्यादेतद, उद्दिष्टीर्षया भगवता सत्त्वमुपादेयं तदुपादानेन च तद् उद्दिष्टीर्षा
 अस्या अपि प्राकृतत्वात्तथाचाऽन्योऽन्यसंश्रय इत्यत उक्तं “शाश्रुतिश्च” इति ।
 भवेदेतदेवं यदीयं प्रथमता सर्गस्य भवेदनादौ तु सर्गसंस्कारप्रबन्धे सर्गान्तरसमु-
 त्पन्नसङ्घोर्षाऽवधिसमये पूर्वे मया सत्त्वप्रकर्षं उपादेय इति प्रणिधानं कृत्वा
 भगवान् जगत्संस्कार, तदा ईश्वरचित्तसत्त्वं प्रणिधानवासितं प्रधानसाम्यमुप-
 गतमपि परिपूर्णे महाप्रलयवाच्यौ प्रणिधानवासनावशात्तथैश्वरचित्तं सत्त्वभावेन
 परिधमते, यथा चैवः अः प्रातरिबोद्यातथ्यं मथेति प्रणिधाय सुप्तसदैवीतिष्ठति
 प्रणिधानसंस्कारान्, तस्यादनादिलादीश्वरप्रणिधानसत्त्वोपादानयोः शाश्रुतिकत्वेन
 नाऽन्योऽन्यसंश्रयः, न ईश्वरस्य चित्तसत्त्वं महाप्रलयेऽपि प्रकृतिसाम्यं नीपैतीति
 वाच्यम् । यस्य हि न कदाचिदपि प्रधानसाम्यं न तत्प्राधानिकं नापि चिति-

यो असौ प्रकृतसखोपादानात् ईश्वरस्य शाश्वतिक उल्कर्षः
 स किं सनिमित्तः, आहोस्वित् निर्निमित्त इति, । तस्य शास्त्रं
 निमित्तम् । शास्त्रं पुनः किन्निमित्तं, प्रकृतसत्त्वनिमित्तम् ।
 एतयोः शास्त्रोल्कर्षयोः ईश्वरसत्त्वे वर्तमानयोः अनादिः
 सम्बन्धः । एतस्मादेतद् भवति सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति ।
 तच्च तस्यैश्वर्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तं, न तावदैश्वर्यान्तरेण
 तदतिशय्यते, यदेवातिशयि स्यात् तदेव तत् स्यात्, तस्माद् यत्र
 काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्यस्य स ईश्वरः । न च तत्समानमैश्वर्यमस्ति,

शक्तिरश्लादित्यर्थांतरमप्रामाणिकमापद्येत, तत्रायुक्तं, प्रकृतिपुरुषव्यतिरेकेणार्था-
 न्तराऽभावात् । सोऽयमोदृश ईश्वरस्य शाश्वतिक उल्कर्षः किं सनिमित्तः सप्रा-
 माणिकः, आहोस्वित्निर्निमित्तः निष्प्राणक इति । उत्तरं “तस्य शास्त्रं निमि-
 त्तम्” इति । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि शास्त्रम् । चोदयति “शास्त्रं पुनः
 किन्निमित्तम्” इति । प्रत्यक्षाऽनुमानपूर्वं हि शास्त्रं, न चेश्वरस्य सत्त्वप्रकर्षे
 कस्यचित् प्रत्यक्षमनुमानं वाऽस्ति, न चेश्वरप्रत्यक्षप्रभवं शास्त्रमिति युक्तं, कस्यपि-
 त्वाऽपि ज्ञयं स्वयं ब्रूयादात्मेत्य्यपकाशनायेति भावः । परिहरति । “प्रकृत-
 सत्त्वनिमित्तम्” इति । अयमभिसन्धिः । मन्त्रायुर्वेदेषु तावदीश्वरप्रणीतेषु
 प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थाऽव्यभिचारविनिश्चयात् प्रामाण्यं सिद्धं, न चोपधिभेदानां तत्तत्-
 संयोगविशेषाणाञ्च मन्त्राणां च तत्तदवर्णाऽऽवापोक्षारेण सङ्गच्छेणापि पुरुषायुर्वे-
 र्णीकिकप्रमाणव्यवहारी शक्तः कर्तुमन्वयव्यतिरेकी । न चागमादन्वयव्यति-
 रेकी ताभ्याश्चागमसत्त्वानानयोरनादित्वादिति प्रतिपादयितुं युक्तम् । मन्त्रा-
 प्रलये तत्त्वानानयोर्विच्छेदात् । न च तद्भावे प्रमाणाभावः, अभिन्नं प्रधान-
 विकारी हि जगदिति प्रतिपादयिष्यते । सद्दशपरिणामस्य विसद्दशपरिणामता
 दृष्टा यथा चौरेश्वरसादेर्दधिमुक्तादिरूपं, विसद्दशपरिणामस्य पूर्वं सद्दशपरिणामता
 च दृष्टा, तदिह प्रधानेनापि मद्ददद्दद्वारादिरूपविसद्दशपरिणामेन सता भाव्यं
 कदाचित्सद्दशपरिणामेनापि, सद्दशपरिणामस्यास्य साम्यावस्था, स च मन्त्रा-
 प्रलयः । तस्मान्मन्त्रायुर्वेदप्रणयनात् तावद् भगवतो विगच्छितरजसुसोमलावरण-
 तथा परितः प्रद्योतमानं बुद्धिसत्त्वमास्त्रियम् । तथा चाभ्युदयनिश्रेयसोपदेश-
 परोऽपि वेदराशिरीश्वरप्रणीतसद्बुद्धिसत्त्वप्रकर्षादेव भवितुमर्हति । न च सखो-
 ल्कर्षे रजसुसोमलावरी विभवविप्रलम्बी सत्त्ववतस्त्वच्छिद्दं प्रकृतसत्त्वनिमित्तं शास्त्र-

कस्माद्, इयोः तुल्ययोः एकस्मिन् युगपत्कामितेऽर्थे नवमिद-
मस्तु पुराणमिदमस्तु इत्येकस्य सिद्धौ इतरस्य प्राकाम्यविघाता-
दूनत्वं प्रसक्तं, इयोश्च तुल्ययोर्युगपत्कामितार्थप्राप्तिः नास्ति
अर्थस्य विरुद्धत्वात्, तस्माद् यस्य साम्यातिशयविनिर्मुक्तमैश्वर्यं
स ईश्वरः स च पुरुषविशेष इति ॥ २४ ॥

किञ्च ।

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥

यदिदमतीताऽनागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियग्रहण-
मत्त्वं बह्व इति सर्वज्ञबीजम् । एतद्वि वर्धमानं यत्र

मिति । स्यादेतत् । प्रकर्षकार्यतया प्रकर्षं बोधयच्छास्त्रं शेषवदनुमानं भवेन्न
त्वागम इत्यत आह “एतयोः” इति । न कार्यत्वेन बोधयति अपि तु अनादि-
वाच्यवाचकभावसम्बन्धेन बोधयतीत्यर्थः । ईश्वरस्य हि बुद्धिमत्त्वं प्रकर्षो वर्तते
शास्त्रमपि तदाचकलेन तत्र वर्तते इति । उपसंहरति । एतस्माद् इति ।
एतस्माद् ईश्वरबुद्धिसत्त्वप्रकर्षवाचकाच्छास्त्राद् एतद् भवति ज्ञायते । निरतिशय
विषयिणी लक्षणात् सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति । तदेवं पुरुषान्तरात् अवि-
द्येश्वरान्तरादपि व्यवच्छिन्नति । तच्च तस्य इति । अतिशयविनिर्मुक्तिमाह न
तावद् इति । कुतः, यदेव इति, कस्मात् सर्वातिशयविनिर्मुक्तं तदैश्वर्यम् इत्यत
आह तस्माद् यत्र इति । अतिशयनिष्ठासंप्राप्तानामौपचारिकमैश्वर्यमित्यर्थः ।
साम्यविनिर्मुक्तिमाह न च तत्समानम् इति । प्राकाम्यम् अविद्यतेच्छता तद्वि-
घातादूनत्वं, अनूनत्वे वा । इयोरपि प्राकाम्यविघातः कार्यानुत्पत्तेः, उत्पत्तौ
वा विरुद्धधर्मसमाखिङ्कितमेकदा कार्यसुपलभ्येतेत्याशयेनाह इयोश्च इति । अवि-
रुद्धाऽभिप्रायत्वे च प्रत्येकमीश्वरत्वे कृतमन्वरेकैर्नैवेशनायाः कृतत्वात्, सम्यु-
त्कारित्वे वा न कश्चिदीश्वरः परिषदत्, नित्येशनायोगिनां च पर्यायायोगान्,
कल्पनागौरवप्रसङ्गासति द्रष्टव्यं, तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ २४ ॥

एवमस्य क्रियाज्ञानशक्तौ ज्ञास्त्रं प्रमाणमभिधाय ज्ञानशक्तावनुमानं प्रमाण-
यति किञ्च इति । तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् सू० ॥ २५ ॥ व्याचष्टे यदिदम्
इति । बुद्धिसत्त्वावरकतमोऽपगमसारतम्येन यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां
प्रत्येकं च समुच्चयेन च वर्धमानानामतीन्द्रियाणां यद्यप्यं तस्य विशेषणमत्त्वं वदति

निरतिशयं स सर्वज्ञः । अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्य सातिशयत्वात् परिमाणवदिति । यत्र काष्ठाप्राप्तिः ज्ञानस्य स सर्वज्ञः, स च पुरुषविशेष इति, सामान्यमात्रोपसंहारे कृतोपक्षयम् अनुमानं न विशेषप्रतिपत्तौ समर्थम् इति तस्य संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिरागमतः पर्यन्वेष्ट्या । तस्य आत्माऽनु-

सर्वज्ञबीजं कारणं, कश्चित् किञ्चिदेवातीतादि गृह्णाति कश्चिद् बहु कश्चिद् बहुतरमिति याच्नाऽपेक्षया यद्व्यवसायत्वं बहत्वं कृतम्, एतद्धि वईमानं यत्र निष्क्रान्तमतिशयात्स सर्वज्ञ इति । तदनेन प्रमेयमात्रं कथितम्, अत्र प्रमाणा-यति । अस्ति इति, अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्य इति साध्यनिर्देशः, निरतिशयत्वं काष्ठाप्राप्त्यः परमतिशयवत्त्वा नास्तीति, तेन नाऽवधिमात्रेण सिद्ध-साधनम् । सातिशयत्वादिति हेतुः । यद् यत् सातिशयं तत्तत्सर्वं निरतिशयं यथा कुत्रलासलकविल्वेषु सातिशयं महत्त्वमात्मनि निरतिशयमिति व्याप्तिं दर्शयति परिमाणवद् इति । न च गरिमादिभिर्गुणैर्व्यभिचार इति साम्प्रतम् । न खल्ववयवगरिमाऽतिशयी गरिमाऽवयविविनः, किन्तु आपरिमाणुभ्यः आ अन्त्या-ऽवयवविभ्यो यावन्तः केच न तेषां प्रत्येकवर्तिनी गरिमणः समाहृत्य गरिमवई-मानाभिमानः, ज्ञानं तु न प्रतिशयं समाप्यत इत्येकहिबहुविषयतया युक्तं साति-शयमिति न व्यभिचारः । उपसंहरति । यत्र काष्ठा इति । ननु सति बहुवस्तीयेकरा बुद्धार्हतकपलार्थिप्रभृतयस्तत्कल्पान एव सर्वज्ञा न भवन्ति अस्मा-दनुमानादित्यत आह-~~अस्मात्स~~ इति । कुतस्तर्हि तद्विशेषप्रतिपत्तिरित्यत आह तस्य इति । बुद्धादिप्रणीत आगमाऽऽभासी नत्वाऽऽगमः, सर्वप्रमाणबाधित-क्षणिकनैरात्मादिमार्गोपदेशकत्वेन विप्रलम्भकत्वादिति भावः । तेन श्रुति-स्मृतीतिहासपुराणलक्षणाद आगमतः आगच्छन्ति बद्धिमारीहन्ति अस्मादभ्युदय-निःशेषोपाशा इत्याशमसंख्यात् संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिः संज्ञाविशेषः शिवेश-रादिः श्रुत्यादिषु प्रसिद्धः, आदिशब्देन षडङ्गता दशाऽऽव्ययते संयुक्तीते तथोक्तं वायुपुराणे सर्वज्ञता त्तिरनादिबोधः खल्वन्मता नित्यमनुसङ्गतिः । अनन्त-शक्तिश्च विभीविधिज्ञाः षड्गुरुराणि महेश्वरस्य । तथा ज्ञानं वैराग्यसौम्यं तपः सत्यं, असा धृतिः । सष्टुलमात्मसम्बोधी आधिष्ठातृत्वमेव च अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे इति । स्यादितत्, नित्यदसस्य भगवतो वैरा-ग्याऽतिशयसम्पन्नस्य स्वार्थे दृष्ट्याऽसम्भवात्, कारुणिकस्य च सुखैकतानसर्जनपरस्य

यद्वाऽभावेऽपि भूताऽनुबहः प्रयोजनम्, ज्ञानधर्मोपदेशेन कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषानुद्धरिष्यामीति । तथा चोक्तम् “आदिविद्वाच्चिर्माच्चित्तमधिष्ठाय कारुष्याद्भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाच” इति ॥ २५ ॥

स एषः—

पूर्वेषामपि गुरुः कालेनाऽनवच्छेदात् ॥२६॥

पूर्वे हि गुरवः कालेनाऽवच्छेद्यन्ति, यत्राऽवच्छेदार्येन

दुःखबहुलजीवलीकजननाऽनुपपत्तेः, अप्रयोजनस्य च प्रेक्षावतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, क्रियाशक्तिशालिनोऽपि न जगत्क्रियेत्यत आह तस्याऽऽत्माऽनुग्रहाऽभावेऽपि इति । भूतानां प्राणिनामनुबहः प्रयोजनं, शब्दाद्युपभोगविवेकख्यातिरुपकार्यकरणात् किल चरितार्थं चित्तं निवर्त्तते सतः पुरुषः कैवल्यो भवति अतस्तत्प्रयोजनाय कारुणिको विवेकख्यात्युपायं कथयति, तेनाऽचरितार्थत्वाच्चित्तस्य जन्तून्वीश्वरः पुण्याऽपुण्यसहायः सुखदुःखे भावयन्नपि नाऽकारुणिकः । विवेकख्यात्युपायकथने द्वारमाह ज्ञानधर्मोपदेशेन इति । ज्ञानं च धर्मं ज्ञानधर्मो तथोरुपदेशेन, ज्ञान-धर्मसमुच्चयाद्भविवेकख्यातिपरिपाकाद् कल्पप्रलये ब्रह्मणी दिवसावसाने यच्च सत्यखीम्वर्जं जगदक्षमेति । महाप्रलये सत्यखीकस्य ब्रह्मणोऽपि ज्ञानधर्मो संसारिणः कारणगामिनः अतस्तदाऽऽमरणदुःखभाजः, कल्पेपलक्षणभन्वदाऽपि स्वाऽर्जितकर्मवर्षेण जन्ममरणादिभाजः पुरुषानुद्धरिष्यामीति, कैवल्यं प्राप्य पुरुषा उद्धृता भवन्तीत्यर्थः । एतच्च करुणाप्रयुक्तस्य ज्ञानधर्मोपदेशेन कापि-जानामपि सिद्धमित्याह तथा चोक्तम् इति, पञ्चाग्निखाऽऽचार्य्येण, आदिविद्वान् कपिल इति । आदिविद्वान् इति पञ्चाग्निखाचार्य्यवचनमादिसुक्तस्वसन्मानादि-गुरुविषयं न त्वनादिसुक्तपरमगुरुविषयम्, आदिसुक्तेषु कदाचिन्मुक्तेषु विद्वत्सु कपिलोऽध्याकमादिविद्वान्मुक्तः स एव च गुरुरिति, कपिलस्याऽपि जायमानस्य महेश्वराऽनुग्रहादेव ज्ञानप्राप्तिः श्रूयत इति, कपिलो नाम विष्णोरतारविशेषः प्रसिद्धः । स्वयम्भूर्हिरण्यगर्भस्योऽपि साङ्गयोगमात्रिवेदे श्रूयते स एवेश्वर आदिविद्वान् कपिलो विष्णुः स्वयम्भूरिति भावः स्वायम्भुवानात्वीश्वर इति भावः ॥ २५ ॥

सम्प्रति जनवतो ब्रह्मादिभ्यो विशेषमाह, स एष इति, पातनिका स एष इति । एतन् । पूर्वेषामपि गुरुः कालेनाऽनवच्छेदात् ॥ २६ ॥ व्याचष्टे पूर्वेहि

कालो नोपावर्त्तते स एष पूर्वेषामपि गुरुः, यथा अस्य सर्गस्य
धादौ प्रकर्षगत्या सिद्धस्तथा अतिक्रान्तसर्गादिषु अपि प्रत्ये-
तव्यः ॥ २६ ॥

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

*The relation bet-
the origin & origin
is self-established
and eternal.*

वाच्य ईश्वरः प्रणवस्य । किमस्य सङ्केतकृतं वाच्यवाच-
कत्वम् अथ प्रदीपप्रकाशवदवस्थितमिति । स्थितोऽस्य
वाच्यस्य वाचकेन सह सम्बन्धः, सङ्केतस्तु ईश्वरस्य स्थितमेवार्थम्
अभिनयति, यथावस्थितः पितापुत्रयोः सम्बन्धः सङ्केतेना-
वद्योत्यते अयमस्य पिता अयमस्य पुत्र इति । सर्गान्तरेषु
अपि वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षस्तथैव सङ्केतः क्रियते ॥ २७ ॥

इति । कालस्तु अतवर्षादिः, अवच्छेदाद्येन अवच्छेदेन प्रयोजनेन, नोपावर्त्तते
न वर्त्तते, प्रकर्षस्य गतिः प्राप्तिः प्रत्येतव्य आगमादिति भावः ॥ २६ ॥

तदनेन प्रबन्धेन भगवानोश्वरी दर्शितः सम्प्रति तन्प्रविधानं दर्शयितुं तस्य
वाचकमाह तस्य वाचकः प्रणवः ॥२७॥ व्याचष्टे वाच्य इति, तत्र परेषां मतं
विमर्शहारेणोपन्यस्यति । किमस्य इति । वाचकत्वम् प्रतिपादकत्वमित्यर्थः ।
परि हि पश्यन्ति यदि स्वाभाविकः शब्दार्थयोः सम्बन्धः सङ्केतेनाप्याच्छब्दादय-
मर्थः प्रत्येतव्य इत्येवमात्मकेनाऽभिव्यज्येत ततो यत्र नास्ति स सम्बन्धस्तत्र सङ्केत-
श्रुतेनापि न व्यज्येत, न हि प्रदीपव्यङ्ग्यो घटो यत्र नास्ति तत्र प्रदीपसङ्केतस्यापि
शक्यो व्यक्तुं, कृतसङ्केतस्तु करमशब्दो वारणे वारणप्रतिपादको दृष्टः ततः
सङ्केतकृतमेव वाचकत्वमिति । विमर्श्याभिमतमवधारयति स्थितोऽस्य इति ।
अयमभिप्रायः, सर्व एव शब्दाः सर्वाऽऽकारार्थाभिधानसमर्था इति स्थित एवेषां
सर्वाकारैरर्थैः स्वाभाविकः सम्बन्धः, ईश्वरसङ्केतस्तु प्रकाशको नियामकश्च तस्य,
ईश्वरसङ्केतासङ्केतकृतस्यास्य वाचकाऽपभ्रंशविभागः, तदिदमाह सङ्केतस्त्रीश्वरस्य
इति । निदर्शनमाह यथा इति । ननु शब्दस्य प्राधानिकस्य महाप्रलयसमये
प्रधानभावस्तुपगतस्य शक्तिरपि प्रचीना, ततो महादादिक्रमेणोत्पन्नस्याऽवाचकत्वमेव
माहेश्वरेण सङ्केतेन न शक्या वाचकशक्तिरभिव्यजयितुं विनष्टशक्तित्वाद् प्रत्यत-
थाह । सर्गान्तरेष्वपि इति, यद्यपि सह शक्त्या प्रधानस्यास्तुपगतः शब्द-
स्तथापि पुनराविर्भवस्तच्छक्तियुक्त एवाऽविर्भवति वर्त्ततिपातसमधिगतसहाक

सम्प्रतिपत्तिनित्यतया नित्यः शब्दार्थसम्बन्ध इत्यागमिनः
प्रतिजानते । विज्ञातवाच्यवाचकत्वस्य योगिनः—

तत्प्रपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

प्रणवस्य अपः प्रणवाऽभिधेयस्य चेश्वरस्य भावना । तदस्य
योगिनः प्रणवं अपतः प्रणवार्थं च भावयतश्चित्तमेकाग्रं सम्प-
द्यते तथाचोक्तम् ।

स्वाध्यायाद् योगमामीत योगात्स्वाध्यायमामनेत् ।

स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशत इति ॥२८॥

किञ्चास्य भवति ।

ततः प्रत्यक्चेतनाऽधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च

॥ २९ ॥

ये तावदन्तराया व्याधिप्रभृतयस्ते तावदीश्वरप्रसिद्धं ज्ञानं

इन्द्रोद्दिष्टो निवसिष्टवृत्तवारिधारासारावसेकात्, तेन पूर्वसम्बन्धानुसारेण सङ्केतः
क्रियते भयवदिति । तस्यान् सम्प्रतिपत्तेः सङ्गमव्यवहारपरम्पराया नित्यतया
नित्यःशब्दाद्येधोः सम्बन्धो न कूटस्थनित्य इत्यागमिणाः प्रतिजानते न पुनरागम-
निरपेक्षाः सर्गान्तरेष्वपि तादृश एव सङ्केत इति प्रतिपत्तमीशत इति भावः ॥२७॥

वाचकमास्थाय प्रसिद्धानसाङ्ग तत्प्रपस्तदर्थभावनम् सू० ॥२८॥ व्याचष्टे ब्रह्म-
वक्ष्य इति । भावनम् पुनः पुनश्चेतसि निवेशनम् । ततः किं सिद्धातीत्यत
चाङ्ग प्रणवम् इति । एकार्थं संपद्यते एकध्विन् भ्रमवति चारुमति चिपत्तम् ।
अत्रैव वैशाखिकीं नाथास्तदाहरति । तथाच इति । ततः ईश्वरः समाधि-
तत्प्रपस्तदर्थेन तमनुष्ठेच्छति ॥ २८ ॥

किञ्चापरमज्ज्ञानं ततः प्रत्यक्चेतनाऽधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च सू०॥२९॥ प्रतीपं
विपरीतम्, अस्मिन् विजानाति इति प्रत्यक्, स चासी चेत्तन्मति प्रत्यक्चेतनो-
ऽविद्यावान् प्रकथः, तदनेनेश्वरात् शान्तिकसत्त्वोत्कर्षसम्पन्नाविद्यावती निवर्त-
यति । अविद्यावतः प्रतीपचेतनस्याधिवनः ज्ञानं स्वरूपतोऽस्य भवति, अन्-

भवन्ति, स्वरूपदर्शनमप्यस्य भवति, यथैवेश्वरः पुरुषः शुद्धः
प्रसन्नः केवलोऽनुपसर्गस्तथाऽयमपि बुद्धेः प्रतिसंवेदी यः पुरुषः
इति एवमधिगच्छति ॥ २९ ॥

अथ केऽन्तरायाः, ये चित्तस्य विक्षेपकाः, के पुनस्ते
कियन्तो वेति ।

व्याधिस्थानसंशयप्रमादालस्याऽविरतिभ्रान्ति-
दर्शनाऽलब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षे-
पास्तेऽन्तरायाः ॥ ३० ॥

नव अन्तरायाश्चित्तस्य विक्षेपाः, सहेते चित्तवृत्तिभिर्भवन्ति
एतेषामभावे न भवन्ति पूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः । व्याधिः धातु-
रसकरणवैषम्यम् । स्थानम् अकर्मण्यता चित्तस्य । संशयः
उभयकोटिसृग् विज्ञानं स्यादित्येवं नैवं स्यादिति । प्रमादः

राया वक्ष्यमाणान्नास्तदभावश्च । अस्मिन् विवरणं ये तावद् इति । स्वम् आत्मा
तस्य रूपं, रूपसङ्घेनानविद्यासमारोपितान् धर्मान् निषेधति । नन्वीश्वरप्रधि-
धानमीश्वरविषयं कथमिव प्रत्यक् चेतनं साक्षात्करोति अतिप्रसङ्गादित्यत आह
यथैवेश्वर इति । शुद्धः कूटस्थनिवृततया उदयव्ययरहितः, प्रसन्नः क्षोभवर्जितः,
केवलः धर्माऽधर्माऽपेतः, अत एवानुपसर्गः, उपसर्गा जाल्यायुर्धोबाः, साहस्यस्य
क्षिप्रिहेहाधिष्ठानत्वाद्दीश्वराद् भिन्नति । बुद्धेः प्रतिसंवेदी इति । तदनेन
प्रसङ्गव्यङ्ग्यं व्याख्यातम् । अत्यन्तविधर्मिणीः अन्यतराशांनुचिन्तनं न तदितरस्य
साक्षात्काराय कल्पते सदृशार्थावृत्तिनतं तु सदृशान्तरसाक्षात्कारोपयोगितासङ्-
भवति एतदसास्त्राभास इव तत्सदृशार्थशास्त्रान्तरज्ञानोपयोगिताम्, प्रत्यासत्तिसु
स्त्रात्मनि साक्षात्कारहेतुर्न परास्त्रानीति सर्वमवहावम् ॥ ३१ ॥

पृच्छति के इति, सामान्येनोत्तरं ये इति विशेषसङ्घर्षे पृच्छति के पुनः
इति, उत्तरमाह । व्याधि इत्यादिसूत्रेण । अन्तरायाः नव एताश्चित्तवृत्तयो
योगाऽन्तराया योगविरोधिनः, चित्तस्य विक्षेपाः चित्तं कल्पनी व्याभ्यासयो
योगाश्चित्तपक्षे अपनयन्तीति विक्षेपाः । योगप्रविपक्षत्वे हेतुमाह उच्यते इति ।

समाधिसाधनानामभावनम् । आलस्यम् कायस्य चित्तस्य च
गुरुत्वादप्रवृत्तिः । अदिरतिः चित्तस्य विषयसंप्रयोगाऽऽत्मा
गुह्यः । भ्रान्तिदर्शनम् विपर्ययज्ञानम् । अलम्बभूमिकत्वम्
समाधिभूमेरलभः । अनवस्थितत्वं यज्ञव्यायां भूमौ चित्तस्य
अप्रतिष्ठा, समाधिप्रतिलम्बे हि तदवस्थितं स्याद्, इत्येते चित्त-
विक्षेपा नव योगमन्त्रा-योगप्रतिपक्षा-योगाऽन्तराया इति अभि-
धोयन्ते ॥ ३० ॥

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वप्रवासप्रव्वासा विक्षे-
पसहभुवः ॥ ३१ ॥

दुःखम् आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकं, च ।
येनाभिहताः प्राणिनस्तदुपघाताय प्रयतन्ते तद् दुःखम् ।
दौर्मनस्यम् इच्छाभिघाताच्चेतसः क्षोभः । यदङ्गानि एजयति
कम्पयति तद् अङ्गमेजयत्वम् । प्राणो यद्वाह्यं वायुम् आचा-

संशयभ्रान्तिदर्शने तावदृत्तितया वृत्तिनिरोधप्रतिपक्षौ, येऽपि न वृत्तयो वादि-
प्रवृत्तयस्तेऽपि वृत्तिसाहचर्यात् तत्प्रतिपक्षा इत्यर्थः । पदार्थान् व्याप्ये
व्याधिः इति । घातयो वातपित्तश्लेष्माद्यः शरीरधारणात्, अश्रितपीताऽहार-
परिणामविशेषो रसः, शरणाग्नि इन्द्रियाधि, शेषां वैषम्यं न्यूनाऽधिकभाव
इति । अकर्मण्यता कर्मानर्हता, संशय उभयकीटिसृग्विज्ञानं सत्यस्यतद-
रूपप्रतिष्ठत्वेन संशयविपर्ययासयीरभेदे उभयकीटिसृग्वाऽसृग्भेदाऽवान्तरविशेष-
विवक्षयाऽत्र भेदेनोपन्यासः । अभावनम् अकारणं तथाऽप्रयत्न इति यावत् ।
कायस्य गुरुत्वं कफादिना, चित्तस्य गुरुत्वं तमसा, गर्भः दृष्ट्या, मधुमत्यादयः
समाधिभूमयः, खड्गभूमैर्यदि तावतैव सुस्थितान्यस्य समाधिर्बन्धः स्थापतसंस्था
अपि भूमेरपायः स्यात्, यथात्मसाधिप्रतिलम्बे तदवस्थितं स्यात् तथापि
प्रयतितव्यमिति ॥ ३० ॥

न केवलं नव अन्तराया, दुःखादयोऽप्यस्य तत्सहभुवो भवन्तीत्याह सू० दुःख
इत्यादि । प्रतिशूलवेदनीयं दुःखम्, आध्यात्मिकम् शरीरं व्याधिवशात्मानसं
कारमादिवशाद् । आधिभौतिकं व्याघ्रादिकमितम् । आधिदैविकम् यद्-

मति स श्वासः, यत्कौष्ठं वायुं निःसारयति स प्रश्वासः । एते
विज्ञेयसहभुवो विच्छिन्नचित्तस्य एते भवन्ति समाहितचित्तस्य
एते न भवन्ति ॥ ३१ ॥

अष्टेति विज्ञेयाः समाधिप्रतिपक्षाः ताभ्यामेवाभ्यासवैरा-
ग्याभ्यां निरोद्धव्याः, तत्राऽभ्यासस्य विषयमुपसंहरन्नित्दमाह ।

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाऽभ्यासः ॥ ३२ ॥

विज्ञेयप्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाऽवलम्बनं चित्तमभ्यसेत् । यस्य
तु प्रत्यर्थनियतं प्रत्ययमात्रं क्षणिकञ्च चित्तं तस्य सर्वमेव
चित्तमेकाग्रं नास्त्येव विच्छिन्नम् । यदि पुनरिदं सर्वतः प्रत्या-
हृत्य एकस्मिन्नर्थे समाधीयते तदा भवति एकाग्रमिति, अतो
न प्रत्यर्थनियतं, योऽपि सदृशप्रत्ययप्रवाहेण चित्तमेकाग्रं

धीडादिजनितम् । तत्रेदं दुःखं प्राणिमात्रस्य प्रतिकूलवेदनोपतया हेयमित्याह
येनाभिहता इति । अनिच्छतः प्राणो यदाह्यं वायुमाचानति पिबति प्रवे-
श्यतीति यावत् स श्वासः समाध्यङ्गरेषकविरोधी । अनिच्छतोऽपि प्राणो यत्
कौष्ठं वायुं निःसारयति निःसारयति स प्रश्वासः समाध्यङ्गपूरकविरोधी ॥३१॥

उक्तार्थोपसंहारसूत्रमवतारयति अथेत इति । अथ उक्तार्थानन्तरम्, उप-
संहरन्नित्दं सूत्रमाहति सम्बन्धः । निरोद्धव्ये हेतुकृतः समाधिप्रतिपक्षा इति,
यद्यपीश्वरप्रणिधानादित्यभ्यासमात्रमुक्तं तथापि वैराग्यनिष्ठ तत्सङ्कारितया
याह्यमित्याह । ताभ्याम् इति । ताभ्याम् उक्तलक्षणाभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां
निरोद्धव्याः । तत्र तथोरभ्यासवैराग्ययोर्मध्ये, अभ्यासस्य अनन्तरोक्तस्येति ।
तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाऽभ्यासः ॥ ३२ ॥ एकतत्त्वम् ईश्वरः, प्रकृतत्वाद् इति ।
वेनाश्रिकानां तत्सर्वमेकाग्रमेव चित्तं, नास्ति किञ्चिद्विच्छिन्नमिति तदुपदेशानां
तदर्थानां च प्रवृत्तीनां वैशेष्यमित्याह यस्य तु इति । यस्य मते प्रत्यर्थे अन्य-
माप एकस्मिन्नर्थेकाग्रम् वा, नियतं यावदर्थभासमुत्पन्नं तत्रैव समाप्तम् अनन्य-
गामि । अर्थान्तरं तावत् प्रथमं गृह्येत्ताऽर्थान्तरमपि पश्चात्कालात् गृह्णातीत्यत
आह अचिच्छिन्न इति । अथस्याऽभेद्यत्वेन पूर्वपश्चाद्भावस्याप्यभावः । अथान्ये
तु अचिच्छिन्नं चित्तं स्वविषये एकस्मिन्नर्थेकाग्रम् वाऽनन्यगामिं प्रतिपद्यं तत्त-

मन्यते तस्य यद्येकाग्रता प्रवाहचित्तस्य धर्मस्तदैकं नास्ति प्रवाहचित्तं क्षणिकत्वाद्, अथ प्रवाहांशस्यैव प्रत्ययस्य धर्मः स सर्वः सदृशप्रत्ययप्रवाहौ वा विसदृशप्रत्ययप्रवाहौ वा प्रत्यर्थनियतत्वादेकाग्र एवेति विक्षिप्तचित्ताऽनुपपत्तिः । तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं चित्तमिति, यदि च चित्तेनैकेनानन्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्ययाः जायेरन् अथ कथमन्यप्रत्ययदृष्टस्याऽन्यः स्मर्ता भवेत्, अन्यप्रत्ययोपचितस्य च कर्माशयस्याऽन्यः प्रत्यय उपभोक्ता भवेत् ।

कथञ्चित् समाधौयमानमस्येतद् गोमयपायसौयं न्यायमाक्षिपति ।

द्विषयोपादानपरित्यागाभ्यां विषयाऽनियतं विक्षिप्तम् अतो विक्षेपपरिणामसंप्रतीय शक्यैकाग्रताऽऽधातुमिति तदुपदेशप्रवृत्त्योर्नानर्थक्यमित्याह यदि पुनः इति । उपसंहरति अतो न इति । वैनाशिकमुत्यापयति योऽपि इति, मा भूदेकस्मिन् क्षणिके चित्ते एकाग्रताऽऽधानप्रयत्नः चित्तसन्ताने त्वनादावक्षणिके विक्षेपसंप्रतीय एकाग्रताऽऽधास्यत इत्यर्थः । तदेतद्विकल्प्य दूषयति तस्य इति । तस्य दर्शने एकाग्रता यदि प्रवाहचित्तस्य चित्तसन्तानस्य वा धर्मः तत्रैकं क्रमवदृष्ट्यादेषु प्रत्ययेष्वनुगतं नास्ति प्रवाहचित्तं, कुतः, यद् यावदक्षि तस्य सर्वस्य क्षणिकत्वाद्, अक्षणिकस्य चाऽऽसत्त्वाद् भवतां दर्शन इति भावः । द्वितीयं कल्प्यं गृह्णाति अथ इति । सांहतस्य प्रवाहस्यांशः प्रत्ययः परमाद्यः सन्, तस्य प्रत्ययस्यैकाग्रता प्रयत्नसाधो धर्मः । दूषयति स सर्व इति । सांहतप्रवाहाऽपि चया सदृशप्रवाहौ वा विसदृशप्रवाहौ वा, अतः परमाद्यसत्कारूपेण प्रत्यर्थनियतत्वाद् यदर्थाभास उपप्रसन्न समासत्वादेकाग्र एवेति विक्षिप्तचित्ताऽनुपपत्तिः यदपनयेनैकाग्रताऽऽधीयत इति । उपसंहरति तस्माद् इति, इतीऽपि चित्तमेकमनेकार्थमवस्थितं चेत्याह यदि च इति । यथा हि मैत्रेयाऽधीतस्य ब्राह्मणस्य न चैवः स्मर्ता यथा च मैत्रेयोपचितस्य पुण्ड्रस्य पाषण्डस्य वा कर्माशयस्य फलं तदसम्बन्धी चैवो न भोक्ता एवं प्रत्ययान्तरदृष्टस्य प्रत्ययान्तरं न करिन् प्रत्ययान्तरोपचितस्य वा कर्माशयस्य फलं न प्रत्ययान्तरतुल्यमुच्यतेतिव्यर्थः । ननु नाऽस्ति प्रवृत्त्ये, साध्यकारणभावे सतीति विशेषत्वात्, साहचर्याऽनरीयेत्यादावक्षत-

किं च स्वाऽऽत्माऽनुभवाऽपञ्चवः चित्तस्वाऽन्यत्वे प्राप्नोति,
 कथं, यदहमद्राक्षं तत् स्थगामि यच्चाऽस्माक्षं तत्पश्यामीत्यह-
 मिति प्रत्ययः सर्वस्य प्रत्ययस्य भेदे सति प्रत्ययिनि अभेदेनो-
 पस्थितः, एकप्रत्ययविषयोऽयमभेदात्माऽहमिति प्रत्ययः कथ-
 मत्यन्तभिन्नेषु चित्तेषु वर्त्तमानः सामान्यमेकं प्रत्ययिनमाश्र-
 येत् स्वाऽनुभवग्राह्यत्वाऽयमभेदात्माऽहमिति प्रत्ययः, न च
 न च प्रत्ययस्य माहात्म्यं प्रमाणान्तरेणाऽभिभूयते, प्रमा-

नाहपितृपुत्रादिगामिपलदर्शनाद्, मधुररसभावितानां वा चासवीजादीनां परस्पर-
 रया फलमाधुष्यनियमाद् इत्यत आह कथञ्चित् समाधीयमानमर्थे तद् इति ।
 अयमभिसम्बन्धः, कः खल्वेकसन्तानवर्त्तनां प्रत्ययानां सन्तानान्तरवर्त्तित्यः प्रत्य-
 येभ्यो विशेषो येनैकसन्तानवर्त्तना प्रत्ययेनाऽनुभूतस्योपचितस्य कर्माश्रयस्य वा
 तत्सन्तानवर्त्तयेव प्रत्ययः स्वर्त्ता भोक्ता च स्यात् नाऽन्यसन्तानवर्त्तये, न हि सन्तानो
 नामाऽस्ति कश्चिदस्तु सत् य एनं सन्तानिनं सन्तानान्तरवर्त्तित्यो भिन्त्यात्, न च
 काव्यनिष्को भेदः क्रियायामुपपद्यते, न खलु कल्पिताऽभिभाषो माणवकः पचति,
 न च कार्यकारणसम्बन्धोऽपि वास्तवः, सङ्भुवोः सख्येतरविषाणयोः रिवाऽभावाद्,
 असङ्भुवोरपि प्रत्युत्पन्नाऽऽश्रयत्वाऽयोगात्, न हि अतीताऽनागतौ व्यासज्य
 प्रत्युत्पन्नं वर्त्तितुमर्हतः, तस्मात्सन्तानेन वा कार्यकारणभावेन वा स्वाभाविकेना-
 ऽनुपहितः परमाश्रयः प्रत्ययः परस्परऽसंसर्गत्वेन स्वसन्तानवर्त्तित्यः परसन्तान-
 वर्त्तित्यो वा प्रत्ययान्तरस्यो न भिद्यन्ते, सोऽर्थं गीमयं पायसं चाऽधिकृत्य ग्रहणो
 न्यासो गीमयं पायसं गच्छत्वाद्भयसिद्धपायसवद् इति, तस्माच्चपति न्यायाऽऽभासत्वेन
 ततोऽप्यधिकत्वादिति । नचाऽत्र कृतनाशाऽकृताऽभ्यागमं चोद्यं, यतश्चित्तमेव
 कर्मणां कर्तृ तद्देव तज्जनिताभ्यां सुखदुःखाभ्यां युज्यते, सुखदुःखे च चित्तिकाया-
 ऽऽपन्नं चित्तं भुङ्क्ते इति पुरुषे भोगाऽभिमानः चित्तचित्तयोरभेदसङ्घादिति ।
 स्वप्रत्ययं प्रतीत्य समुत्पन्नानां स्वभाव एवैषां तादृशी यत् एव स्वरन्ति फलं चोप
 भुङ्क्ते नत्वन्ते, न च स्वभावा निधीनपर्यनुयीगावर्त्तन्ति एवं भवतु नैवं मूढिति
 वा कक्षात्रैवम् इति वा इति, यः पूर्वोक्तं न परित्यजति तं प्रत्याह । किञ्च
 क्क्षा इति, सदयम्ययधर्माणामनुभवानामनुभवकृतीनां च नानात्वेऽपि तदा-
 श्रयमभिन्नं चित्तमहमिति प्रत्ययः प्रतिसन्दधानः कथमत्यन्तभिन्नान् प्रत्ययाना-

वान्तरं च प्रत्यक्षबलेनैव व्यवहारं लभते, तस्मादेकमेकार्थ-
मवस्थितं च चित्तम् ॥ ३२ ॥

यस्य चित्तस्य अवस्थितस्य इदं शास्त्रेण परिकुर्म निर्दिश्यते
तत्कथम् ।

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्या-
ऽपुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

तत्र सर्वप्राणिषु सुखमश्लोकाऽऽपन्नेषु मैत्री भावयेद्,
दुःखितेषु करुणाम्, पुण्यात्मकेषु मुदिताम्, अपुण्यात्मकेषु
उपेक्षाम्, एवमस्य भावयतः शुक्लो धर्म उपजायते, ततश्च चित्तं
प्रसौदति, प्रसन्नमेकार्थं स्थितिपदं लभते ॥ ३३ ॥

ऽस्त्वित् । ननु यद्व्यवहाररूपकारणभेदात्पारीत्याऽपरीत्यरूपविरुद्धधर्मसं-
र्गादा न प्रत्यभिज्ञानं नामैकः प्रत्ययः यतः प्रत्यग्रिनश्चित्तस्यैकता स्यादित्यत आह
स्यानुभव इति । ननु कारणभेदविरुद्धधर्मसंस्पर्शवत् बाधकानुक्ताविरुद्ध आह
न च प्रत्यक्षस्य इति । प्रत्यक्षाऽनुभूयते एव सामयाभेदः, पारीत्याऽपरीत्य-
धर्माऽविरुद्धधीपपादितौ न्यायकथिकायाम् । अर्थात्कस्य चाऽर्थात्कस्य न्याय
कथिकात्रयतत्त्वसमीचाभ्यामुपपादितेति सर्वमवदत्तम् ॥ ३२ ॥

अपरिकर्मितमनसोऽभूवादिमतः समाहितदुपायसम्पत्त्यनुत्पादाश्चित्तप्रसादनो-
पायानम्यादिविरोधिनः प्रतिपादयितुमुपक्रमते स्वस्येदम् इति । यस्य चित्तस्या-
ऽवस्थितस्येदं परिकर्मेत्यर्थः । मैत्रीकरुणेत्यादि प्रसादमेतन्नं सूत्रम् ॥ ३३ ॥
सुखितेषु मैत्री सौम्यार्थं भावयत इत्यां कालुष्यं निवर्तते चित्तस्य, दुःखितेषु च
करुणाम् आत्मनोव परित्यजन् दुःखप्रहाणेषु भावयतः पराऽपकारचिकीर्षा-
कालुष्यं चेतसो निवर्तते, पुण्यश्रीलेषु पाप्मिषु मुदितां हर्षं भावयतोऽम्या-
कालुष्यं निवर्तते चेतसः, अपुण्यश्रीलेषु उपेक्षां माञ्छस्य भावयतोऽमर्षं कारुष्यं
निवर्तते । ततश्चाऽस्य राजसतामसधर्मनिवृत्तौ सात्त्विकः शुक्लो धर्म उपजायते
सत्त्वोत्कर्षसम्पन्नः सश्रवति, इन्द्रियनिरोधपक्षे तस्य प्रसादस्याभावाश्चित्तं प्रसौदति,
प्रसन्नं च वक्ष्यमाशेष्य उपवेश्य एकार्थं स्थितिपदं लभते, असत्त्वा पुनर्मैत्र्यादि-
भावनायां न ते उपायाः स्थितौ लक्षण इति भावः ॥ ३३ ॥

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

कौष्ठस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषाद् वमनं प्रच्छर्दनं, विधारणं प्राणायामः, ताभ्यां वा मनसः स्थितिं सम्पादयेत् ॥ ३४ ॥

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थिति-
निबन्धनी ॥ ३५ ॥

नासिकाऽग्रे धारयतोऽस्य या दिव्यगन्धसंविक्त्वा गन्ध-
प्रवृत्तिः, जिह्वाग्रे रससंविद्, तालुनि रूपसंविद्, जिह्वा-
मध्ये स्पर्शसंविद्, जिह्वामूले शब्दसंविद्, इत्येताः प्रवृत्तय
उत्पन्नाश्चित्तं स्थितौ निबध्नन्ति, संशयं विधमन्ति, समाधि-
प्रज्ञायाञ्च द्वारीभवन्ति इति । एतेन चन्द्रादित्यग्रहमणि-
प्रदौपरश्मरादिषु प्रवृत्तिरुत्पन्ना विषयवत्येव वेदितव्या । यद्यपि
हि तत्तच्छास्त्रानुमानाचार्यापिदेशैरवगतमर्थतत्त्वं सद्भूतमेव
भवति एतेषां यथा भूतार्थप्रतिपादनसामर्थ्यात् तथापि याव-

तानिदानौ स्थित्युपायानाऽऽह प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥ वा
शब्दो ब्रह्ममाषोपायाऽन्तराऽपेक्षो विकल्पार्थः न मैत्रादिभावनाऽपेक्षया, तथा
अहं ससुचयात् । प्रच्छर्दनं विवर्णोति ।

कौष्ठस्य इति, प्रयत्नविशेषाद् योगशास्त्रोक्तात्, येन कौष्ठो वायुर्नासिका-
पुटाभ्यां शनैः रेच्यते । विधारणं विवर्णोति विधारणं प्राणायाम इति, रेचितस्य
प्राणस्य कौष्ठस्य वायोर्द्वयायोर्नासिकापुटौ स्थापनं न तु सङ्घातप्रवेशनम् । तदे-
ताभ्यां प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वायोर्लघुकृतशरीरस्य मनः स्थितिपदं लभते, अत्र
शरीरसूदगतात् स्थितिनिबन्धनीतिपदात् स्थितियङ्गणमात्रस्य सम्पादयेदित्यर्थ-
प्राप्तेन सम्बन्धनीयम् ॥ ३४ ॥

स्थित्युपायान्तरमाह विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी ॥ ३५ ॥
व्यारब्धे नासिकाग्रे धारयत इति, धारणाभ्यामसमाधौ कर्षतसम्बन्धाद् वा

देकदेशोऽपि कश्चिन्न स्वकरणसंबन्धो भवति तावत्कारं परोक्ष-
मिवापवर्गादिषु सूक्ष्मेषु अर्थेषु न दृढां बुद्धिमत्प्रादयति ।

तन्माच्छास्त्राऽनुमानाऽऽचार्योपदेशोपोद्बलनार्थमेवाऽवश्यं
कश्चिद्विशेषः प्रत्यक्षीकर्त्तव्यः, तत्र तदुपदिष्टार्थैकदेशप्रत्य-
क्षत्वे सति सर्वं सुसूक्ष्मविषयमप्यपवर्गास्तुश्रद्धीयते, एतदर्थ-
मेवेदं चित्तपरिकर्म निर्दिश्यते, अनियतासु वृत्तिषु तद्वि-
षयायां वशीकारसंज्ञायामुपजातायां समर्थं स्यात्तस्य तस्य
अर्थस्य प्रत्यक्षीकरणायेति, तथा च सति श्रद्धावीर्यस्मृतिममा-
धयोऽस्याऽप्रतिबन्धेन भविष्यन्तीति ॥ ३५ ॥

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनीत्यनुवर्त्तते, हृदय-
पुण्डरीके धारयतो या बुद्धिसंवित्,—

बुद्धिसत्त्वं हि भास्वरमाकाशकल्पं, तत्र स्थितिर्वायव्यात्

विद्यमानसंविन्नत्वात्कारः, एवमन्यास्यपि प्रवृत्तिषु योज्यम्, एतच्चागमात्
प्रत्येतव्यं नोपपत्तितः । स्यादतत् । किमेतादृग्निर्वाणः कैवल्यं प्रत्यनुपयो-
मिनोभिरित्यत आह एता इति । एता वृत्तयोऽल्पमेव कालिनोत्पन्नाश्चित्तमौचर-
विषयायां वा विवेकख्यातिविषयायां वा स्थितौ निवर्त्तन्ति । नन्वप्यविषया
वृत्तिः कथमन्यत्र स्थितिं निवर्त्ततीत्यत आह । संशयं विषमन्ति इति विष-
मन्ति अपसारयन्ति, अत एव समाधिप्रज्ञायामिति । इत्यन्तराचामप्यागम-
सिद्धानां विषयवत्त्वमितिदिशति एतेन इति, नन्वागमादिभिरवगतेष्वर्थेषु कुतः
संशय इत्यत आह यद्यपि हि इति ।

श्रद्धामौ हि योगः, उपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षीकरणे च श्रद्धाऽतिशयो जायते
तन्पूजाय ध्यानादयोऽस्याऽप्रसूहं भवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥ विगतशोका दुःखरहिता । ज्योति-
ष्मती ज्योतिरस्या अस्तीति ज्योतिष्मती प्रकाशरूपा । हृदयपुण्डरीके इति ।
हृदरीरसंध्ये यत्पथमधीमुखं तिष्ठति अष्टदलं देवकप्रायायामेन तदूर्ध्वमुखं

प्रवृत्तिः सूर्येन्दुग्रहमणिप्रभारूपाऽऽकारिण विकल्पते, तथा-
ऽस्मितायां समापन्नं चित्तं निस्तरङ्गमहोदधिकल्पं शान्त-
मनन्तमस्मितामात्रं भवति, यत्रेदमुक्तं “तमणुमात्रमात्मान-
मनुविद्याऽस्मीत्येवं तावत् संप्रजानीते” इति । एषा द्वयी
विशोका विषयवती अस्मितामात्रा च प्रवृत्तिर्घोतिषतीति
उच्यते, यया योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इति ॥ ३६ ॥

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

वीतरागचित्ताऽऽलम्बनोपरक्तं वा योगिनश्चित्तं स्थिति-
पदं लभत इति ॥ ३७ ॥

कृत्वा तत्र चित्तं धारयेत् । तन्मर्थं सूर्यमण्डलमकारो जागरितस्थानं, तस्यो-
परि अन्द्रमण्डलमुकारः स्वप्नस्थानं, तस्योपरि वज्रमण्डलं मकारः सुषुप्तिस्थानम् ।
तस्योपरि परं व्योमात्मकं ब्रह्मनादं तुरीयस्थानमहंमात्रमुदाहरन्ति ब्रह्मवादिनाः,
तत्र कर्णिकायामूर्धसुखी सूर्यादिमण्डलमध्यगा ब्रह्मनाडी, ततोऽप्यूर्ध्वं प्रवृत्ता
सुषुम्ना नाम नाडी, तथा खलु बाह्यान्वपि सूर्यादीनि मण्डलानि प्रीतानि,
साहि चित्तस्थानं, तस्यां धारयती योगिनश्चित्तसंविदुपजायते । उपर्पात्पूर्वकं
बुद्धिसंविद आकारमादर्शयति । बुद्धिसत्त्वं हि इति । आकाशकल्पामिति-
व्यापितामाह, सूर्यादीनां प्रभासासां रूपं तदाकारिण विकल्पते नानारूपा
भवति । मनश्चाऽत्र बुद्धिरभिमतं, न तु महत्तत्त्वं, तस्य च सुषुम्नास्थस्य रैका-
रिकाऽहङ्कारजन्मनः सखवहुलतया ज्योतीरूपता विवक्षिता, तत्तद्विषयगोचर-
तया च व्यापित्वमपि सिद्धम् । अस्मिताकार्ये मनसि सम्पत्तिं दर्शयित्वाऽस्मिता-
सम्पत्तेः स्वरूपमाह तथाऽस्मितायाम् इति । शान्तम् अपगतरजस्वरङ्गम्, अनन्तं
व्यापि, अस्मितामात्रं न पुनर्नानाप्रभारूपम् । आगमान्तरेण स्वमतं समी-
करोति यत्र इति, यत्रेदमुक्तम् पञ्चशिखिन, तमणुं दुरधिगमत्वाद, आत्मानम्
अहङ्कारस्यदं, अनुविद्य अनुचिन्त्य, अस्मीत्येवं तावज्जाभीत इति । स्यादेतत्,
नानाप्रभारूपा भवतु ज्योतिषती कथमस्मितामात्ररूपा ज्योतिषतीत्यत आह
एषा द्वयी इति । विधूतरजसमीमलाऽस्मितैव सत्त्वमथी ज्योतिरिति भावः,
द्विविधाया अपि ज्योतिषत्याः फलमाह यया इति ॥ ३६ ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

स्वप्नज्ञानालम्बनं निद्राज्ञानालम्बनं वा तदाकारं योगिन-
चित्तं स्थितिपदं लभत इति ॥ ३८ ॥

यथाऽभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

यदेवाभिमतं तदेव ध्यायेत् । तत्र लब्धस्थितिकमन्य-
त्वापि स्थितिपदं लभत इति ॥ ३९ ॥

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥४०॥

सूक्ष्मे निविशमानस्य परमाण्वन्तं स्थितिपदं लभत
इति । स्थूले निविशमानस्य परममहत्त्वान्तं स्थितिपदं
चित्तस्य । एवं तामुभयीं कोटिमनुधावतो योऽस्याऽप्रति-

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥ वीतरागाः कृष्णद्वैपायनोऽतयस्तेषां
चित्तं तदेवाऽऽलम्बनं तेनोपरकमिति ॥ ३७ ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥ यदा खल्वयं स्वप्ने विविक्षतवनसन्निवेश-
वर्तिनीम्, उत्कौणामिव चन्द्रमण्डलात्, कौमलस्यपालशकलानुकारिभिरङ्ग-
प्रत्यङ्गैरुपेताम्, अभिजातचन्द्रकान्तमणिसयीम्, अतिसुरभिमालतीमञ्जिकामाला-
हारिणीं, मनोहरां, भृगुपत्नीं महेश्वरस्य प्रतिमामाराधयन्नेव प्रबुद्धः प्रसन्न-
मनास्तदा तामेव स्वप्नज्ञानालम्बनीभूतामनुचिन्तयतस्तस्य तदेकाकारमनसस्त-
त्रैव चित्तं स्थितिपदं लभते । निद्रा चेद्द सात्त्विकी यद्द्वीतव्या, अस्याः प्रबुद्धस्य
मुखमहमस्त्राप्तमिति प्रत्यवमर्शो भवति, एकायं हि तस्यां मनो भवति, ताव-
न्नात्रेण चोक्तम्, एतदेव ब्रह्मविदो ब्रह्मणो रूपमुदाहरन्ति सपुत्रावस्थेति, ज्ञानं च
ज्ञेयरहितं न शक्यं गोचरयितुमिति ज्ञेयमपि गोचरौक्रियते । ३८ ॥

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥ किं बहुना यदेवाभिमतं तत्तद् देवतावप-
मिति ॥ ३९ ॥

अथ पुनः स्थितिपदमात्मैभाषोऽवगन्तव्य इत्यत आह परमाणुपरममहत्त्वा-
न्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥ व्याचष्टे सूक्ष्म इति । उक्तमर्थं पिच्छीकृत्य वशीकार-

घातः स परो वशीकारः, तद्वशीकारात्परिपूर्णं योगिनश्चित्तं न पुनरभ्यासकृतं परिकर्माऽपेक्षत इति ॥ ४० ॥

अथ लब्धस्थितिकस्य चेतसः किं स्वरूपा किं विषया वा समापत्तिरिति ।

तदुच्यते ।

in order to get the result of the same

क्षीणवृत्तेरभिजातस्यैव मणेर्यहीदग्रहण-

ग्राह्येषु तत्स्थितदञ्जनतासमापत्तिः ॥ ४१ ॥

क्षीणवृत्तेरिति प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्येत्यर्थः । अभिजात-
स्यैव मणेः इति दृष्टान्तोपादानम् । यथा स्फटिक उपा-
श्रयभेदात्तत्तद्रूपोपरक्त उपाश्रयरूपाकारेण निर्भासते तथा
ग्राह्यालम्बनोपरक्तं चित्तं ग्राह्यसमापन्नं ग्राह्यस्वरूपाकारेण
निर्भासते, भूतसूक्ष्मोपरक्तं भूतसूक्ष्मसमापन्नं भूतसूक्ष्मस्वरूपा-
भासं भवति, तथा स्थूलालम्बनोपरक्तं स्थूलरूपसमापन्नं
स्थूलरूपाभासं भवति, तथा विश्वभेदोपरक्तं विश्वभेदसमा-

पदार्थमाह एवं तामुभयोम् इति । वशीकारस्यावान्तरफलमाह तद्वशीकाराद्
इति ॥ ४० ॥

तदेवं चित्तस्थितेरुपाया दर्शिता लब्धस्थितिकस्य वशीकारोऽपि दर्शितः,
सम्प्रति लब्धस्थितिकस्य चेतसः किं विषयः किं रूपं सम्प्राप्ती भवतीति
पृच्छति अथ इति ।

क्षीणवृत्तस्यैवतारयति तदुच्यते इति । मूलं पठति क्षीणवृत्तेरित्यादि-
समापन्नम् ॥ ४१ ॥ तद्वशात्क्षीण इति । अभ्यासवैराग्याभ्यां क्षीणराज-
सतानसप्रमाणादिदृष्टेचित्तस्य, तस्य व्याख्यानं प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्य इति, तदनेन
चित्तसत्त्वस्य स्तम्भावस्थित्यस्य राजसमीभ्यामनभिन्नव उक्तः, इदानीं स्पष्टयति यथा
इति, उपाश्रय उपाधिः जपाकुसुमादिः, उपरक्तः तच्छायापन्नः, उपाश्रयस्य
यदात्म्यं रूपं क्षीणवृत्तौवादि तद्वशीकारस्तेन चित्तो निर्भासते । दाटा-

पन्नं विश्वरूपाभासं भवति, तथा ग्रहणेष्वपि इन्द्रियेष्वपि द्रष्टव्यं, ग्रहणालम्बनोपरक्तं ग्रहणसमापन्नं ग्रहणस्वरूपाकारेण निर्भासते, तथा ग्रहीतपुरुषालम्बनोपरक्तं ग्रहीतपुरुषसमापन्नं ग्रहीतपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते, तथा मुक्तपुरुषालम्बनोपरक्तं मुक्तपुरुषसमापन्नं मुक्तपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते, तदेवमभिजातमणिकल्पस्य चेतसो ग्रहीत-ग्रहणयाह्येषु पुरुषेन्द्रियभूतेषु, या तत्स्थतदञ्जनता तेषु स्थितस्य तदाकारापत्तिः, सा समापत्तिरित्युच्यते ॥ ४१ ॥

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का समापत्तिः ॥ ४२ ॥

निके योजयति तथायाह इति याज्ञञ्च तदालम्बनञ्च तेनोपरक्तं तदनुविद्धं, तदनेन ग्रहीतयद्गुणान् व्यवच्छिनत्ति, आत्मीयमन्तःकरणरूपमपिधाय याह्यसमापन्नं याह्यतामिव प्राप्तमिति यान्, अतो याह्यस्वरूपाकारेण निर्भासते । याह्योपरागमेव सूक्ष्मसूक्ष्मताभ्यां विभजते भूतसूक्ष्म इति, विश्वभेदश्चेतनाचेतनस्वभावा गवादिघंटादिषु द्रष्टव्यः । तदनेन वितर्कविचारानुगतौ समाधीदृशितौ तथा ग्रहणेषु अपीन्द्रियेषु इति, गृह्यन्त एभिरघां इति ग्रहणानीन्द्रियेषु, एतदेव स्पष्टयति ग्रहणालम्बन इति, ग्रहणं चालम्बनं च तद् इति ग्रहणालम्बनं तेनोपरक्तम् अनुविद्धम्, आत्मीयमन्तःकरणरूपमपिधाय ग्रहणमिव बहिःकरणमित्रापन्नमिति । तदनेनानन्दानुगतमुक्ताऽस्मिताऽनुगतमाह । तथा ग्रहीतपुरुष इति । अस्मिताऽऽस्यदं हि ग्रहीता पुरुष इति भावः । पुरुषत्वाविशेषादनेनैवमुक्तोऽपि पुरुषः एकप्रज्ञादादिः समाधिविषयतया संग्रहीतस्य इत्याह तथा मुक्त इति । उपमेहरन् तत्स्थतदञ्जनतापदं व्याचष्टे तदेवम् इति, तेषु ग्रहीतयद्गुणयाह्येषु स्थितस्य धारितस्य ध्यानपरिपाकवशादपहतरजसमीमशस्य चित्तमन्त्रस्य, या तदञ्जनता तदाकारता, सा समापत्तिः सम्प्राज्ञातव्यवस्थो बीज उच्यते । तत्र च ग्रहीतयद्गुणयाह्यमिति सौत्रः पाठकमीऽयंक्रमविरोधाज्ञादर्थस्य, एवमप्येऽपि प्रथमं भूतसूक्ष्मोपन्यासोऽप्यनादरणीय इति सर्वे रमणीयम् ॥ ४१ ॥

सामान्यतः समापत्तिरुक्ता, सेवमवान्तरभेदाद्यनुविधा भवति, तथा, कवि-

तद् यथा गौरितिशब्दो गौरित्यर्थः गौरितिज्ञानं इत्य-
विभागेन विभक्तानामपि ग्रहणं दृष्टम् । विभज्यमाना-
खान्ये शब्दधर्मा अन्येऽर्थधर्मा अन्ये विज्ञानधर्मा इत्येतेषां
विभक्तः पन्थाः । तत्र समापन्नस्य योगिनो यो गवाद्यर्थः
समाधिप्रज्ञायां समारूढः स चेच्छब्दार्थज्ञानविकल्पानुविद्ध
उपावर्त्तते सा सङ्कीर्णा समापत्तिः सवितर्कैत्युच्यते ॥ ४२ ॥

यदा पुनः शब्दसङ्केतस्मृतिपरिशुद्धी श्रुतानुमानविकल्प-
शून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणाऽवस्थितोऽर्थस्तत्-
स्वरूपाकारमात्रतयैवाऽवच्छिद्यते सा च निर्वितर्का समा-
पत्तिः । तत्परं प्रत्यक्षम्, तच्च श्रुताऽनुमानयोर्वीजं, ततः ८
श्रुताऽनुमाने प्रभवतः । न च श्रुताऽनुमानज्ञानसहभूतं

तर्का, निर्धितर्का, सविचारा, निर्विचारा, चिन्ति । तत्र सवितर्कायाः, समा-
पत्तेर्लक्षणमाह तत्र इत्यादि समापत्त्यन्तं सूत्रम् । तत्र तासु समापत्तिषु मध्ये
सवितर्का समापत्तिः प्रत्येतस्या, कीदृशी, शब्दार्थज्ञानं च तेषां विकल्पः,
वस्तुतो भिन्नानामपि शब्दादीनामितरेतराध्यासाद्, विकल्पोऽप्येकस्मिन् भेदमा-
दर्शयति भिन्नेषु चाभेदं, तेन शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा मिश्रित्यर्थः । तद्यथा
गौः इति शब्द इति गौरित्युपात्तयोरर्थज्ञानयोः शब्दाभेदावकल्पो दर्शितः, गौरि-
त्यर्थः इति गौरित्युपात्तयोः शब्दज्ञानथोरर्थाभेदावकल्पो दर्शितः गौरितिज्ञानम्
इति गौरित्युपात्तयोः शब्दार्थयोर्ज्ञानाभेदावकल्पो दर्शितः, तदेवमविभागेन
विभक्तानामपि शब्दार्थज्ञानानां ग्रहणं लोके द्रष्टव्यम् । यद्यविभागेन ग्रहणं
कुतस्त्वाहं विभाग इत्यत आह । विभज्यमानाश्च इति । विभज्यमानाश्चान्य-
व्यतिरेकाभ्यां परीणकैः अन्ये शब्दधर्माः ध्वनिपरिणाममात्रस्य शब्दस्वीदात्तादयो
धर्माः, अन्येऽर्थेभ्य जडत्वमूर्तत्वादयो, अन्ये प्रकाशसूक्तिविरहादयो ज्ञानस्य धर्मा
इति तस्माद्देतेषां विभक्तः पन्थाः स्वरूपभेदोन्नयनमार्गः । तत्र विकल्पिते गवा-
द्यर्थे समापन्नस्येति ; तदनेन योगिनोऽपरं प्रत्यक्षमुक्तं, शेषं सुगमम् ॥ ४२ ॥

सुवं योजयितुं प्रथमतस्तान्निर्धितर्कां व्याचष्टे यदा पुनः इति । परि-
शुद्धिः अपनयः, शब्दसङ्केतस्मरणपूर्वे खल्लागमानुमाने प्रवर्त्तते, सङ्केतार्थाय
गौरितिशब्दार्थज्ञानानामितरेतराध्यासात्सा, ततश्चागमानुमानज्ञानविकल्पो भवतः,

तद्दर्शनं, तस्मादसङ्कीर्णं प्रमाणान्तरेण योगिनो निर्वितर्क-
समाधिजं दर्शनमिति, निर्वितर्कायाः समापत्तेरस्याः सूत्रेण
लक्षणं द्योत्यते ।

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवाऽर्थमात्रनि-
र्भासा निर्वितर्का ॥ ४३ ॥

तेन तत्पूर्वा समाधिप्रज्ञा सवितर्का । यदा पुनरर्थमात्रप्रवर्णेन चेतसाऽर्थमात्रा-
ऽऽदृतेन तदभ्यासान्तरात्तरीयकतामुपगता सङ्घतस्मृतिस्थिता, तस्यागे च युतानु-
मानज्ञानविकल्पा तन्मूलौ त्यक्तौ, तदा तच्छून्यायां समाधिप्रज्ञायां मरुपमात्रेणा-
वस्थितोऽर्थसत् स्वरूपमात्रतथैव न तु विकल्पितेनाकारेण परिच्छिद्यते सा निर्वि-
तर्का समापत्तिरिति । तद् योगिनां परं प्रत्यक्षमसदारीपगत्यस्याप्यभावात् ।
स्यादेतत् । परेण प्रत्यक्षेणाद्यंतत्त्वं गृहीत्वा योगिन उपपादयन्ति उपदिशन्ति
च, कथं वाऽतद्विषयाभ्यासागमपरायांनुमानाभ्यां सोऽर्थं उपदिश्यते उपपाद्यते
च, तस्मादागमानुमानं तद्विषये, ते च विकल्पाविति परमापि प्रत्यक्षं विकल्प एव-
त्यत आह तच्च युत इति, यदि हि सवितर्कमिव युताऽनुमानसङ्भूत तदनुषङ्गं
स्याद् भवेत्सङ्कीर्णं, तथोक्तु बीजमवैतत्, ततो हि युताऽनुमाने प्रभवतः, न च यद्
यस्य कारणं तत्तद्विषयं भवति, न हि धूमज्ञानं वक्रिज्ञानकारणमिति वक्रि-
विषयम् । तस्मादविकल्पेन प्रत्यक्षेण गृहीत्वा विकल्पोपदिशन्ति उपपादयन्ति
च । उपसंहरति । तस्माद् इति । व्याख्येयं सूत्रं योजयति निर्वितर्कत्वात्
इति ।

स्मृतिपरिशुद्धाविव्यादि सूत्रं शब्दसङ्घतस्य युतं चाऽनुमानस्य तेषां ज्ञानमेव
विकल्पः तस्मात् स्मृतिः तस्याः परिशुद्धिः अपगमः तस्याम् । अत्र च सङ्घत-
स्मृतिपरिशुद्धिर्हेतुः, युतादिज्ञानस्मृतिपरिशुद्धिश्चेतुमती, अनुमान शब्दस्य कर्म-
साधनोऽनुमेयवाचकः, स्वमिवेति इवकारो भिन्नक्रमः, त्यक्तं तदपदाऽनन्तरं द्रष्टव्यः ।
विषयविप्रतिपत्तिं निराकरोति तस्या एक इति । एका बुद्धिसुपक्रमते चारमत
इत्येकबहुपक्रमः, तदनेन परमाद्यसो नानाऽत्मानो न निर्वितर्कविषयेषु
भवति, योग्यत्वेऽपि तेषां परमसूत्राणां नानाभूतानां सङ्घतैवाद्यं समवेतेकत्वनि-
र्भासप्रत्ययविषयत्वाऽयोगात् । अस्य तर्हि परमाद्यसङ्घतं परमाद्यसु सङ्घतः प्रति-
भासधर्मः स्वीकृतमित्यत आह चर्चाकर्ता इति । न च्छून्यमनुभवसिद्धमसति
वाचकं शब्दाऽपन्नमिति भावः । तत्र वे पश्यन्ति वाचकादिकमीष गीषटाद्य

या शब्दसङ्केतश्रुताऽनुमानज्ञानविकल्पस्मृतिपरिशुद्धी ग्राह्य-
स्वरूपोपरक्ता प्रज्ञा स्वमिव प्रज्ञारूपं ग्रहणात्मकं त्यक्त्वा
प्रदार्थमात्रस्वरूपा ग्राह्यस्वरूपापन्नेव भवति सा निर्वितर्का
समाप्तिः । तथा च व्याख्याता, तस्या एकबहुपक्रमो
ह्यर्थात्माऽणुप्रचयत्रिगोपाऽऽत्मा गवादिघटादिर्वा लोकाः ।

स च संस्थानविशेषो भूतसूक्ष्माणां साधारणो धर्म आत्म-
भूतः फलेन व्यक्तेनाऽनुमितः स्वव्यञ्जकाञ्जनः प्रादुर्भवति,

उपजायन्ते इति तान् प्रत्याह अणुप्रचय इति । अणुनां प्रचयः स्थूलरूपः परि-
णामः, स च विशिष्यतेऽन्यथात् परिणामान्तरान्, स एवाऽत्मा स्वरूपं यस्य स
तथोक्तः । गवादिर्भोगायतनं, घटादिर्विषयः, तच्चैतदुभयमपि लोक्यते इति
लोकः ॥ नन्वेव सूक्ष्मभूतेभ्यो भिन्नोऽभिन्नो वा स्याद्, भिन्नयेन कथं तदाऽऽश्रयः,
कथञ्च तदाऽऽकारः, न हि घटः पटादन्यस्तदाऽऽकारस्तदाऽऽश्रयो वा, अभि-
न्नश्चेत्तद्वदेव सूक्ष्माऽसाधारण्यं स्यादेत आह स च इति । अयमभिप्रायः, नैका-
न्तः परमाणुभ्यो भिन्नो घटादिरभिन्नो वा, भिन्नत्वे गवाश्ववदु धर्मधर्मभावान्-
पपत्तिः, तस्यात्कथञ्चिद् भिन्नः कथञ्चिदभिन्नथास्त्रियस्तथा च सर्वसुपपद्यते । भूत-
सूक्ष्माणाम् इति षष्ठ्या कथञ्चिद् भेदं सूचयति, आत्मभूत इति चाभेदम् । फलेन
व्यक्तेन तदनुभवलक्षणैः तद्व्यवहारलक्षणैः च व्यक्तेन विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमा-
पितः । कारणाभेदेन च कारणाकारतोपपन्नत्याह स्वव्यञ्जकाञ्जन इति । स किं
तदात्मभूतो धर्मो नित्या, नित्याह धर्मान्तर इति, धर्मान्तरस्य कपालादे-
रुदय इत्यर्थः । तस्यावयविनः परमाणुभ्यो व्यावृत्तं रूपमादर्शयति स एव
इति । परमाणुसाध्यायाः क्रियाया अन्या क्रिया मधूदकादिधारणलक्षणा तद्-
मेक इति । न केवलमनुभवादिपि तु व्यवहारतोऽपि तन्निवन्धनत्वान्नोक्त्यात्वात्
इत्याह तेन इति । स्यादेतद्, असति बाधकेऽनुभवोऽवयविनं व्यवस्थापयेद्,
अस्ति च बाधकं यस्मत् तत्सर्वमनवयवं यथा विज्ञानं सञ्च गोघटादि इति स्वभाव-
हेतुः, सत्त्वं, सत्त्वं हि विरुद्धधर्मसंसर्गरहितत्वेन व्याप्तं, तद्विरुद्धश्च विरुद्धधर्म-
संसर्गः सावयवे उपलब्धमानो व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या सत्त्वमपि निवर्त्तयति,
अस्ति चाऽवयविनि तद्देशत्वाऽतद्देशत्वाऽऽवयवत्वाऽनाहतत्वरक्ताऽरक्तत्वचत्वाऽचलत्व-
लक्षणी विरुद्धधर्मसंसर्ग इत्यत आह, यस्य पुनः इति । अयमभिप्रायः, अनु-
भवसिद्धं सत्त्वं हेतुः क्रियते यत्किञ्च पांशुलपादुकी ङालिकोऽपि प्रतिपद्यते,

धर्मान्तरोदये च तिरोभवति, स एष धर्मोऽवयवीत्युच्यते ।
 योऽसावेकश्च महंशाणैर्यौश्च स्पर्शैश्च क्रियाधर्मकश्च अनि-
 त्यश्च, तेनाऽवयविना व्यवहाराः क्रियन्ते । यस्य पुनरवस्तुकः स
 प्रचयविशेषः सूक्ष्मं च कारणमनुपलभ्यमविकल्पस्य तस्य
 अवयव्यभावात् अतद्रूपप्रतिष्ठं मिथ्याज्ञानमिति प्रायेण सर्वमेव
 प्राप्तं मिथ्याज्ञानमिति, तदा च सम्यग्ज्ञानमपि किं स्याद्भि-
 प्रयाऽभावाद्, यद् यदुपलभ्यते तत्तदवयवित्वेनाऽऽघ्नातं, तस्मा-
 दस्यवयवी यो महत्त्वादिव्यवहाराऽऽपन्नः समापत्तेर्निर्वित-
 कीया विषयो भवति ॥ ४३ ॥

अन्वडाऽनुभवसिद्धात्, तत्राऽन्यदसिद्धत्वादहेतुः, अनुभवसिद्धन्तु घटादीनां सत्त्व-
 मयक्रियाकारित्वरूपं न स्यादन्वत्, सोऽयं हेतुः स्थूलत्वमपाकुर्वन्नात्मानमेव
 व्यर्हन्ति । ननु न स्थूलत्वमेव सत्त्वम् अपि तु असती व्यावृत्तिः, अस्थौल्यव्यावृत्तिश्च
 स्थौल्यं व्यावृत्तिभेदाच्च व्यावृत्तयो भिद्यन्ते, अतः स्थौल्योऽभावेऽपि न सत्त्वव्या-
 वृत्तिरन्वत्त्वाद् । भवतु वा व्यावृत्तिभेदादवसायविषयभेदी यत्पूर्वकाश्चवसा-
 यान्तस्याऽनुभवस्याऽविकल्पस्य प्रमाणस्य को विषय इति निरूपयतुं भवान् ।
 रूपपरमाणवी हि निरन्तरोत्पादा अस्मिन्परमसूक्ष्मत्वा इति चेत् । इति
 गन्धरसस्पर्शपरमाणुभिरन्तरिता न निरन्तराः, तस्माद् अन्तरालाऽयं एव न
 वनप्रत्ययवत्परमाणुत्वान्नः सन् अयं विकल्पो मिर्यति तत्प्रभा विकल्पो न
 परमार्थेषांपि वस्तुप्रतिबद्धा इति कुतस्तदवमितस्य सत्त्वस्याऽनवयवत्वसाधकत्वं,
 तस्मादविकल्पस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमिच्छता तदनुभूयमानस्थौल्यस्यैव सत्त्वम-
 विकल्पाऽवसेयमकामयताऽभ्युपेयं, तथा च तद्वाधमानं सत्त्वमात्मानमेवाऽपवाधेत,
 परमसूक्ष्माः परमाणवी विजातीयपरमाण्वन्तरिताः अनुभवविषया इति व्यावृत्त-
 मङ्गीकरणं, तदिदमुक्तं यस्य पुनरवस्तुकः स प्रचयविशेषो निर्विकल्पस्य विषय
 इति । सन्तु तर्हि सूक्षाः परमाणवी निर्विकल्पविषया इत्यत आह सूक्ष्मं च
 कारणमनुपलभ्यमविकल्पस्य इति । तस्याऽवयव्यभावाद् हेतोः अतद्रूपप्रतिष्ठं
 मिथ्याज्ञानम् इति लक्षणेन सर्वमेव प्राप्तं मिथ्याज्ञानं यत् स्थौल्योऽलम्बनं यस्य
 तदधिष्ठानसत्त्वाऽलम्बनमित्यर्थः । नन्वेतावताऽपि न ज्ञानमात्मनि मिथ्या
 भवति तस्याऽवयवित्वेनाऽप्रकाशादित्यत आह प्रायेण इति । ननु किमेतावताः-

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्म-
विषया व्याख्याता ॥ ४४ ॥

तत्र भूतसूक्ष्मेषु अभिव्यक्तधर्मकेषु देशकालनिमित्ताऽनु-
भवाऽवच्छिन्नेषु या समापत्तिः सा सविचारेत्युच्यते । तत्रा-
ऽप्येकबुद्धिनिर्याहमेवोदितधर्मविशिष्टं भूतसूक्ष्ममालम्बनीभूतं
समाधिप्रज्ञायामुपतिष्ठते । या पुनः सर्वथा सर्वतः शान्तो-
दिताऽव्यपदेश्यधर्माऽनवच्छिन्नेषु सर्वधर्माऽनुपातिषु सर्व-
धर्मात्मकेषु समापत्तिः सा निर्विचारेत्युच्यते, एवं स्वरूपं हि
तद् भूतसूक्ष्ममेतन्नैव स्वरूपेणाऽऽलम्बनीभूतमेव समाधिप्रज्ञा-

ऽपीत्यत आह तदा च इति । सत्त्वादिज्ञानं चेन्मिथ्या तदा सत्त्वादिहेतुकमन-
वयवित्वादिज्ञानमपि मिथ्यैव, तस्याऽपि हि निर्विकल्पाऽनीचराऽस्थूलमेवाऽवसेय-
तथा विषयः न च नास्तीति तात्पर्यार्थः । विषयाऽमान एव कुत इत्यत आह
यद् यद् इति । विरोधश्च परिणामवैचित्र्येण भेदाऽभेदेन च उक्तोपपत्त्यनुसारेण
उद्धर्तव्य इति सर्वं रमणीयम् ॥ ४३ ॥

म० एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता । अभिव्यक्तो
घटादिधर्मो येस्ते तथोक्ताः, घटादिधर्मोपगृहीता इति यावत्, देशः उपप्रेषः
पुत्र्यादिः, कालो वर्तमानः, निमित्तम् पायिवस्य परमाणीर्गन्धतन्मात्रप्रधानेभ्यः
पञ्चतन्मात्रेभ्य उत्पत्तिः, एवमाप्यस्य परमाणीर्गन्धतन्मात्रवर्जितेभ्यो रसतन्मात्र-
प्रधानेभ्यश्चतुर्थः, एवं तैजसस्य परमाणीर्गन्धरसतन्मात्ररहितेभ्यो रूपतन्मात्रप्रधा-
नेभ्यस्त्रिभ्यः, एवं बाह्यवीचस्य परमाणीर्गन्धादि तन्मात्रहीनाभ्यां स्थूलप्रधानाभ्यां
स्थूलशब्दतन्मात्राभ्याम्, एवं नाभसस्य शब्दतन्मात्रादेवैकस्मात्, तदिदं निमित्तं
भूतसूक्ष्माणाम्, एतेषां देशकालनिमित्तानामनुभवः, तेनाऽवच्छिन्नेषु, नाऽन-
नुभूतविशेषणा बुद्धिविशेष्य उपजायते इत्यर्थः । ननु सवितर्कया सङ्घ किं
सारूप्यं संविचाराया इत्यत आह तत्राऽपि इति । पार्थिवो हि परमाणुः पञ्च
तन्मात्रप्रचयाऽन्ना एकबुद्धिनिर्याहः, एवमाप्यादयोऽपि चतुस्त्रिंशत्तन्मात्राऽ-
न्मान एकबुद्धिनिर्याह्या वेदितव्या । उदितो वर्तमानो धर्मस्तेन विशिष्टम् ।
एतावता चाऽत्र सङ्घेतस्युत्थाऽगमाऽनुमानविकल्पाऽनुबेधः सूचितः, न हि प्रत्य-

स्वरूपमुपरञ्जयति, प्रज्ञा च स्वरूपशून्ये वाऽर्थमात्रा यदा भवति तदा निर्विचारेत्युच्यते, तत्र महद्वस्तुविषया सवितर्का निर्वितर्का च, सूक्ष्मविषया सविचारा निर्विचारा च, एवमुभयोरेतयैव निर्वितर्कया विकल्पहानिव्याख्याता इति ॥४४॥

सूक्ष्मविषयत्वं चाऽलिङ्गपर्यवसानम् ॥४५॥

पार्थिवस्य अणोः गन्धतन्मात्रं सूक्ष्मो विषयः, आप्यस्य रसतन्मात्रं, तैजसस्य रूपतन्मात्रं, वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रं, आकाशस्य शब्दतन्मात्रमिति, तेषामहङ्कारः, अस्याऽपि लिङ्गमात्रं सूक्ष्मो विषयः, लिङ्गमात्रस्याऽप्यलिङ्गं सूक्ष्मो

क्षेपेण स्थूले दृश्यमाने परमाणवः प्रकाशन्ते अपि त्वाऽगमाऽनुमानाभ्यां, तस्मादुपपन्नमस्याः सङ्कीर्णत्वमिति । निर्विचारमाह, या पुनरिति । सर्वथा सर्वेषु नीलपीतादिप्रकारेण, सर्वत इति सार्यावभक्तिकल्पतिः, सर्वैः देशकालनिमित्ताऽनुभवेरित्यर्थः, तदनेन स्वरूपेण कालाऽनवच्छेदः परमाणूनामिति दर्शितं, नाऽपि तदाऽरब्धधर्महारिणेत्याह शान्त इति । शान्ताः अतीताः उदिताः वर्तमाना अव्यपदेश्याः भविष्यन्तः धर्माक्षीरनवच्छिन्नेषु । अनवच्छिन्ना धर्मैः परमाणवः किमसम्बन्धा एव तैरित्यत आह सर्वधर्मानुपातिषु इति ।

कालमेव सम्बन्धेन धर्माननुपतन्ति परमाणव इत्यत आह, नवधर्मात्मकेषु इति । कथञ्चिद् भेदः कथञ्चिदभेदो धर्माणां परमाणुभ्य इत्यर्थः । कस्मात्पुनरियं समापत्तिरेतद्विषयेत्यत आह, एवं स्वरूपं हि इति । वस्तुतत्त्वयाहृणी नाऽतत्त्वे प्रवर्तत इत्यर्थः । विषयमभिधायाऽस्याः स्वरूपमाह, प्रज्ञा च इति । सङ्कलय्य स्वरूपभेदोपयोगि विषयमाह तत्र इति । उपसंहरति एवम् इति । उभयोः आत्मनश्च निर्विचारायाश्चेति ॥ ४४ ॥

किं भूतसूक्ष्म एव याश्चविषया समापत्तिः समाप्यते, न, किन्तु, सूक्ष्मविषयत्वं चाऽलिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥ पार्थिवस्य परमाणोः सम्बन्धिनी या गन्धतन्मात्रता सा समापत्तेः सूक्ष्मो विषयः, एवमुत्तरत्राऽपि योज्यम् । लिङ्गमात्रं महत्त्वं, तद्विषयं गच्छति प्रमाण इति । अलिङ्गं प्रधानं, तद्विषयं तद्विषयं गच्छति इत्यर्थः । अलिङ्गपर्यवसानत्वमाह नचाऽलिङ्गात्परम् इति । आदिशति ननु इति । पुरुषोऽपि सूक्ष्मो नाऽलिङ्गमेवेत्यर्थः । परिहरति सत्यम् इति । उप-

विषयः, न चाऽलिङ्गात्परं सूक्ष्ममस्ति, नन्वस्ति पुरुषः
सूक्ष्म इति, सत्त्वं, यथालिङ्गात् परमलिङ्गस्य सौक्ष्म्यं न चैवं
पुरुषस्य, किन्तु, लिङ्गस्य अन्वयिकारणं पुरुषो न भवति
हेतुस्तु भवतीति अतः प्रधाने सौक्ष्म्यं निरतिशयं व्याख्या-
तम् ॥ ४५ ॥

ता एव सवीजः समाधिः ॥ ४६ ॥

ताश्चतस्रः समापत्तयो वह्निर्वस्तुवीजा इति समाधिरपि
सवीजः, तत्र स्थूलेऽर्थे सवितर्की निर्वितर्कः, सूक्ष्मेऽर्थे सवि-
• चारो निर्विचार, इति चतुर्द्वीपसङ्घातः समाधिरिति ॥ ४६ ॥

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

अशुद्धाऽऽवरणमलाऽपेतस्य प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य
रजस्तमोभ्यामनभिभूतः स्वच्छः स्थितिप्रवाहो वैशारद्यं, यदा

ज्ञानतया सौक्ष्म्यमलिङ्ग एव नाऽन्यत्रित्यर्थः । तत्र पुरुषार्थनिमित्तत्वात् महदह-
ङ्कारादेः पुरुषोऽपि कारणमलिङ्गवद् इति कुतः एवं लक्षणमलिङ्गस्यैव सौक्ष्म्य-
मित्याशयवान् पृच्छति किन्तु इति, उत्तरमाह लिङ्गस्य इति, सत्त्वं कारणं, न तु
• उपादानं, यथा हि प्रधानं महदादिभावेन परिणमते न तथा पुरुषसङ्घेतिर-
पीत्यर्थः, उपसंहरति अतः प्रधान एव सौक्ष्म्यं निरतिशयं व्याख्यातम् इति ॥ ४५ ॥

अतस्तृणामपि समापत्तीनां याज्ञविषयाणां सम्प्रज्ञातत्वमाह ता एव सवीजः
समाधिः ॥ ४६ ॥ एवकारो भिन्नक्रमः सवीज इत्यस्याऽनन्तरं द्रष्टव्यः, ततः
अतस्रः समापत्तयो याज्ञविषयाः सवीजतया नियम्यन्ते, सवीजता तु अनियता
ग्रहीत्यङ्गयोगोचरायामपि समापत्तौ विकल्पाऽविकल्पभेदेनाऽनिषिद्धा व्यवतिष्ठते,
तेन याज्ञे अतस्रः समापत्तयो ग्रहीत्यङ्गयोगे चतस्र इत्यष्टौ ते भवन्तीति ।
निगदव्याख्यातं भाष्यम् ॥ ४६ ॥

अतस्तु समापत्तिषु याज्ञविषयासु निर्विचारायाः शीघ्रत्वमाह निर्विचार-
वैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥ वैशारद्यपदार्थमाह अशुद्धि इति । रजस्तम-
स्यैरुपशथेऽशुद्धिः सैवाऽवरणलक्षणी मलकसादपेतस्य, प्रकाशात्मनः प्रकाश-

निर्विचारस्य समाधेर्वैशारद्यमिदं जायते तदा योगिनी भवति
अध्यात्मप्रसादः भूतार्थविषयः क्रमाऽननुरोधी स्फुरन् लोकाः,
तथाचोक्तं, “प्रज्ञाप्रसादमारुह्याऽशोच्यः शोचतो जनान्
भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान् प्राञ्चोऽनुपश्यति” ॥ ४७ ॥

ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

तस्मिन् समाहितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्या ऋतम्भ-
रेति संज्ञा भवति, अन्वया च सा, सत्यमेव विभर्त्ति न तत्र
विपर्ययासगन्धोऽपि अस्तीति, तथाचोक्तम् “आगमेनाऽनुमानेन
ध्यानाभ्यासरसेन च । त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योग-
सुत्तमम्” इति ॥ ४८ ॥

सा पुनः,—

श्रुताऽनुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थ-
त्वाद् ॥ ४९ ॥

स्वभावस्य, बुद्धिसत्त्वस्य अत एवाऽनभिभूतः, स्यादेतद्, शास्त्रविषया चेत् समा-
पत्तिः कथमात्मविषयः प्रसाद इत्यत आह, भूतार्थविषय इति । नात्मविषयः
किन्तु तदाधार इत्यर्थः । क्रमाऽननुरोधी युगपदित्यर्थः । अत्रैव पारमर्षी
गाथासुदाहरति, तथाच इति, ज्ञानाऽलोकप्रकटेषात्मानं सर्वेषामुपरि पश्यन्
दुःखत्रयपरीतान् शोचतो जनान् जानातीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अत्रैव योगिजनप्रसिद्धाऽन्यर्थसंज्ञाकथनेन योगिसंमतिमाह । ऋतम्भरा
तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥ सुगमं भाष्यम्, आगमेन इति वैद्विहितं व्यवसुक्तम्, अनु-
मानेन इति मननं, ध्यानं चिन्ता, तस्याऽभ्यासः पौनःपुन्येनाऽनुष्ठानं, तस्मिन्
रस आदरः, तदनेन निदिध्यान्तमुक्तम् ॥ ४८ ॥

स्यादेतद्, आगमाऽनुमानगृहीतार्थविषयभावनाप्रकर्षस्यञ्जन्मा निर्विचारा
आगमाऽनुमानविषयमेव गीचरयेत्, न खल्वन्यविषयाऽनुभवजन्मा संस्कारः इत्तो-
ऽन्यत्र ज्ञानं जनयितुम्, अतिप्रसङ्गान्, तस्मान्निर्विचारा चेद् ऋतम्भराऽगमाऽनु-
मानयोरेपि तत्प्रसङ्ग इत्यत आह । श्रुताऽनुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थ-

श्रुतम् आगमविज्ञानं, तस्मान्मान्यविषयं, न ज्ञानमेव शक्यो विशेषोऽभिधातुं, कस्मात् न हि विशेषेण कृतसङ्केतः शब्द इति । तथाऽनुमानं सामान्यविषयमेव, यत्र प्राप्तिस्तत्र गतिर्यत्राप्राप्तिस्तत्र न भवति गतिरित्युक्तम्, अनुमानेन च सामान्येन उपसंहारः, तस्माच्छ्रुताऽनुमानविषयो न विशेषः कश्चिदस्तीति, न चाऽस्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनः लोकप्रत्यक्षेण ग्रहणं, न चाऽस्य विशेषस्याऽप्रामाणिकस्याऽभावोऽस्तीति समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव स विशेषो भवति भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा । तस्माच्छ्रुताऽनुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वाद् इति ॥ ४९ ॥

समाधिप्रज्ञाप्रतिलक्षणे योगिनः प्रज्ञाकृतः संस्कारो नवो नवो जायते ।

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

त्वाद इति ॥ ४९ ॥ बुद्धिसत्त्वं हि प्रकाशस्वभावं सर्वाद्यदर्शनसमर्थमपि तमसाऽहतं यत्रैव रजसीहास्यते तत्रैव गृह्णाति, यदा तु अथासवेराग्याभ्यामपास्तरजस्तमोमलमनवद्यैशारद्यमुद्यीतते तदाऽस्याऽतिपतितसमस्तमानमेयसीलः प्रकाशाऽनन्त्ये सति किन्नराम यत्र गोचर इति भावः, व्याचष्टे श्रुतमागमविज्ञानं तस्मान्मान्यविषयम् इति । कस्माद् न ज्ञानमेव शक्यो विशेषोऽभिधातुं कृतः, यस्मादानन्त्यादाभिचाराच्च न विशेषेण कृत सङ्केतः शब्दः, यस्मादस्य विशेषेण सङ्केत न वाच्यवाचकसम्बन्धः प्रतीयते, न च वाक्यार्थोऽपौढशी विशेषः सम्भवति । अनुमानेऽपि लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धयद्दृष्ट्याऽधीनजन्यमि गतिदेवैवेत्याह तथाऽनुमानम् इति । यत्राऽप्राप्तिरित्यत्र यत्रतत्र शब्दयोः स्थानपरिवर्त्तनेन व्याप्यन्यापकभावो गमयितव्यः, अतोऽत्राऽनुमानेन सामान्येनोपसंहारः । उपसंहरति तस्माद् इति । अस्तु तर्हि सम्बन्धयद्दृष्टानपेक्षं लोकप्रत्यक्षं, न तस्मान्मान्यविषयमित्यत आह, नचाऽस्य इति । मा भूत् सम्बन्धयद्दृष्ट्याऽधीनं लोकप्रत्यक्षमिन्द्रियाऽधीनं तु स्याद् नचेन्द्रियाणामधिगच्छति योग्येत्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननु ययानमाऽनुमानप्रत्यक्षाऽगोचरो विशेषस्तर्हि नास्ति प्रमाचविरहादित्यह

समाधिप्रज्ञाप्रभवः संस्कारो व्युत्थानसंस्काराऽऽशयं बाधते,
व्युत्थानसंस्काराऽभिभवात् तद्यभवा प्रत्यया न भवन्ति, प्रत्यय-
निरोधे समाधिरूपतिष्ठते, ततः समाधिजा प्रज्ञा, ततः प्रज्ञाकृताः
संस्कारा, इति नवो नवः संस्काराऽऽशयो जायते, ततः प्रज्ञा
ततश्च संस्कारा इति । कथमसौ संस्काराऽऽतिशयश्चित्तं साधि-
कारं न करिष्यति इति, न ते प्रज्ञाकृताः संस्काराः क्लेशक्षय-

भाङ्ग नच इति । न हि प्रमाणं व्यापकं कारणं वा प्रमेयस्य, येन तद्विहतौ
निवर्त्तते, नो खलु कलावतश्चन्द्रस्य परभागवत्तिङ्हरिणसद्भावम्यति न सन्दिहते
प्रामाणिका इत्यर्थः । इति तस्मात्समाधिप्रज्ञानियांश्च एवेति, अत्र च विवादा-
ऽध्यासिताः परमाशय चान्मानश्च प्रातिस्त्रिकविशेषशालिनः द्रव्यत्वं सति परस्परं
व्यावर्त्तमानत्वाद् ये द्रव्यो सति परस्परं व्यावर्त्तन्ते ते प्रातिस्त्रिकविशेषशालिना
यथा खण्डमुण्डादय इत्यनुमानेन, आगनेन, च ऋतम्बरप्रज्ञोपदेशपरीण यद्यपि
विशेषो निरूप्यते, तदनिरूपणे संशयः स्यात्, न्यायप्राप्तत्वात्, तथाऽप्यद्रव्यविप्र-
क्षेपेण तत्सत्त्वं कथञ्चिद्विचरयतः श्रुताऽनुमाने न तु साक्षात्कारार्थमिव समुच्चयादि-
पदानि लिङ्गसङ्ग्राह्योक्ततया, तस्मात् सिद्धं श्रुताऽनुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयेति ।
स्यादेतद् । भवतु परमार्थविषयः सम्प्रज्ञातो यथोक्तोपायाऽभ्यासाद्, अनादिना
तु व्युत्थानसंस्कारेण निरुद्धनिवृत्ततया प्रतिबन्धनीया समाधिप्रज्ञा सा, वात्
वर्त्तमानध्वत्तिप्रदीपपरमाणुरिव, इति शब्दात्मनेतुं सूत्रमवतारयति, समाधिप्रज्ञा
इति, सूत्रं पठति तच्चःसंस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धो ॥ ५० ॥ तद् इति निर्वचारां
समापत्तिं पराश्रयति, अन्व इति व्युत्थानमाह, भूतार्थपक्षपातो हि धियां
स्वभावः, तावदेवैयमनवस्थिता भाव्यति न यावत् तत्त्वं प्रतिलभते, तत्प्रतिलम्भे
तत्रास्थितपदा सती संस्कारबुद्धिः संस्कारचक्रकमेयाऽवर्त्तमानमनादिमप्यतत्त्व-
संस्कारबुद्धिक्रमं बाधत एवेति, तथा च वाच्या अप्याहुः निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य
धिपर्ययेः न बाधोऽनादिमत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः इति, स्यादेतु, समाधिप्रज्ञा-
तोऽनु व्युत्थानजस्य संस्कारस्य निरोधः, समाधिजस्य संस्काराऽतिशयः समाधि-
प्रज्ञाप्रसवहेतुरस्यविकल, इति तदवस्थैव चित्तस्य साऽधिकारतेति चोदयति
कथमसौ इति, परिहरति नते इति । चित्तस्य हि कार्येहयं शब्दाद्युपभोगो
विवेकख्यातिश्चेति, तत्र क्लेशकर्माशयसहितं शब्दाद्युपभोगे प्रवर्त्तते, प्रज्ञाप्रभव-
संस्कारोन्मूलितनिश्चितक्लेशकर्माशयस्य तु चेतसोऽवसितमायाऽधिकारभावस्य

हेतुत्वाच्चित्तमधिकारविशिष्टं कुर्वन्ति, चित्तं हि ते स्वकार्या-
दवसादयन्ति, ख्यातिपर्यवसानं हि चित्तचेष्टितमिति ॥५०॥

किञ्चाऽस्य भवति ।

तस्याऽपि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्वीजः

समाधिः ॥ ५१ ॥

स न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृतानां संस्कारा-
णामपि प्रतिबन्धी भवति, कस्माद्, निरोधजः संस्कारः
समाधिजान् संस्कारान् बाधत इति । निरोधस्थितिकाल-
क्रमाऽनुभवेन निरोधचित्तकृतसंस्काराऽस्तित्वमनुमेयम् ।

विवेकख्यातिसात्प्रमवशिष्यते कार्यं, तथास्माधिसंस्काराद्यित्तस्य न भोगाधिकार-
हेतवः, प्रत्युत तत्परिपन्थिन इति । स्वकार्याद् भोगलक्षणाद्, अवसादयन्ति
असमर्थं कुर्वन्ति इत्यर्थः, कस्मात्, ख्यातिपर्यवसानं हि चित्तचेष्टितं तार्वाङ्ग
भोगाय चित्तं चेष्टते न यावद्विवेकख्यातिमनुभवति सञ्जातविवेकख्यातिमन्त
क्रीडनिवृत्तौ न भोगाऽधिकार इत्यर्थः, तदत्र भोगाऽधिकारप्रशान्तिः प्रयोजनं
प्रज्ञासंस्काराणामित्युक्तम् ॥ ५० ॥

पृच्छति, किञ्च इति, किञ्चाऽस्य भवति प्रज्ञासंस्कारवचित्तं प्रज्ञाप्रवाहजनक-
तया तथैव साऽधिकारमित्यधिकाराऽपनुत्तयेऽन्यदपि किञ्चिदपेक्षणीयमस्तीत्यर्थः,
सूत्रेणोत्तरमाह तस्याऽपि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्वीज समाधिः ॥ ५१ ॥ परेण
वैराग्येण ज्ञानप्रसादमात्रलक्षणेन संस्कारीपजनद्वारा तस्याऽपि प्रज्ञाकृतस्य
संस्कारस्य निरोधी न केवलं प्रज्ञाया इत्यपि शब्दाद्यर्थः, सर्वस्वीपद्यमानस्य संस्कार-
प्रवाहस्य निरोधाकारणाऽभावेन कार्याऽनुत्पादनात्, सोऽयं निर्वीजः समाधिः ।
व्याचष्टे स इति सः निर्वीजः समाधिः, समाधिप्रज्ञाविरोधिनः परमावैराग्या-
ज्जायमानः स्वकारणद्वारेण न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृताना मप्यधी
संस्काराणां परिपन्थी भवति, ननु वैराग्यजं विज्ञानं सहजानं प्रज्ञामात्रं
बाधतां संस्कारस्वविज्ञानरूपं क्वचिं बाधते, दृष्टा हि जायतोऽपि स्वप्नदृष्टाद्ये
श्रुतिरित्याशयवान् पृच्छति कस्माद् इति, उत्तरमाह । निरोधज इति, निरु-
ध्यते प्रज्ञाऽनेनेति निरोधः परं वैराग्यं, तयो ज्ञातो निरोधजः संस्कारः, संस्कारा-

व्युत्थाननिरोधसमाधिप्रभवैः सह कैवल्यभागीयैः संस्कारै-
 चित्तं स्वस्वाम्यक्तताववस्थितायां प्रविलीयते, तस्मात्ते संस्काराः
 चित्तस्याऽधिकारविरोधिनो न स्थितिहेतवो भवन्तीति, यस्माद्-
 वसिताऽधिकारं सह कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं विनिवर्त्तते
 तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः स्वरूपप्रतिष्ठोऽतः शुद्धमुक्त इत्युच्यते ॥ ५१ ॥

इति पातञ्जले साङ्ख्यप्रवचने योगशास्त्रे

समाधिपादः प्रथमः ।

द्वेष दौर्घकालनैरन्तर्यमत्काराऽसेवितपरवैराग्यजन्मनः प्रज्ञासंस्कारबाधो न तु
 विज्ञानादित्यर्थः । स्यादितत्, निरोधजसंस्कारसहावे किं प्रमाणं, स हि प्रत्य-
 क्षेण वाऽनुभूयेत, स्यूत्या वा कार्येणाऽनुभूयेत, न च सर्वज्ञाननिरोधे प्रत्यक्षमस्ति
 योगिनः, नाऽपि स्मृतिः, तस्य ज्ञप्तिमात्रनिरोधतया स्मृतिजनकत्वाऽसम्भवादित्यत
 चाह, निरोध इति, निरोधस्थितिः चित्तस्य निरुद्धाऽवस्था, तस्याः कालक्रमो
 मुहूर्त्ताऽहंमयामाहारादादिः, तदनुभवेन, एतदुक्तं भवति, वैराग्याभ्यासप्रक-
 षांशुलोधी निरोधप्रकर्षो मुहूर्त्ताऽहंमयादिव्यापितयाऽनुभूयते योगिना, न च
 परवैराग्यलक्षणाः क्रमनियततया परस्परमसम्भवस्तत्तत्कालव्यापितया सातिशयं
 निरोधं कर्तुमीशत, इति तत्तद्वैराग्यलक्षणप्रचयजन्मः स्वाधी संस्कारप्रचय एषितः
 इति भावः । ननुक्त्वानां प्रज्ञासंस्कारा निरोधसंस्कारान्तु कृतः समुच्छ्रियते-
 ऽनुच्छेदे वा साधिकारत्वमेवेत्यत चाह, व्युत्थान इति, व्युत्थानं च तस्य निरोध-
 समाधिश्च सत्यज्ञातः, तत्प्रभवाः संस्काराः, कैवल्यभागीयाः निरोधजाः संस्कारा
 इत्यर्थः । व्युत्थानप्रज्ञासंस्काराश्चित्ते प्रलीना इति भवति चित्तं व्युत्थानप्रज्ञा-
 संस्कारवत्, निरोधसंस्कारस्तु प्रत्युदित एवाऽस्ति चित्तं, निरोधसंस्कारे सत्यपि
 चित्तमनधिकारवत्, पुरुषार्थजनकं हि चित्तं साऽधिकारं, शब्दाद्युपभोगविवेक-
 ध्याती च तथा पुरुषार्थो, संस्कारशेषतायान्तु न बुद्धेः प्रतिस्वेदी पुरुष इति
 नाऽसौ पुरुषार्थः, विदेहप्रकृतिलयानां न निरोधभागितया साधिकारं चित्तम्
 अपि तु क्वैवासिततयेत्याशयवाऽनाऽऽह यस्मादिति । शेषं सुगमम् । योगिणी-
 द्वेषनिर्देशी तदर्थं ज्ञप्तिषण्यम् । योगीपायाः प्रभेदाश्च पादेऽस्मिन्नुपवर्षिताः ॥ ५१ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां

(तत्त्ववैशारद्यां) प्रथमः समाधिपादः समाप्तः ।

संज्ञानमः

साधनपादः ।

—:०:—

उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः, कथं व्युत्थितचित्तोऽपि योगयुक्तः स्याद् इति एतदारभ्यते ।

तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रिया-
योगः ॥ १ ॥

नाऽतपस्विनो योगः सिध्यति, अनादिकर्मक्लेशवासना-
चित्ता प्रत्युपस्थितविषयजाला चाऽशुद्धिर्नाऽन्तरेण तपः सम्भेद-
मापद्यते इति तपस उपादानं, तच्च चित्तप्रसादनमबाध-
मानमनेनाऽऽसेव्यमिति मन्यते । स्वाध्यायः प्रणवादिपवि-

बनु प्रथमपादेनैव सीपायः सावान्तरप्रभेदः सफलो योग उक्तस्तत्किमपरम-
वशिष्यते यदर्थे द्वितीयपादः प्रारभ्यतेत्यत आह उद्दिष्ट इति । अभ्यासवैराग्ये
हि योगोपायौ प्रथमे पादे उक्तौ, न च तौ व्युत्थितस्य द्रागित्वेव सम्भवत इति
द्वितीयपादोपदेशानुपायानपेक्षते सत्त्वगुडाद्यै, ततो हि विशुद्धमत्तः कृतरक्षा-
संविधानोऽभ्यासवैराग्यं प्रत्यहं भावयति । समाहितत्वम् अविचिन्तनं, कथं
व्युत्थितचित्तोऽप्युपदेत्यमात्रैरुपायैर्युक्तः सन् योगी स्यादित्यर्थः । तत्र बल्य-
मात्रेषु नियमेषुः कथं प्राथमिकं प्रत्युपयुक्ततरतया प्रथमतः क्रियायोगमुपदिशति
मूलकारः । तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥ क्रियैव योगः क्रिया-
योगः योगसाधनत्वाद्, अत एव विष्णुपुराणे स्थास्त्रिक्यकैश्विभजनसंवादे योगयुक्
प्रथमं योगी युजमानोऽभिधीयत इत्युपक्रम्य तपःस्वाध्यायादयो दर्शिताः । व्यति-
रेकसुखेन तपस उपायत्वमाह नाऽतपस्विन इति । तपसोऽवान्तरव्यापारमुपा-
यतोपयोगिनं दर्शयति अनादि इति, अनादिभ्यां कर्मक्लेशवासनाभ्यां चित्ता,
अत एव प्रत्युपस्थितम् उपनतं विषयजालं यस्यां सा तथोक्ता, अशुद्धिः रजस्तमः-
समुद्रेकः, नाऽन्तरेण तपः सम्भेदमापद्यते साम्प्रत्य नितान्तविरक्षता सम्भेदः ।
ननुपादीयमानमपि तपो धातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं तदुपाय

त्राणां जपः, मोक्षशास्त्राऽध्ययनं वा । ईश्वरप्रणिधानं सर्व-
क्रियाणां परमगुरावर्षणं, तत्फलसंन्यासो वा ॥ १ ॥

स हि क्रियायोगः ।

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

स हि आसेव्यमानः समाधिं भावयति, क्लेशांश्च प्रतनू-
करोति, प्रतनूकृतान् क्लेशान् प्रसङ्गानाऽग्निना दग्धवीज-
कल्पानप्रसवधर्मिणः करिष्यतीति, तेषां तनूकरणात् पुनः
क्लेशैरपरासृष्टा सत्त्वपुरुषाऽन्यताख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा समा-
प्ताऽधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यते इति ॥ २ ॥

इत्यत आह तच्च इति । तावन्मात्रमेव तपश्चरणीयं न यावता धातुवैषम्यमाप-
द्येतित्यर्थः । प्रथवादयः पुरुषसूक्तद्रुमसखलनाद्याद्यादशो वैदिकाः, पीराचिकाश्च
ब्रह्मपारायणादयः । परमगुरुः भगवान् ईश्वरः तस्मिन्, यत्रेदमुक्तं कामतो वाऽपि
यत्करोमि शुभाऽद्युभं । तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् । इति, तत्-
फलसंन्यासो वा फलाऽनभिसन्धानेन कार्यकरणं, यत्रेदमुक्तं कर्मण्येवाऽधिकारस्ते
मा फलेषु कदाचन । मा ते सक्रीडन्कर्मणि इति ॥ १ ॥

तस्य प्रयोजनाऽभिधानाय सूत्रमवतारयति स हि इति, सू- समाधिभावन-
नार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥ ननु क्रियायोग एव चेत् क्लेशान् प्रतनूकरोति
कृतं तर्हि प्रसङ्गानेनेत्यत आह प्रतनूकृतान् इति, क्रियायोगस्य प्रतनूकरणमात्रे
व्यापारो न तु बन्धत्वे क्लेशानां, प्रसङ्गानस्य तु तदबन्धत्वे, दग्धवीजकल्पान् इति
बन्धत्वेन दग्धकल्पमवीजसाक्यमुक्तम् । स्यादेतत्, प्रसङ्गानमेव चेत् क्लेशान-
प्रसवधर्मिणः करिष्यति कृतमेषां प्रतनूकरणेनेत्यत आह वैषाम् इति, क्लेशाना-
मज्ञानवे हि बलवद्द्विरोधिगस्ता सत्त्वपुरुषाऽन्यताख्यातिरुदेतुमेव नोक्तइति प्रागेव
तदबन्धभावं कर्तुम्, प्रविरलीकृतेषु तु क्लेशेषु दुर्बलेषु तद्विरोधिन्यपि वैराग्या-
ऽभ्यासाभ्यामुपजायते, उपजाता चैतैरपरासृष्टा अनभिसृता नैव यावत्परासृष्यते,
सत्त्वपुरुषाऽन्यतामात्रख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा अतीन्द्रियतया सूक्ष्मा विषय इति
सूक्ष्मा प्रज्ञा, प्रतिप्रसवाय प्रविष्टयाय कल्पिष्यते, कृतः, यतः समाप्ताऽधिकारा
समाप्ताऽधिकारः कात्याऽरन्ध्रं गुणानां यथा हेतुभूतया वा तथीति ॥ २ ॥

Transcendental
अथ के ते क्लेशा कियन्तो वेति ।

अविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाः पञ्च

क्लेशाः ॥ ३ ॥

क्लेशा इति पञ्च विपर्यया इत्यर्थः । ते स्थन्दमाना गुणाधिकारं द्रढयन्ति, परिणाममवस्थापयन्ति, कार्यकारणस्रोत उन्नमयन्ति, परस्परानुग्रहतन्वौ भूत्वा कर्मविपाकं चाऽभिनिर्हरन्ति इति ॥ ३ ॥

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो-
दाराणाम् ॥ ४ ॥

अत्र अविद्या क्षेत्रम् प्रसवभूमिः, उत्तरेषाम् अस्मितादीनां चतुर्विधकल्पितानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् । तत्र का प्रसुप्तिः । चेतसि शक्तिमात्रप्रतिष्ठानां बीजभावोपगमः, तस्य

पृच्छति अथ इति । अविद्या इति सूत्रेण परिहरति अविद्याऽस्मिताराग-
द्वेषाऽभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥ क्लेशा इति व्यापष्टे पञ्च विपर्यया इति । अविद्या तावद्विपर्यय एव अस्मितादयोऽप्यविद्योपादानास्तदविनाभाववर्धन इति विप-
र्ययाः, ततश्चाविद्यासमुच्छेदे तेषामपि समुच्छेदो युक्त इति भावः । तेषामुच्छे-
त्संसारकारणत्वमाह ते इति । स्थन्दमानाः समुदाहरन्तो गुणाना-
मधिकारं द्रढयन्ति बलवन्तं कुर्वन्ति, अत एव परिणाममवस्थापयन्ति, अव्यक्त-
महदहङ्कारपरम्परया हि कार्यकारणस्रोत उन्नमयन्ति उद्भावयन्ति, यदर्थे सर्व-
मेतत्कुर्वन्ति तद् दर्शयति परस्पर इति । कर्मणां विपाकः मात्यायुर्भोगलक्षणः
पुरुषार्थः, तमसो क्लेशा अभिनिर्हरन्ति निष्पादयन्ति । किंप्रत्येकं निष्पादयन्ति,
नेत्याह परस्परानुग्रह इति । कर्मभिः क्लेशाः क्लेशैश्च कर्माणीति ॥ ३ ॥

उद्यानां क्लेशानामविद्यामूलत्वं दर्शयति अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनु-
विच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥ तत्र का प्रसुप्तिः इति । स्वीचितामर्थक्रियाम् अकुर्वता
क्लेशानां सदभावेन प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः । पृच्छतः अत्रमाह चेतसि इति ।

प्रबोध आलम्बने सम्मुखीभावः। प्रसङ्गानवतो दग्धक्लेश-
 वीजस्य सम्मुखीभूतेऽप्यालम्बने नासी पुनरस्ति, दग्धवीजस्य
 कुतः प्ररोह इति, अतः क्लेशक्लेशः कुशलखरमदेह इत्यु-
 च्यते, तत्रैव सा दग्धवीजभावा पञ्चमी क्लेशावस्था नान्यत्रेति,
 सतां क्लेशानां तदा वीजसामर्थ्यं दग्धमिति विषयस्य
 सम्मुखीभावेऽपि सति न भवत्येषां प्रबोध, इत्युक्त्वा प्रसुप्ति-
 दग्धवीजानामप्ररोहश्च । तनुत्वमुच्यते, प्रतिपक्षभावनीप-
 हताः क्लेशास्तनवो भवन्ति । तथा विच्छिद्य विच्छिद्य तेन
 तेन आत्मना पुनः समुदा चरन्ति इति विच्छिन्नाः, कथं,
 रागकाले क्रोधस्य अदर्शनात्, न हि रागकाले क्रोधः समुदा-
 चरति, रागश्च क्वचिद् दृश्यमानो न विषयान्तरे नास्ति,
 नैकस्यां स्त्रियां चैत्रो रक्त इति अन्यासु स्त्रीषु विरक्त इति किन्तु
 तत्र रागो लब्धवृत्तिः अन्यत्र भविष्यद्वृत्तिरिति, स हि तदा

मा नामाऽर्थक्रियां कार्युः क्लेशाः, विदेहप्रकृतिलयानां वीजभावं प्राप्तासु ते
 शक्तिमात्रेण सन्ति खीर इव दधि, न हि विवेकख्यातिरन्यदस्ति कारणं तदन्वया-
 यान्, अतो विदेहप्रकृतिलया विवेकख्यातिविरहितः प्रसुप्तक्लेशो न तदन्वयवि-
 काशं प्राप्नुवन्ति, तत्प्राप्तौ तु पुनरावृत्ताः सन्तः क्लेशाक्षेपु तेषु विषयेषु संमुखी-
 भवन्ति, शक्तिमात्रेण प्रतिष्ठा धेयां ते तद्योक्ताः, तदनेन उत्पत्तिशक्तिशक्ता, वीज-
 भावीपयम इति च कार्यशक्तिरिति । तनु विवेकख्यातिमतीऽपि क्लेशाः
 क्लेशान् प्रसुप्ता इत्यत आह प्रसङ्गानवत इति । अरमदेहः न तस्य देहान्तर-
 मुत्पत्त्यते यदपेक्षयाऽस्य देहः पूर्व इत्यर्थः । साऽन्वय विदेहादिषु इत्यर्थः । तनु
 सती नाऽत्यन्तविनाश इति किमिति तद्वीजयोगविषयेन विषयसंमुखीभावे न
 क्लेशाः प्रबुध्यन्त इत्यत आह, सताम् इति । सन्तु क्लेशाः, दग्धक्लेशां प्रसङ्गा-
 नाभिना वीजभाव इत्यर्थः । क्लेशप्रतिपक्षः क्लियायोगः तस्य भावनम् अनुष्ठानं
 तेनोपहृतास्तनवः, अथवा सत्यम् ज्ञानम् अविद्यायाः प्रतिपक्षः, श्लेहदहनम्
 अक्षतायाः, माध्यस्थ्यं रागदेषयोः, अनुबन्धवृत्तिनिवृत्तिरभिनिवेशस्थिति ।
 विच्छिन्निनाह, तथा इति । क्लेशानामन्वयतनेन समुदाखरताऽभिनिवादाऽत्यन्तं
 विषयधेयया वा विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनात्मना समुदाचरति आविर्भवन्ति

प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो भवति । विषये यो लब्धवृत्तिः स उदारः ।
 सर्व एवैते क्लेशविषयत्वं नातिक्रामन्ति । कस्मिंश्चि विच्छिन्नः
 प्रसुप्तस्तनुबदारो वा क्लेश इति, उच्यते, सत्यमेवैतत्, किन्तु
 विशिष्टानामेवैतेषां विच्छिन्नादित्वं यथैव प्रतिपन्नभावनातो
 निवृत्तस्तथैव स्वव्यञ्जकाङ्गनेन अभिव्यक्त इति, सर्व एव असौ
 क्लेशा अविद्याभेदाः, कस्मात्, सर्वेषु अविद्यैवाऽभिभवते, यद्-
 विद्यया वस्तु आकार्थ्यते तदेषानुशेरेते क्लेशाः, विपर्ययासप्रत्यय-
 काले उपलभ्यन्ते क्षीयमाणां चाविद्याम् अनुक्षीयन्त इति ॥४॥

तत्र अविद्यास्वरूपमुच्यते ।

अनित्याऽशुचिदुःखाऽनात्मसु नित्यशुचि-
 सुखात्मस्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

*Aviद्या is no more
 intellectual error,*

बाजीकरवाद्युपयोगेन वाऽभिभावकदौर्लभ्येन वेति, बीज्या विच्छेदसमुदाचारयोः
 पीनःपुत्रं दर्शयता बबीकान् प्रसुप्ताद् भेद उक्तः । रामिण वा समुदाचरता
 विजातीयैः क्रीडीऽभिभूयते, सजातीयेन वा विषयान्तरवर्तिना रामिणैव विष-
 यान्तरवर्ती रामोऽभिभूयत इत्याह राम इति, भविष्यदत्तेस्त्रयी नतिर्यथायोगं
 वेदितव्यत्वाद् सद्भि इति । भविष्यदृत्तिकृद्भ्रमात्रपरामर्शि सर्वनाम, न चैव-
 रागपरामर्शि, तस्य विच्छिन्नत्वादेवेति । उदारमाह विषय इति । ननु उदार
 एव पुरुषान् किन्नातीति भवतु क्लेशः, अन्ये तु अकिञ्चनः कथं क्लेश इत्यत आह ।
 सर्व एवैते इति, क्लेशविषयत्वं क्लेशपदवाच्यत्वं, नातिक्रामन्ति उदारतामापद्य-
 माना, अत एव तेऽपि उवा इति भावः । क्लेशत्वेनैकतां मन्यमानबोधयति
 कस्मिंश्चि इति । क्लेशत्वेन समानत्वेऽपि बबीकान्वाभेदाद्विज्ञेय इति परिहरति
 उच्यते सत्यम् इति । स्मादेतद्, अविद्यातो भवन्तु क्लेशास्वाप्यविद्यानिवृत्तौ
 क्लेशान्निवर्तन्ते, न क्लेशु पटः कुबिन्दुनिवृत्तौ निवर्तते इत्यत आह सर्व एव इति,
 भेदा इव भेदास्तद्विनिर्भाजवर्तिन इति यावत् । वृष्णति कथाद् इति,
 उत्तरमाह सर्वेषु इति । तदेव क्लृपयति बद् इति । आकार्थ्यते समारोप्यते
 श्रेयं सुगमम् । प्रसुप्तास्तन्वचीनानां तन्ववस्था च बीजिनाम् । विच्छिन्नोदार-
 रूपाश्च क्लेशा विषयसङ्गिनाम् इति संशयः ॥ ४ ॥

अनित्ये कार्ये नित्यख्यातिः, तद्यथा, ध्रुवा पृथिवी, ध्रुवा सचन्द्रतारका द्यौः, अमृता दिवोकस इति ।

तथा अशुचौ परमबीभत्से काये उक्तञ्च “स्थानाद्बीजादुप-
ष्टभान्निस्पन्दान्निधनादपि । कायमाधेयशौचत्वात्पृच्छिता
ह्यशुचिं विदुः” इत्यशुचौ शुचिख्यातिर्दृश्यते, नवेव शशाङ्कलेखा
कमनीयेयं कन्या मध्वमृतावयवनिर्मितेव चन्द्रं भित्त्वा निःसृ-
तेव ज्ञायते नीलोत्पलपत्रायताक्षी ह्यावगर्भाभ्यां लोचनाभ्यां
जीवलोकमाश्वासयन्तीवेति, कस्य केनाऽभिसम्बन्धो, भवति
चैवमशुचौ शुचिविपर्य्यासप्रत्यय इति । एतेनापुण्ये पुण्य-
प्रत्ययस्तथैवाऽनर्थे चाऽर्थप्रत्ययो व्याख्यातः । तथा दुःखे
सुखख्यातिं वक्ष्यति “परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरो-
धाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः” इति, तत्र सुखख्यातिरविद्या ।
तथा अनात्मनि आत्मख्यातिः वाङ्मोपकरणेषु चेतनाऽचेतनेषु,

अनित्याऽशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचि सुखात्मख्यातिरविद्या । ५० अनि-
त्यत्वोपयोगि विशेषणं कार्यम् इति । केचित् किल भूतानि नित्यत्वेनाभिसम्ब-
मानास्तदरूपमभीष्टवस्तान्यवोपासते, एवं धूमादिमार्गानुपासते चन्द्रसूर्यतारकाद्यु-
क्तीकान्निव्यानभिसम्बमानास्तत्प्राप्तये, एवं दिवोकसः देवानमृतानभिसम्बमाना-
स्तदभावाय सोमं पिबन्ति, आखायते हि अपान सोमममृता अभूम इति, सेयम-
नित्येषु नित्यख्यातिरविद्या । तथाऽशुचौ परमबीभत्से काये अर्होक्त एव काय-
शौभसताया वैयासिकीं गाथां पठति स्थानाद् इति । मातुरुदरं सूत्राद्युपहतं
स्थानम्, पित्रोर्लोहितरेतसौ वीजम्, अशितघोताऽहाररसादिभाव उपपत्त्याः,
तेन हि शरीरं संघार्थ्यते, नित्यन्दः प्रखेदः, निधनञ्च शीघ्रशरीरमप्यपित्र-
यति तत्स्थग्रे ज्ञानविधानाद्, ननु यदि शरीरमशुचिकृतं तर्हि मज्जसादिधा-
लनेनेत्यत आह आधेयशौचत्वाद् इति । स्वभावेनाशुचिरपि शरीरस्य शौचमा-
धेयं, सुनन्धितेव कामिनीनामङ्गरागादिति । अर्होक्तं पूरयति, इत्यशुचौ इति,
इत्युक्तेभ्यो हेतुभ्योऽशुचौ शरीर इत्यर्थः । शुचिख्यातिमाह न वा इति । ह्यवः
शङ्कराजा जीजा, कस्य स्त्रीकावस्य परमबीभत्सस्य, केन मन्दतमसा दृश्येन शशाङ्क-

भोगाधिष्ठाने वा शरीरे, पुरुषोपकरणे वा मनसि, अनात्मनि
 आत्मख्यातिरिति, तथैतदत्रोक्तं “व्यक्तमव्यक्तं वा सत्त्वमात्मत्वेन
 अभिप्रतीत्य तस्य सम्पदमनु नन्दति आत्मसम्पदं मन्वानस्तस्य
 व्यापदमनुशोचति आत्मव्यापदं मन्यमानः स सर्वोऽप्रतिबुद्ध”
 इति, एषा चतुष्पदा भवति अविद्या मूलमस्य क्लेशसन्तानस्य
 कर्माशयस्य च सविपाकस्य इति । तस्याद्याऽमित्राऽगोष्पद-
 षद् वस्तु सतत्त्वं विज्ञेयम्, यथा नाऽमित्रो मित्राऽभावो न
 मित्रमात्रं किन्तु तद्विरुद्धः सपत्नः, यथावाऽगोष्पदं न गोष्पदा-
 भावो न गोष्पदमात्रं किन्तु देश एव ताभ्यामन्यद् वस्त्वन्त-

लेखादिना सम्बन्धः । एतेन अयच्छिस्त्रीकाये श्चिख्यातिप्रदर्शनेन, अपुण्ये
 हिंसादौ, संसारमोषकादौनां पुण्यप्रत्ययः, एवमजंनरक्षणादिदुःखबहुलतयाऽनर्थे
 धनादौ अर्थप्रत्ययो व्याख्यातः, सर्वेषां तुगुपसितलेनाऽशुचित्वाद् । तथा दुःख
 इति । सुगमम् । तथाऽनात्मनि इति, सुगमम् । तथैतदत्रोक्तं पञ्चाशत्वेन,
 व्यक्तम् चैतनं पुत्रदारपश्चादि, अव्यक्तम् अचेतनं शय्यासनाशनादि, स सर्वो-
 ऽप्रतिबुद्धः मूढः । चत्वारि पदानि स्थानान्यस्या इति चतुष्पदा । नन्वस्या
 अपि दिशोहालातश्चक्रादिविषयाऽनन्तपदाऽविद्या तत्किमुच्यते चतुष्पदित्यत आह
 मूलमस्य इति । सन्तु नामाऽन्या अप्यविद्याः संसारबीजं चतुष्पदेवेति । नन्व-
 विधीति नञ्समासः पूर्वपदार्थप्रधानी वा स्याद् यथाऽनलिकामिति, उत्तरपदार्थ-
 प्रधानी वा यथाऽराजपुरुष इति, अन्यपदार्थप्रधानी वा यथाऽमन्त्रिको देश इति,
 तत्र पूर्वपदार्थप्रधानत्वे विद्यायाः प्रसज्यप्रतिषेधोगम्येत, नचाऽस्य क्लेशादिकारण-
 त्वम् उत्तरपदार्थप्रधानत्वे वा विद्यैव कस्यचिदभावेन विशिष्टा गम्येत, सा च
 क्लेशादिपरिपन्थिनी न तु तद्बीजं, न हि प्रधानीपघाती प्रधानगुणो युक्तसद-
 नुपघाताय गुणैलन्याय्यकल्पना, तस्माद्द्विधास्वरूपाऽनुपघाताय नञोऽन्याकारणम्
 अद्याहारो वा निषेधस्येति, अन्यपदार्थप्राधान्ये त्वविद्यमानविद्या बुद्धिर्भक्तव्या,
 नचाऽसौ विद्याया अभावमात्रेण क्लेशादिबीजं, विवेकख्यातिपूर्वकनिरोधसम्प-
 न्नाया अपि तथात्प्रसज्यात्, तस्मात्सर्वथेवाऽविद्याया न क्लेशादिमूलतैत्यत आह ।
 तस्याश्च इति । वस्तुनो भावो वस्तुसतत्त्वं वस्तुत्वमित्यर्थः, तदनेन न प्रसज्य-
 यतिषेधो नाऽपि विद्यैवाऽविद्या नाऽपि तदभावशिष्टा बुद्धिरपि तु विद्याविरुद्धं

रम्, एवमविद्या न प्रसाधं न प्रसाधाभावः किन्तु विद्या-
विपरीतं ज्ञानात्मकमविद्येति ॥ ५ ॥

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवाऽस्मिता ॥ ६ ॥

पुरुषो दृक्शक्तिर्बुद्धिर्दर्शनशक्तिरित्येतयोः एकस्वरूपापत्ति-
रिवाऽस्मितात्तत्र उच्यते । भोक्तृभोग्यशक्तयोः अत्यन्तविभक्तयो-
रत्यन्ताऽसङ्कीर्णयोरविभागप्राप्ताविव सत्यां भोगः कल्पते,
स्वरूपप्रतिलम्भे तु तयोः कैवल्यमेव भवति कुतो भोग इति ।
तथाचोक्तं “बुद्धितः परं पुरुषमाकारशीलविद्यादिभिर्विभक्त-
मपश्यन् कुर्यात्तद्वात्मबुद्धिं मोह्येन” इति ॥ ६ ॥

विषय्यज्ञानमविद्येत्युक्तं, लोकाधीनाऽवधारणी हि शब्दाद्येसम्बन्धः, लोके
चोत्तरपदार्थप्रधानस्याऽपि नञः उत्तरपदाऽभिधेयोपमर्दकस्य तल्लक्षिततद्विरुद्धपर-
तया तत्र तत्रोपलब्धे रिहाऽपि तद्विरुद्धे वृत्तिरिति भावः । दृष्टान्तं विभजते
यथा नाऽस्मिन् इति । न निवाऽभावः नाऽपि मित्रमात्रमित्यस्यामन्तरं वस्तुपर-
किन्तु तद्विरुद्धः सपत्र इति वक्तव्यम् । तथाऽगोच्यदमिति न गोच्यदाभावं न
गोच्यदभावं किन्तु द्वेष एव विपुली गोच्यदविरुद्धः ताभ्याम् अभावगोच्यदाभ्या-
मन्य इति, अर्थादस्वप्नरम । दाष्टान्तिके योजयति एवम् इति ॥ ५ ॥

अविद्यासुक्ता तस्याः कार्यमस्मितां रागादिवरिष्ठासाह । दृग्दर्शनशक्ती-
रेकात्मतेवाऽस्मिता इति ॥ ६ ॥ दृक् च दर्शनं च ते एव शक्ती तयोरात्मा-
नात्मनीः, अनात्मनि आत्मज्ञानस्य चाऽविद्यापादिता या एकात्मतेव एकार्थतेव
न तु परमाद्येन एकात्मता साऽस्मिता । दृग्दर्शनयोरिति वक्तव्ये तयोर्भोक्तृभोग्य-
योग्यतास्य च सम्बन्धं दर्शयितुं शक्तियुक्तम् । सर्वं विवृणोति पुरुष इति ।
ननु अनयोरेभेदप्रतीतेरेभेद एव कस्मान्न भवति कुतश्चैकत्वं किन्नाति पुरुषमित्यत
आह भोक्तृभोग्यशक्तयोः इति । भोक्तृशक्तिः पुरुषः, भोग्यशक्तिः बुद्धिः, तयो-
रत्यन्तविभक्तयोः, कुतोऽत्यन्तविभक्तत्वमित्यत आह अत्यन्ताऽसङ्कीर्णयोः इति ।
अपरिष्णमित्यादिष्वर्थः पुरुषः, परिष्णमित्यादिष्वर्थिका बुद्धिरित्यसङ्कीर्णता,
तदनेन प्रतीयमानोऽप्यभेदो न पारमार्थिक इत्युक्तम्, अविभागेति कुञ्जल-
सुक्तम् । अन्ययं दर्शयित्वा व्यतिरेकसाह स्वरूप इति प्रतिबन्धः विवेकस्यातिः,

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

सुखाभिन्नस्य सुखानुस्मृतिपूर्वः सुखे तत्साधने वा यो
गर्हस्तृष्णा लोभः स राग इति ॥ ७ ॥

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

दुःखाभिन्नस्य दुःखानुस्मृतिपूर्वो दुःखे तत्साधने वा यः
प्रतिघो मन्युर्जिघांसा क्रोधः स द्वेष इति ॥ ८ ॥

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनि-
वेशः ॥ ९ ॥ *Fear of death.*
unconscious clinging to life

सर्वस्य प्राणिन इयमात्माशीर्नित्या भवति मा न भूवं

परस्थायितत्त्वस्मृतमित्याह तथाचोक्तं पञ्चशिखेन बुद्धित इति, आकारः स्वरूपं,
सदा विशुद्धिः, शीलम् औदासीन्यं, विद्या चेतन्यं, बुद्धिरविशुद्धा अनुदासीना
जडा चेति, तत्रात्मबुद्धिरविद्या, मोहः पूर्वाविद्याजनितः संस्कारः, तमो वा,
अविद्यायास्तामसत्वादिति ॥ ६ ॥

विवेकदर्शने रागादीनां विनिवृत्तेरविद्यापादिताश्रिता रागादीनां निदा-
नमित्यश्रिताऽनन्तरं रागादीन् लक्षयति सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥ सुखाऽनभि-
न्नस्य स्मृतेरभावात्सुखाभिन्नस्येत्युक्तम् । अर्थमाद्ये सुखे रागः सुखानुस्मृतिपूर्वकः,
अनुभूयमाने तु सुखे नानुस्मृतिमपेक्षते, तत्साधने तु अर्थमाद्ये दृश्यमाने वा
सुखानुस्मृतिपूर्वं एव रागः, दृश्यमानमपि हि सुखसाधनं तज्जातीयस्य सुख-
हेतुतां श्रुत्वा तज्जातीयतया चास्य सुखहेतुमनुमायेच्छति । अनुशयीतिपदार्थ-
माह य इति ॥ ७ ॥

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥ दुःखाभिन्नस्येति पूर्ववद् व्याख्येयम् । अनुशयि-
पदार्थमाह यः प्रतिघ इति । प्रति हन्तीति प्रतिघः, एतदेव पर्यायैर्विद्वेषीति
मन्युः इति ॥ ८ ॥

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥ अभिनिवेश पदार्थं
व्याप्ये सर्वस्य प्राणिन इति । इयमात्माऽऽशीः आत्मनि भावेना । मा न

*is de un anno la
in omni personis hinc?*

भूयासमिति, नचाऽननुभूतमरणधर्मकस्यैषा भवति आत्माशीः,

१ एतया च पूर्वजन्मानुभवः प्रतीयते, स चाऽयमभि-
निवेशः क्लेशः स्वरसवाहौ क्रमेरपि जातमात्रस्य प्रत्यक्षाऽनु-
मानागमैरसम्भावितो मरणत्रास उच्छेददृष्ट्यात्मकः पूर्व-
जन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमापयति । यथा चायमत्यन्त-
मूढेषु दृश्यते क्लेशस्तथा विदुषोऽपि विज्ञातपूर्वापरान्तस्य
रूढः, कस्मात्, समाना हि तयोः कुशलाऽकुशलयोः मरण-
दुःखानुभवादियं वासनेति ॥ ८ ॥

भवं मा अभावी भवं, भूयासं जीव्यासमिति, नचाननुभूतमरणधर्मकस्य अननु-
भूतो मरणधर्मो येन जन्तुना तस्यैवं भवत्यात्माशीः अभिनिवेशो मरणभयं, प्रस-
ङ्गतो जन्मान्तरं प्रत्यावृत्त्यां नास्तिकं निराकरोति एतया इति । प्रत्युदितस्य
शरीरस्य प्रियमाणत्वात् पूर्वजन्मानुभवः प्रतीयते निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभि-
द्वेष्टेन्द्रियवेदनाभिरभिसम्बन्धो जन्म तस्याऽनुभवः प्राप्तिः सा प्रतीयते, कथमित्यत
आह सचायमभिनिवेश इति । अर्होक्तावेवास्य क्लेशत्वमाह क्लेश इति । अ-
सहितकर्मादिना जन्तून् क्लेशाति दुःखा करोति इति क्लेशः । बहुसुखात्
परिसमापयति स्वरसवाहौ इति । स्वभावेन वासनारूपेषु वद्वनशीला, न
पुनरागन्तुकः । क्रमेरपि जातमात्रस्य दुःखबहुलस्य निकृष्टतमचैतन्यस्य, अना-
गन्तुकत्वं हेतुमाह प्रत्यक्ष इति, प्रत्यक्षाऽनुमानागमैः प्रत्युदिते जन्मनि असम्भावितः
असम्पादितः पूर्वजन्माऽनुभूतं मरणदुःखमनुमापयति । अयमभिसन्धिः । ज्ञात-
मात्र एव हि बालको मारकवस्तुदर्शनाद् वेपमानः कल्पविशेषादनुमितमरण-
प्रत्ययासक्तिस्ततो विभ्यदुपलभ्यते, दुःखाद् दुःखहेतोश्च भयं दृष्टं, न चाऽस्मिन्
जन्मनि अनेन मरणमनुभूतमनुमितं युतं वा प्रागेवास्य दुःखत्वं वाऽवगम्यते, तस्मात्तस्य
तथाभूतस्य स्मृतिः परिश्रियते, नचैयं संस्कारादहेतु, न चायं संस्कारोऽनुभवं विना,
न चास्मिन् जन्मन्यनुभवः, इति प्राग्भवीयः परिश्रियत, इत्यासीत्पूर्वजन्मसम्बन्ध
इति, तथा पदं यथा—पदमाकाङ्क्षत इत्यर्थेप्राप्तिं यथा—पदे सति यादृशी
वाक्यार्थो भवति तादृशं दर्शयति यथा चायम् इति । अत्यन्तमूढेषु मन्दतम-
चैतन्येषु, विद्वत्तां दर्शयति विज्ञातपूर्वापरान्तस्य इति । अन्तः कीटिः, पुरुषस्य
हि पूर्वा कीटिः संसारः, उत्तरा कैवल्यं, सेव विज्ञाता श्रुताऽनुमानाभ्यां येन स

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

ते पञ्च क्लेशा दग्धवीजकल्पा योगिनश्चरिताऽधिकारे
चेतसि प्रलीने मह तेनैव अस्तं गच्छन्ति ॥ १० ॥

स्थितानान्तु वीजभावोपगतानां—

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

क्लेशानां या वृत्तयः स्थूलास्ताः क्रियायोगिन तनूकताः
सत्यः प्रसङ्गानेन ध्यानेन हातव्या, यावत्सूक्ष्मीकृता यावद्
दग्धवीजकल्पा इति ।

यथा च वस्त्राणां स्थूलो मलः पूर्वं निर्धूयते पश्चात्सूक्ष्मो

तथोक्तः, सोऽयं मरणवास आ क्रमेण च विदुषो हटः प्रसिद्ध इति । ननु
अविदुषो भवतु मरणवासो विदुषन्तु न सम्भवति विद्ययोन्यूलितत्वाद्, अनन्यूलने
वाऽस्य मरणवासस्य स्यादत्यन्तसत्त्वमित्याशयवान् पृच्छति कस्माद् इति, उत्तरं
समानादि इति, न सम्प्रज्ञातवान् विद्वानपि तु श्रुताऽनुमानविवेकी इति
भावः ॥ ८ ॥

तदेवं क्लेशा लक्षितानेषां च हेयानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाररूपतया चतसो-
ऽवस्था दर्शिताः कस्मात्पुनः पञ्चमी क्लेशाऽवस्था दग्धवीजभावतया सूक्ष्मा न
स्वकारेण कथितेत्यत आह ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥ यत्किल पुरुष-
प्रयत्नगोचरस्तदुपदिश्यते, न च सूक्ष्माऽवस्था ज्ञानप्रयत्नगोचरः, किन्तु प्रतिप्रसवेन
कार्यस्य चित्तस्याऽस्मितालक्षणकारणभावापत्त्या हातव्येति । व्याचष्टे ते इति ।
सुगमम् ॥ १० ॥

अथ क्रियायोगतनूकतानां क्लेशानां किं विषयान् पुरुषप्रयत्नाद् ज्ञानमित्यत
आह स्थितानान्तु वीजभावोपगतानाम् इति, अनेन बन्धेभ्यो व्यवच्छिन्नति ।
मूलं पठति ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः इति ॥ ११ ॥ व्याचष्टे क्लेशानाम् इति । क्रिया-
योगतनूकता अपि हि प्रतिप्रसवहेतुभावेन कार्यतः स्वरूपतया शक्या लक्ष्येति मिति
स्थूला लक्षाः, पुरुषप्रयत्नस्य प्रसङ्गानगोचरत्वावधिमाह यावद् इति, सूक्ष्मीकृता
इति विदुषोति दग्ध इति, अत्रैव दृष्टान्तमाह यथा च वस्त्राणाम् इति, यत्रैव

यत्रेनोपायेन च चपनीयते, तथा स्वल्पप्रतिपत्त्याः स्वल्पा
वृत्तयः क्लेशानां, सूक्ष्मास्तु महाप्रतिपत्तेति ॥ ११ ॥

**क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टाऽदृष्टजन्मवेद-
नीयः ॥ १२ ॥** *having (सूक्ष्म's) as its root*

As an explanation of verse, (12) etc.
तत्र पुष्पापुष्पकर्माशयः कामलोभमोहक्रोधप्रसवः । स
दृष्टजन्मवेदनीयश्चाऽदृष्टजन्मवेदनीयश्च, तत्र तीव्रसंवेगेन मन्त्र-
तपः समाधिभिर्निर्वर्णित ईश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावाना-
माराधनाहा यः परिनिष्पन्नः स सद्यः परिपच्यते पुण्यकर्मा-
शय इति । तथा तीव्रक्लेशेन भीतव्याधितकृपणेषु विश्वा-
सोपगतेषु वा महानुभावेषु वा तपस्त्रिषु कृतः पुनः पुनरप-
कारः स चाऽपि पापकर्माशयः सद्य एव परिपच्यते । यथा
नन्दोश्वरः कुमारो मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः,

तन्मालनादिना, उपायेन चारसंयोगादिना, स्वल्पकृतामात्रतया दृष्टात्-
दार्ढान्तिकयोः साध्यं न पुनः प्रयवापनेवतया, प्रतिप्रसववैधियु तदसम्भवात् ।
स्वल्पः प्रतिपत्तः उच्छेदहेतुर्थासां तासधीक्ताः, महान् प्रतिपत्त उच्छेदहेतुर्थासां
तासधीक्ता, प्रतिप्रसवस्तु चाऽथस्तात् क्लेशोच्छेदसाधकं स्यात् प्रसङ्गानमित्यवर-
तया स्वल्पत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥

स्यादेतद्, जात्यागुर्भोगहितवः किन्नरः क्लेशाः, कर्माशयश्च तथा, नतु अविद्या-
दयः, तत्कथमविद्यादयः क्लेशा इत्यत आह क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टाऽदृष्टजन्म-
वेदनीयः ॥ १२ ॥ क्लेशो मूलं यस्मिन्नादि च कार्यकारणे च स तथोक्तः । एत-
दुक्तं भवति, अविद्यादिमूलः कर्माशयो जात्यागुर्भोगहितुरित्यविद्यादयोऽपि तद्वे-
तयोऽतः क्लेशा इति । व्यापटे तत्र इति । आशेरते सांसारिकाः पुत्रया
अस्त्रित्वाद्भवः, कर्माशयानामशयो धर्माधर्मो, ज्ञानात्कार्यकर्मप्रवृत्तौ क्लेशादि-
हेतुधर्मो भवति, एवं श्रीभास्वरद्रव्यापहारादावधर्मः, एवं मोहादधर्मो ईश्वारी
धर्मवृद्धेः प्रवर्तमानस्याऽधर्म एव, न तु अस्ति मोहजो धर्मः, अस्ति श्रीधर्मो धर्मः,
वदयथा भ्रुवस्य जनकाऽवमानजन्यनः श्रीधात् तत्प्यगीयवा आहृतेन कर्माशयेन

तथा ननुषोऽपि देवानामिन्द्रः स्वर्कं परिणामं हित्वा तिर्यक्-
स्त्वेन परिणत इति । तत्र नारकाणां नास्ति दृष्टजन्मवेद-
नीयः कर्माशयः, क्षीणक्लेशानामपि नास्ति अदृष्टजन्मवेद-
नीयः कर्माशय इति ॥ १२ ॥

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

सत्सु क्लेशेषु कर्माशयो विपाकारभौ भवति, नोच्छिन्न-
क्लेशमूलः । यथा तुषावनद्धाः शालितण्डुला अदग्धवीज-
भावा प्ररोहसमर्था भवन्ति नापनौततुषा दग्धवीजभावा
वा, तथा क्लेशाऽवनद्धः कर्माशयो विपाकप्ररोहौ भवति
नापनौतक्लेशो न प्रसङ्गानदग्धक्लेशवीजभावो वेति । स

पुण्येनाम्बरिचकोकवासिनामुपरि स्थानं, अथमंशु क्रीडती ब्रह्मवधादिजन्मा
प्रसिद्ध एव भूतानाम् । तस्य वैविध्यमाह स दृष्टजन्मवेदनीयश्च इति । दृष्ट-
जन्मवेदनीयमाह तीव्रसंवेगेन इति । यथासङ्गिन दृष्टान्तावाह यथा नन्दी-
श्वर इति । तत्र नारकाणामिति येन कर्माशयेन कुम्भीपाकादयो नरकभेदाः
प्राप्यन्ते तस्कारिणी नारकाः, तेषां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः, न हि
मनुष्यशरीरेण तत्परिणामभेदेन वा सा तादृशी वत्सरसङ्ख्यादिनिरन्तरोपभोग्या
वेदना सम्भवति, इति, श्रेयं सुगमम् ॥ १२ ॥

आदेतद । अविद्यामूलत्वे कर्माशयस्य विद्योत्पादे अत्यविद्याविनाशान्त्या
नाम कर्माशयान्तरं चैषीत्, प्राक्तनकर्माशयानामनादिभवपरम्परासञ्चितानाम-
सङ्ग्रातानामनियतविपाकसाक्षानां भोगेन अपयितुमशक्यत्वादशक्योच्छेदः संसारः
स्यादित्यत आह सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः इति ॥ १३ ॥

एतदुक्तं भवति । सुखदुःखफलो हि कर्माशयसाध्यर्थेन तन्नामरीयकतया
जन्माऽप्युषी अपि प्रसूते, सुखदुःखे च रासदृशाऽनुपक्ते तद्विनिर्माणवर्तिनी तद-
भावे न भवतः, न चास्ति सम्भवी न च तत्र यस्तुष्यति वा उद्विजते वा तत्र तस्य
सुखं वा दुःखं वेति, तदियमात्मभूमिः क्लेशसंश्लेषावसिक्ता कर्मफलप्रसवक्षेत्र-
मित्यस्ति क्लेशानां फलोपजननीऽपि कर्माशयसङ्कारितेति, क्लेशसमुच्छेदे सङ्-
कारिवैकल्यात् सप्रत्यनन्तोऽप्यनियतविपाकसाक्षीऽपि प्रसङ्गानदग्धवीजभावी न

च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोग इति । तत्रेदं विचार्यते, किमेकं कर्म एकस्य जन्मनः कारणम्, अथैकं कर्म अनेकं जन्म आक्षिपतीति, द्वितीया विचारणा किमेकं कर्म अनेकं जन्म निर्वर्त्तयति, अथ अनेकं कर्मैकं जन्म निर्वर्त्तयतीति । न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणं, कस्माद्, अनादिकालप्रचितस्य असङ्ख्यस्याऽवशिष्टकर्मणः साम्प्रतिकस्य च फलक्रमाऽनियमादनाश्रासो लोकस्य प्रसक्तः स चाऽनिष्ट इति । न चैकं कर्मनैकस्य जन्मनः कारणं, कस्माद्, अनेकेषु कर्मसु एकैकमेव कर्मनैकस्य जन्मनः कारणमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः, स चाप्यनिष्ट इति । न चानेकं कर्माऽनेकस्य जन्मनः कारणं, कस्मात्, तदनेकं जन्म युगपन्न सम्भवतीति क्रमेण वाच्यं, तथा च पूर्वदोषानुषङ्गः, तस्माज्जन्मप्रायणान्तरे कृतः पुण्याऽपुण्यकर्माशयप्रचयो विचित्रः प्रधानोपसर्जनभावेना-

फलाय कल्पत इति । उक्तमर्थं भाष्यमेव द्योतयति सत्यु इति । अत्रे एतान्तमाह यथातुष इति । सतुषा अपि दग्धवीजभावाः स्त्रिदादिभिः । शार्ङ्गिके योजयति तथा इति, ननु न केशाः शक्या अपनेतुं न हि सतामपनय इत्यत आह न प्रसङ्गानदग्धवीजभावो वा इति । विपाकस्य त्रैविध्यमाह स च इति । विपच्यते साध्यते कर्मभिरिति विपाकः । कर्मैकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा प्रथमा विचारणा, द्वितीया तु कर्माऽनेकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वाऽनेकत्वगोचरा, तदेवं चत्वारो विकल्पाः, तत्र प्रथमं विकल्पमपाकरोति न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम् इति । पृच्छति कस्माद् इति । उत्तरमाह अनादि इति । अनादिकाले एकैकजन्मप्रचितस्य, अत एवासङ्ख्यस्य, एकैकजन्मप्रचितस्यैकस्मात्कर्मैकस्यऽवशिष्टस्य कर्मणः, साम्प्रतिकस्य च फलक्रमानियमादनाश्रासो लोकस्य प्रसक्तः स चाऽनिष्ट इति । एतदुक्तं भवति, कर्मैकस्य विरक्तत्वान् तदुत्पत्तिबाहुल्याद्याऽन्योऽन्यसंपीडिताश्च कर्माशया निरन्तरोत्पत्तयो विरक्त्यासाः स्वविपाकं प्रतीति न फलक्रमः शक्योऽवधारयितुं प्रेक्षावतेष्वनाश्रासः पुण्यापुण्यं प्रति प्रसक्त इति । द्वितीयं विकल्पमपाकरोति । न

बस्थितः प्रायणाऽभिव्यक्त एकप्रघट्टकेन मिलित्वा मरणं प्रसाध्य संसृच्छित्तं एकमेव जन्म करोति, तच्च जन्म तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं भवति, तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः सम्पद्यत इति, असौ कर्माश्रयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात् द्विविपाकी-ऽभिधेयत इति, अत एकभविकः कर्माश्रय उक्त इति ।

दृष्टजन्मवेदनीयस्त्वेकविपाकारन्धी भोगहेतुत्वाद्, द्विवि-पाकारन्धी वाऽऽयुर्भोगहेतुत्वाद्, नन्दीश्वरवन्नहुषवहा इति । क्लेशकर्मविपाकानुभवनिमित्ताभिस्तु वासनाभिरनादिकाल-संसृच्छित्तमिदं चित्तं चित्रीकृतमिव सर्वतो मत्स्यजालं ग्रन्थि-

चैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् इति । पृच्छति कस्मात् इति । उत्तरमाह अनेकेषु इति । अनेकस्मिन् जन्मनि चाहितमेकमेव कर्मानेकस्य जन्मलक्षणस्य विपाकस्य निमित्तमित्यविशिष्टस्य विपाककाळाऽभावः प्रसक्तः, स चाऽप्यनष्ट इति कर्मनेफल्येन तदननुष्ठानप्रसङ्गाद्, यदैकजन्मसमुच्छेद्ये कर्मणि एकस्मिन् फल-क्रमानियमादनाश्रानस्तदा केव कथा बहुजन्मसमुच्छेद्ये कर्मणि एकस्मिन्, तत्र श्रवमराऽभावाद् विपाककालाभाव एव साम्प्रतिकस्येति भावः । तृतीयं विकल्प-मपाकरोवि न चाऽनेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् इति । तत्र हेतुमाह तच्च इति तदनेकं जन्म युगपन्न सम्भवति अथो गिन इति क्रमेण वाच्यं, यदि हि कर्मसङ्घं युगपज्जन्मसङ्घं प्रसूवीत तत एव कर्मसङ्घस्यप्रघटादवशिष्टस्य विपाक-काळः फलक्रमानियमश्च स्यातां, न तु अस्ति जन्मनां यौगपद्यम्, एवमेव प्रथमपक्ष एवीकं दृष्यमित्यर्थः । तदेवं पक्षत्रये निराकृते पारिशेष्यादनेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणमिति पक्षी न्यवतिष्ठत इत्याह तस्माज्जन्म इति । जन्म च प्रायथं च जन्मप्रायथं, तथोरन्तरं मध्यं, तस्मिन्, विचित्रसुखदुःखफलोपहारेण विचित्रः, यदव्यक्तमुदभूतमनन्तरमेव फलं दास्यति तत्प्रधानं, यत् विलम्बेन तदुपसर्जनम् । प्रायथं मरणं, तेनाऽभिव्यक्तः स्वकार्यारम्भणाऽभिसुख्यसुपनीतः, एकप्रघट्टकेन युगपत्, संसृच्छित्तः जन्मादिलक्षणे कार्ये कर्तव्ये एकलीलाभावमापन्नः, एकमेव जन्म करोति नाऽनेकं, तच्च जन्म मनुष्यादिभावः, तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं कालभेदाग्निप्रयत्नौषणं च भवतीति, तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः सुखदुःख-साक्षात्कारः स्वसम्बन्धितया सम्पद्यत इति, तस्मादसौ कर्माश्रयो जन्मायुर्भोग-

निरिवाततमित्येता अनेकभवपूर्विका वासनाः । यस्त्वयं
 कर्माशय एष एवैकभविक् उक्त इति । ये संस्काराः स्मृति-
 हितवस्ता वासनास्ताश्चाऽनादिकालीना इति । यस्त्वसावैक-
 भविकः कर्माशयः स नियतविपाकश्चानियतविपाकश्च । तत्र
 x दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवाऽयं नियमो नत्वदृष्ट-
 जन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य, कस्माद्, यो ह्यदृष्टजन्म-
 वेदनीयोऽनियतविपाकस्तस्य त्रयी गतौः, कृतस्याऽविपकस्य
 नाशः, प्रधानकर्मणि आवापगमनं वा, नियतविपाकप्रधान-
 कर्मणाऽभिभूतस्य वा चिरमवस्थानम् इति । तत्र कृतस्या-

हेतुत्वात् त्रिविपाकोऽभिधीयते । औत्सर्गिकमुपसंहरति अत एकभविकः कर्मा-
 शय उक्त इति । एको भव एकभवः । पूर्वकालैक इत्यादिना समासः । एक-
 भवोऽस्यास्तीति मत्वर्थीयञ् । क्वचित्पाठ एकभविक इति तत्रैकभवशब्दाद्
 भवाऽऽत्कप्रत्ययः, एकजन्माऽवच्छिन्नमस्य भवनमित्यर्थः । तदेवमौत्सर्गिकैक-
 भविकस्य त्रिविपाकत्वमुक्त्वा दृष्टजन्मवेदनीयस्यैवैकस्य कर्मणस्त्रिविपाकत्वं व्य-
 क्तिनति । दृष्ट इति । नन्दीश्वरस्य खल्लवर्षाऽवच्छिन्नायुषो मनुष्यजन्म-
 स्तौत्रसंवेनाधिमात्रोपायजन्मा पुण्यभेद आयुर्भोगहेतुत्वाद् द्विविपाकी ननुषस्य
 तु पाष्णिप्रहारविरोधिनाऽगस्यस्येन्द्रपदप्राप्तिहेतुनैव कर्मणा आयुषो विहितत्वाद-
 पुण्यभेदो भोगमात्रहेतुः । ननु यद्वैकभविकः कर्माशयस्तथा किं क्लेशवासना,
 भोगानुकूलाश्च कर्माविपाकाऽनुभववासनाः, तथा च मनुष्यसिद्धिगृह्योनिमापन्नो न
 तज्जातीयोचितं भुञ्जीतेत्यत्र चाह क्लेशकर्म इति । संसृष्टितम् एकलोखीभाव-
 नापन्नम् । धर्माधर्माभ्यां व्यवच्छेत्तुं वाच्यतायाः स्वरूपमाह ये संस्कारा इति ।
 औत्सर्गिकमैकभविकत्वं क्वचिदपवदितुं भूमिकामारचयति यस्त्वसौ इति । तु
 शब्देन वासनातो व्यवच्छिन्नति । दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायम् एक-
 भविकत्वनिश्चयः, ननु अदृष्टजन्मवेदनीयस्य, किञ्चित्तस्य अनियतविपाकस्येति, हेतुं
 पृच्छति । कस्माद् इति । हेतुमाह यी हि इति । एकां तावद् गतिमाह
 कृतस्य इति । द्वितीयामाह प्रधान इति । तृतीयामाह नियत इति । तत्र
 त्रयमां विभजते तत्र कृतस्य इति संन्यासिकर्मणोऽयुक्ताऽक्लेशोभ्योऽन्यानि वीक्ष्यैव
 कर्माणि क्लेशयुक्कृषयुक्तानि, तदिह तपःसाध्यावादिसाध्यः युक्कर्मशयः

ऽविपकस्य नाशो यथा शुक्लकर्मोदयादिहैव नाशः कृष्णस्य, यत्रेदमुक्तम् । “हे हे ह वै कर्मणी वेदितव्ये पापकस्यैको राशिः पुण्यकृतोऽपहन्ति । तदिच्छस्य कर्मणि सुकृतानि कर्तुमिहैव ते कर्म कवयो वेदयन्ति” । प्रधानकर्मस्थावाप-गमनम् यत्रेदमुक्तं “स्यात् स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यव-मर्षः, कुशलस्य नाऽपकर्षायाऽलं, कस्मात्, कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यत्राऽयमावापं गतः स्वर्गेऽपि अपकर्षमल्पं करि-ष्यति” इति ।

नियतविपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थान-म, कथमिति, अदृष्टजन्मवेदनोपस्यैव नियतविपाकस्य

उदित एव चदत्तफलस्य कृष्णस्य नाशकः, अविशेषाच्च इवलस्याऽपि कृष्णभागयोगा-दिति मन्वन्वम् । तत्रैव भद्रवानाखायसुदाहरति यत्रेदम् इति, हे हे ह वै कर्मणी कृष्णकृष्णयुक्ते अपहन्तीति सन्वन्वः, वीरुया भूयिष्ठता सूचिता, कस्मि-न्यत चाह पापकस्य इति, पापकस्य पुंस इत्यर्थः । कोऽभावपहन्तीत्यत चाह एको राशिः पुण्यकृतः इति, समूहस्य समूहिसाध्यत्वात्, तदनेन युक्तः कर्मा-श्रयस्तृतीय उक्तः, एतदुक्तं भवति, द्रष्टव्यो नामाऽयं परपीडादिरहितसाधन-साध्यः युक्तः कर्माश्रयः यदेकोऽपि सन् कृष्णान् कृष्णशुक्लात्सन्निविरोधिनः कर्मा-श्रयान् भूयसोऽपि हन्ति । तत् तस्माद्, इच्छस्विति हान्दसत्वादात्मनेपदम् । शेषं सुगमम् । अत्र च शुक्लकर्मोदयस्यैव स कोऽपि महिमा यत इतरैवानभावो, न तु स्वाध्यायादिजन्मो दुःखात्, न हि दुःखमात्रविरोध्यधर्मोऽपि तु स्वकार्य-दुःखविरोधी, न च स्वाध्यायदिजन्मं दुःखं तत्कार्यं, तत्कार्येले स्वाध्यायादि-विधानानर्थक्यात्, तदस्मादेव तदुत्पत्तेः, अनुत्पत्तौ वा कुशीपाकाद्यपि विधीयेत, अविधाने तदनुत्पत्तेरिति सर्वं चतुरस्रम् । द्वितीयां गतिं विभजते । प्रधान इति । प्रधाने कर्मणि ज्योतिष्टोमादिके तदङ्गस्य पुण्यहिंसादीरावापगमनम्, हे खलु हिंसादेः कार्ये, प्रधानाङ्गत्वेन विधानात् तदुपकारः, न हिंसात्सर्वा भूतानि इति हिंसायाः निषिद्धत्वादनर्थक्यं, तत्र प्रधानाङ्गत्वेनाऽनुष्ठानादप्रधान-तैवेत्यतो न द्रामित्येव प्रधाननिरपेक्षा सती स्वफलमनर्थं प्रसोतुमर्हति, किन्तु चारत्विपाके प्रधाने साहायकमाचरन्तौ व्यवतिष्ठते, प्रधानसाहायकमाचरन्त्याश्च

कर्मणः समानं मरणमभिव्यक्तिकारणमुक्तं, नत्वदृष्टजन्मवेदनीयस्य अनियतविपाकस्य, यत्तु दृष्टजन्मवेदनीयं कर्माऽनियतविपाकं तन्नश्येद्, आघातं वा गच्छेद्, अभिभूतं वा चिरमम्युपासीत यावत्समानं कर्माऽभिव्यक्तकं निमित्तस्य न विपाकाऽभिमुखं करोति इति, तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्ताऽनवधारणादियं कर्मगतिर्विचित्रा दुर्विज्ञाना चेति, नचोत्सर्गस्याऽपवादान्निवृत्तिरिति एकभक्तिः कर्माशयोऽनुज्ञायत इति ॥ १३ ॥

ते ह्लादपरितापफलाः (पुण्यः) पुण्याऽपुण्य-

हेतुत्वाद् ॥ १४ ॥

स्वकार्ये बीजमात्रतया अवस्थानं प्रधाने कर्मणि चावापगमनम् । यत्तदमुक्तं पञ्चशित्रेन, स्वल्पः सङ्करः ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानाऽपूर्वस्य पशुहिंसादिजन्मनाऽनर्थहेतुनाऽपूर्वेण, सपरिहारः शक्यो हि कियता प्रायश्चित्तेन परिहर्षम्, अथ प्रसादतः प्रायश्चित्तमपि नाऽश्चितं प्रधानकर्मविपाकसमये विपश्यते; तथाऽपि यावन्ममसावनर्थं प्रसूते तावान् सप्रत्यवमर्षः, सृष्ट्यन्ते हि पुण्यसम्भारोपनासुखसुधामहाऋदाऽवगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितं दुःखत्रिककष्टकामं, अतः कुशलस्य महतः पुण्यस्य, नाऽपकर्षाय प्रचयाय, अल्पं पथ्यामः; पृच्छति कथाद् इति, उत्तरं कुशलम् इति, कुशलं हि मे पुण्यवती बहुत्वदक्षि प्रधानकर्मविपाकतया व्यवस्थितं दौर्बल्यीयादि दक्षिणानं, यथाऽयं भङ्गरः स्वल्पः, स्वर्गेऽपि अल्पं फले, सहीर्षपुण्यलब्धजन्मनः स्वर्गात् सर्वथा दुःखिनापरासृष्टाद् अपकर्षम् अल्पं अल्पदुःखसम्भेदं करिष्यतीति । तृतीयां गतिं विभजते । नियत इति । बलीयस्त्वेनेह प्राधान्यमभिमतं न तु अल्पज्ञितया, बलीयस्त्वं च नियतविपाकत्वेनान्यदा अनवकाशत्वाद्, अनियतविपाकस्य तु दौर्बल्यमन्यदा सावकाशत्वात्, चिरमवस्थानं धीजभावमात्रेण न पुनः प्रधानोपकारितया, तस्य स्मृतकत्वाद् । ननु प्रायणेनेकदैव कर्माशयोऽभिव्यज्यत इत्युक्तमिदानीं च चिराऽवस्थानमुच्यते तत्कथं परं पूर्वेण न विरुध्यत इत्याशयवान् पृच्छति कथम् इति । उत्तरम् अदृष्ट इति, जात्यभिप्रायमेकवचनम् । तदितरस्य गतिसुक्तानवधारयति यस्त्वदृष्ट इति । शेषं सुगमम् ॥ १५ ॥

ते जन्मायुर्भोगाः, पुण्यहेतुकाः सुखफला, अपुण्यहेतुका
दुःखफला इति । यथा चेदं दुःखं प्रतिकूलात्मकमेवं विषय-
सुखकालेऽपि दुःखमस्यैव प्रतिकूलात्मकं योगिनः ॥ १४ ॥

कथं तदुपपद्यते ।

^{परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च}
दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

सर्वस्याऽयं रागानुविद्धश्चेतनाऽचेतनसाधनाऽधीनः सुखा-
ऽनुभव, इति तत्राऽस्ति रागजः कर्माशयः, तथा च द्वेष्टि
दुःखसाधनानि मुञ्चति चेति द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति कर्मा-
शयः । तथा चोक्तम् । नाऽनुपहृत्य भूतान्युपभोगः सम्भव-

उक्तं क्विंशमूलत्वं कर्मणः, कर्ममूलत्वञ्च विपाकानाम्, अथ विपाकाः कस्य
मूलं येनामी त्यक्तव्या इत्यत आह ते ह्यादपरितापफलाः पुण्याऽपुण्यहेतुत्वाद्
इति ॥ १४ ॥ सूत्रं व्याचष्टे ते जन्मायुर्भोगा इति । यद्यपि जन्मायुर्भोगे ह्याद-
परितापपूर्वभावितया तत्फलत्वं, न तु भोगस्य ह्यादपरितापोदयाऽनन्तरमावि-
नस्तदनुभवात्मनः, तथाप्यनुभाव्यतया भोगतया भोगकर्मतामात्रेण भोगफलत्व-
मिति मन्तव्यम् । नन्वपुण्यहेतुका जात्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु हेयाः
प्रतिकूलवेदनीयत्वात्, कस्मात्पुनः पुण्यहेतवस्त्यज्यन्ते सुखफला अनुकूलवेदनीय-
त्वात्, नचैषां प्रति आत्मवेदनीयाऽनुकूलता शक्या सङ्घर्षाप्यनुमानागमैः अपाकर्तुं,
न च ह्यादपरितापो परस्परराऽविनाभूतौ यतो ह्याद उपदोषमानेऽवर्जनीयतया
परितापोऽप्यापतेत्, तयोर्भिन्नहेतुकत्वाद्, भिन्नरूपत्वाच्चैत्यत आह यथा चेदम्
इति । यद्यपि न प्रथमजनैः प्रतिकूलात्मतया विषयसुखकाले संवेद्यते दुःखं
तथाऽपि योगिभिरुत्संवेद्यत इति ॥ १४ ॥

प्रश्नपूर्वकं तदुपपादनाय सूत्रमवतारयति कथं तदुपपद्यत इति परिणामि-
त्यादि विवेकिन इत्यन्तं सूत्रम् ॥ १५ ॥ परिणामस्य तापसंस्कारस्य एतान्येव
दुःखानि तैरिति । परिणामदुःखतया विषयसुखस्य दुःखतामाह । सर्वस्या-
ऽयम् इति । न खलु सुखं रागाऽनुवेधमन्तरेण सम्भवति, नञ्चास्ति सम्भवो न
एव तदुच्यते तत्र तस्य सुखमिति, रागस्य च प्रवर्तनहेतुत्वात् प्रवर्तनेषु पुण्याऽपुण्यो-

तौति हिंसाकृतोऽप्यस्ति शारीरः कर्माशय इति, विषयसुखं चाऽविद्येत्युक्तम् । या भोगेष्विन्द्रियाणां तृप्तेरुपशान्तिस्त-
 त्सुखं, या लौत्वादनूपशान्तिस्तद् दुःखम् । नचेन्द्रियाणां
 भोगाऽभ्यासेन वैतृष्णं कर्तुं शक्यं, कस्माद्, यतो भोगाऽभ्यास-
 मनु विवर्द्धन्ते रागाः, कौशलानि चेन्द्रियाणामिति, तस्मा-
 दनुपायः सुखस्य भोगाऽभ्यास इति, स खल्वयं ह्यश्विकविष-
 भौत इवाऽऽशीविषेण दष्टो यः सुखार्थी विषयानुवासितो
 महति दुःखपङ्के निमग्न इति । एषा परिणामदुःखता नाम
 प्रतिकूला सुखाऽवस्थायामपि योगिनमेव क्लियति । अथ

पश्यकारितात् तत्रास्ति रागजः कर्माशयः, असतोऽनुपजननात्, तथा च सुख-
 भुञ्जानस्तत्र सक्तो विच्छिन्नावस्थेन हंषेण हंषि दुःखमाधनानि, तानि परिहर्ष-
 मशक्नो मुञ्चति च, इति हंषमोहकृतोऽप्यस्ति कर्माशयः, हंषवन्मोहस्याऽपि
 विषय्यायाऽपरनाशः कर्माशयहेतुत्वमाविरुद्धम् । ननु कथं रक्तो हंषि मुञ्चति वा
 रागकाले हंषमोहयोरदर्शनादित्यत आह तथा चोक्तम् इति । विच्छिन्नावस्थान्
 क्लेशान् उपपादयतिहरिष्वाभिः, तदनेन वाक्चानसः प्रहर्षजन्मनी पुण्याऽपुण्ये दग्धिने
 इति, रागादिजन्मनः कर्तव्यामदमिति मानसस्य सङ्कल्पस्य साऽभिलाषत्वेन
 निकल्पस्याऽप्यविशेषाद् । यथाहुः साऽभिलाषथ सङ्कल्पो वाच्यार्थान्तिरिच्यत
 इति । शारीरमपि कर्माशयं दर्शयति नाऽनुपहृत्य इति । अत एव धर्मशास्त्र
 काराः पञ्च सूना गृह्यस्यस्व इत्याहुः । स्यादेतत् । न प्रत्यात्मवेदनीयस्य विषय-
 सुखस्य प्रत्याख्यानमुचितं योगिना, अनुभवविरोधादित्यत आह । विषयसुखं
 चाऽविद्येत्युक्तम् इति । अतुर्विधविषय्यासलक्षणाविविधां दर्शयतिः इति । नाऽऽपात-
 मात्रमाद्रियन्ते वृद्धा, अस्ति खलु चापाततो मधुविषसम्पृक्ताऽद्रीपभोगोऽपि सुखा-
 नुभवः प्रत्यात्मवेदनीयः, किन्वायत्याम् असुखम् । इत्यं च दर्शयते भगवतैव विषये-
 न्द्रियसंयोगाद् यत्तदयोऽस्मृतीपमम् । परिष्वाभि विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम्
 इति । चोदयति सा भोगेषु इति । न वयं विषयाह्लादं सुखमातिष्ठामहे,
 किन्तु अदृष्टयतां पुंसं तत्तद्विषयमाद्यंनया परिक्रुष्टचेतसां तृष्णैव महद्दुःखं,
 नक्षेप्तुपभोगमन्तरेण श्राव्यति, न चाऽस्माः प्रथमो रागाद्यनुविद्ध, इति नाऽस्य
 परिष्वामदुःखतेति भावः । तृप्तेः तृष्णाद्यथाह हेतोः, इन्द्रियाणामुपशान्तिः अम-

का तापदुःखता । सर्वस्य द्वेषानुविद्वद्येतनाचेतनसाधनाधीन-
स्तापाऽनुभव, इति तत्राऽस्ति द्वेषजः कर्माशयः, सुखसाध-
नानि च प्रार्थयमानः कायेन वा वा मनसा च परिस्पन्दते ततः
परमनुगृह्णात्युपहन्ति च, इति पराऽनुग्रहपौडाभ्यां धर्माधर्मौ
उपचिनोति, स कर्माशयो लोभान्मोहाच्च भवति, इत्येषा
तापदुःखतोच्यते । का पुनः संस्कारदुःखता । सुखाऽनुभवात्
सुखसंस्काराऽऽशयो, दुःखाऽनुभवादर्पि दुःखसंस्काराशय इति,
एवं कर्मभ्यो विपाकेऽनुभूयमाने सुखे दुःखे वा पुनः कर्मा-
शयप्रचय इति । एवमिदमनादि दुःखस्रोतो विप्रसृतं
योगिनमेव प्रतिकूलात्मकत्वादुद्भिजयति, कस्माद्, अक्षिपात्र-
कल्पो हि विद्वानिति, यथोर्णातन्तु रक्षिपात्रे न्यस्तः स्पर्शेन

वर्षने विषयेषु इत्यर्थः, एतदेव व्यतिरेकमुखेन स्पष्टयति या लौल्याद् इति ।
परिहरति न चेन्द्रियाणाम् इति । हेतावनीः प्रयोगः, सत्यं दृष्ट्याच्चः सुखमन-
वद्यं, तस्य तु न भोगाभ्यासो हेतुरपि तु दृष्ट्याया एव तद्दिरोधिन्याः, यथाहुः न
जातु कामः कामानामुपभोगेन शस्यति । हविषा कृष्यवर्त्मव भूय एवाऽभि-
वर्द्धते इति । शेषमतिरोहितम् । तापदुःखतां पृच्छति अथ का इति । उत्तर-
माह—सर्वस्य इति । सर्वजनप्रसिद्धत्वेन तत् स्वरूपप्रपञ्चकत्वा तापदुःखता-
ऽपि परिणामदुःखतासमतया प्रपञ्चितेति । संस्कारदुःखतां पृच्छति का इति,
उत्तरं सुखाऽनुभव इति, सुखाऽनुभवो हि संस्कारमाधत्ते, स च सुखधरणं, तच्च
रागं, स च मनः कायवचनचेष्टां, सा च पुण्याऽपुण्यी, ततो विपाकाऽनुभवः ततो
वासनेत्येवमनादिता इति । अथ च सुखदुःखसंस्काराऽशयात्तत् स्वरूपं, तस्माच्च
रागद्वेषौ, ताभ्यां कर्माणि, कर्मभ्यो विपाक, इति योजना । तदेवं दुःखस्रोतः
प्रसृतं योगिनमेव क्लिप्नाति नेतरं पृथग्जनमित्याह एवमिदमनादि इति । इतरं
तु त्रिपर्वाणस्तापा अनुभवन्त इति सम्बन्धः । आधिदेविकाऽधिभौतिकयोस्ता-
पयोर्वास्तत्वेनैकत्वं विवक्षितं, चित्ते हृत्तरस्या इत्यविद्या चित्तवृत्तिः, तथा ह्यतन्म्ये
एव बुद्धीन्द्रियशरीरादौ दाराऽपत्यादौ चाऽहङ्कारममकाराऽनुपातिनमिति ।
तदेवं न सम्यग्दर्शनादन्वत्यरिवाणमक्षीत्याह तदेवम् इति । तदेवमौपाधिकं
विषयसुखस्य परिणामतः संस्कारतस्तापसंयोगाच्च दुःखत्वमभिधाय स्थाभाविक्-

दुःखयति नाऽन्येषु गात्राऽवयवेषु, एवमेतानि दुःखानि अक्षि-
पात्रकल्पं योगिनमेव क्लृप्नन्ति नेतरं प्रतिपत्तारम् । इतरं तु
स्वकर्म्मोपहृतं दुःखमुपात्तं उपात्तम् त्यज्यन्तम् त्यक्तं त्यक्तमु-
पाददानमनादिवासनाविचित्रया चित्तवृत्त्या समन्ततोऽनुविद्ध-
मिवाऽविद्यया हातव्य एवाऽहङ्कारममकाराऽनुपातिनं जातं
जातं बाह्याऽध्यात्मिकोभयनिमित्तास्त्रिपर्वाणस्तापा अनु-
भवन्ते । तदेवमनादिदुःखस्रोतसा व्यूह्यमानमात्मानं भूतधामं
च दृष्ट्वा योगी सर्वदुःखक्षयकारिणं सम्यग्दर्शनं शरणं प्रपद्यत
इति । “गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः” प्रख्या-
प्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणाः परस्परानुग्रहतन्त्रौ भूत्वा शान्तं
घोरं मूढं वा प्रत्ययं त्रिगुणमेवाऽऽरभन्ते, चलच्च गुणवृत्तमिति
क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तम् । रूपाऽतिशया वृत्त्यतिशयाश्च

नादर्शयति गुणवृत्तिविरोधाच्च इति । व्याचष्टे प्रख्या इति, प्रख्याप्रवृत्तिस्थिति-
रूपा बुद्धिरूपेण परिणता गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि परस्परानुग्रहतन्त्राः शान्तं
सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं विषादात्मकमेव प्रत्ययं त्रिगु-
णभोगरूपमपि त्रिगुणमारभन्ते, न च सोऽपि तादृशप्रत्ययरूपोऽस्य परिणामः
स्थिर इत्याह चलच्च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तम् इति । नन्वेकः
प्रत्ययः कथं परस्परविरुद्धशान्तघोरमूढत्वान्येकदा प्रतिपद्यत इत्यत्र आह । रूपा-
ऽतिशया वृत्त्यातिशयाश्च परस्परेण विरुद्धान्त इति । रूपाणि अष्टौ भावा धर्मा-
दयः, वृत्तयः सुखाद्याः, तदिह धर्मेण विपच्यमानेनाऽधर्मस्तादृशो विरुद्धगते, एवं
ज्ञानवेराग्यैश्वर्यैः सुखादिभिश्च तादृशान्येव तद्विपरीतानि विरुद्धान्ते, सामान्यानि
तु असमुदाचरदरूपाणि अतिशयैः समुदाचरद्विः सहाविरोधात् प्रवर्तन्ते इति ।
ननु गृह्णीम एतत्, तथाऽपि विषयसुखस्य कृतः स्वाभाविको दुःखतेत्याह एवमेत
इति । उपादानाऽभेदादुपादानात्मकलासोपादेयस्याप्यभेद इत्यर्थः । तत्कि-
मिदानौमात्यन्तिकर्मव तादात्म्यं, तथा च बुद्धिव्यपदेशभेदौ न कल्पेते इत्यत्र आह
गुणप्रधान इति । सामान्यात्मना गुणभावोऽतिशयात्मना च प्राधान्यं, तस्मा-
दुपाधितः स्वभावतश्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति दुःखं हेतुं प्रभावतां, न च
वर्तिदानज्ञानमन्तरेण तदर्थं भवितुमर्हति, नचाऽपरिज्ञातं मिदानं कल्पं चातु-

परस्परैण विरुद्धान्ते, सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्तन्ते, एवमेते गुणा इतरैतराश्रयेणोपाजितसुखदुःखमोहप्रत्यया इति सर्वे सर्वरूपा भवन्ति, गुणप्रधानभावकतत्त्वेषां विशेष इति, तस्माद् दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति । तदस्य महतो दुःखसमुदायस्य प्रभववैजमविद्या, तस्याश्च सम्यग्दर्शनमभाव-हेतुः, यथा चिकित्साशास्त्रं चतुर्व्यूहं, रोगः, रोगहेतुः, आरोग्यम्, भैषज्यम्, इति, एवमिदमपि शास्त्रं चतुर्व्यूहमेव, तद्यथा, संसारः, संसारहेतुः, मोक्षः, मोक्षोपायः, इति । तत्र दुःखबहुलः संसारो हेयः, प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेय-हेतुः, संयोगस्य आत्यन्तिको निवृत्तिर्हानं, हानोपायः सम्यग्दर्शनं, तत्र हातुः स्वरूपमुपादेय हेयं वा न भवितुमर्हति इति,

मिति मूलनिदानमस्य दर्शयति तदस्य इति । दुःखसमुदायस्य प्रभवः उत्पत्तिर्यतस्तद्वैजमिष्येः । तदुक्तेदहेतुं दर्शयति, तस्याश्च इति । इदानीमस्य शास्त्रस्य सर्वाऽनुग्रहाय प्रवृत्तस्य तद्दिनेव शास्त्रेण सादृश्यं दर्शयति यथा इति । चत्वारो व्यूहाः संक्षेपा अवयवरचना यस्य तत्तद्योक्तम् । ननु दुःखं हेयमुक्त्वा संसारं हेयमभेदधतः कुतो न विरोध इत्यत आह तत्र दुःखबहुल इति । वत्-कृत्वाऽविद्या संसारं करोति तदस्या अत्रान्तरव्यापारं संसारहेतुमाह प्रधान-पुरुषयोः इति । मोक्षस्वरूपमाह संयोगस्य इति, मोक्षोपायमाह हानोपाय इति । कैचित्पश्यन्ति हातुः स्वरूपोक्तेद एव मोक्षः, तथाऽहः प्रदीपस्यैव निर्वाणं विमोक्षस्य चेतसः इति । अन्ये तु सवासनक्रीडसमुक्तेदादिगृहविज्ञानोत्पाद एव मोक्ष इत्याचक्षते, तान् प्रत्याह तत्र इति । तत्र हानं तावद् दृषयति हाने तस्य इति । न हि कश्चित्प्रेक्षावानाम्बोक्तेदाय यतते । ननु दृश्यन्ते तौत्र-गदीभ्युलितसकलसुखा दुःखमयीमिव सूर्तिमुदहन्तः स्त्रीक्तेदाय यतमानाः, सत्यं, किञ्चिदेव ते, नत्वं संसारिणो विविधविचित्रदेवाद्यानन्दभोगभागिनः, तेऽपि च मोक्षमाणा दृश्यन्ते, तस्माद्पुरुषार्थप्रसक्तैर्न हातुः स्वरूपोक्तेदो मोक्षोऽभ्युपेयः । अस्तु-तर्हि हातुः स्वरूपमुपादेयमित्यत आह,—उपादाने च हेतुत्वाद् इति । उपादाने हि कार्येवेनाऽनित्यत्वे सति मोक्षत्वादेव अवेत, अद्यतत्त्वं हि मोक्षः, नाऽपि विषयो विज्ञानसत्त्वानो भवति अद्यतः, सत्त्वानिन्धो व्यतिरिक्तस्य सत्त्वानस्य

ज्ञाने तस्मिच्छेदेवादप्रसङ्गः उपादाने च हेतुवादः, उभयप्रत्या-
ख्यानं च शाश्वतवाद इत्येतत् सम्यग्दर्शनम् ॥ १५ ॥

तदेतच्छास्त्रं चतुर्थ्यूर्हमित्यभिधीयते ।

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

दुःखमतीतमुपसम्भोगेनातिवाहितं न हेयपक्षे वर्त्तते, वर्त्त-
मानं च स्वक्षणे भोगाऽऽरूढमिति न तत् क्षणान्तरे हेयता-
मापद्यते, तस्माद् यदेवाऽनागतं दुःखं तदेवाऽक्षिपात्रकल्पं
योगिनं क्लिञ्चाति नेतरं प्रतिपत्तारं, तदेव हेयतामापद्यते ॥ १६ ॥

तस्माद् यदेव हेयमित्युच्यते तस्यैव कारणं प्रतिनिर्दिश्यते ।

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

द्रष्टा बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः, दृश्याः बुद्धिसत्त्वोपाकृताः
सर्वे धर्माः, तदेतद् दृश्यमयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोप-
कारि दृश्यत्वेन भवति पुरुषस्य स्वं दृशिरूपस्य स्वामिनः अनु-

वस्तुमतीऽभावात्, सन्नामिनां चाऽनित्यत्वात्, तस्मात् तथा यतितव्यं यथा
ब्राह्मणवदो भवति, तथाच पुरुषाद्येत्वमपवर्गस्येत्याह उभयप्रत्याख्यानं इति ।
तस्मात् श्रद्धपाऽत्रस्थानमेवाऽत्मनो मोक्ष इत्येतदेव सम्यग् दर्शनम् ॥ १५ ॥

तदेतच्छास्त्रं चतुर्थ्यूर्हमित्यभिधीते हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥ अनागत-
मिति अतीतवर्त्तमाने व्यवच्छिन्नं, तत्रोपपत्तिमाह दुःखमतीतम् इति । ननु
वर्त्तमानमुपभुज्यमानं न भोगेनाऽतिवाहितमिति तस्मात् हेयमित्यत आह वर्त्त-
मानं च इति । सुखमम् ॥ १६ ॥

हेयमुक्तं तस्य निदानमुच्यते द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥ द्रष्टृस्वल्प-
माह द्रष्टा बुद्धेः प्रतिवेदी इति । अतिच्छायाऽपिरेव बुद्धेः बुद्धिप्रतिवेदित्व-
मुदासीनस्याऽपि पुंसः । ननु एतावताऽपि बुद्धिरेवानेन दृश्येत, न दृश्येरन् शब्दा-
दयोः स्वल्पव्यवहितता इत्यत आह दृश्या बुद्धिसत्त्व इति । इन्द्रियप्रवासिकस्यैव
बुद्धौ शब्दाद्याकारिण परिचयतायां दृश्यायां भवन्ति शब्दादयोऽपि धर्मा इत्या-

भक्तकर्मविषयतामापन्नमन्यस्वरूपेण प्रतिलब्धात्मकं स्वतन्त्रमपि
 परार्थत्वात्परतन्त्रम्, तयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्थकतः संयोगो
 हेयहेतुः दुःखस्य कारणमित्यर्थः । तथाचोक्तं तत् संयोग-
 हेतुविवर्जनात् स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकारः कस्माद्,
 दुःखहेतोः परिहार्यस्य प्रतीकारदर्शनात्, तद्यथा, पाद-
 तलस्य भेद्यता, कण्टकस्य भेत्तृत्वम्, परिहारः कण्टकस्य
 पादानधिष्ठानम्, पादत्राणव्यवहितेन वाऽधिष्ठानम्, एतत्
 इत्यर्थः । ननु तदाकाराऽपत्या बुद्धिः शब्दाद्याकारा भवतु, पुंसस्य बुद्धिसम्ब-
 न्धेऽभ्युपगम्यमाने परिणामित्वम्, असम्बन्धे वा कथं तेषां बुद्धिसत्त्वोपाकृष्टानामपि
 शब्दादीनां दृश्यत्वं, न हि दृष्टिनाऽसंस्पृष्टं दृश्यं दृष्टमित्यत आह । तदेतद्
 दृश्यम् इति । प्रपञ्चितमिदमस्माभिः प्रथमपाद एव यथा चित्त्वाऽसम्पृक्तमपि
 बुद्धिसत्त्वमन्यन्तस्वच्छतया चित्तिविविध्यादितया समापन्नचैतन्यमिव शब्दाद्यनु
 भवतीति, अत एव च शब्दाद्याकारपरिणतबुद्धिसत्त्वोपनीतान् सुखादीन् भुञ्जानः
 स्वामी भवति द्रष्टा, तादृशं चास्य बुद्धिसत्त्वं स्वं भवति, तदेतद् बुद्धिसत्त्वं शब्दा-
 द्याकारवद् दृश्यमन्यस्कान्तमणिकल्पं पुरुषस्य स्वं भवति दृशिपुरुषस्य स्वामिनः,
 कस्माद् अनुभव इति । अनुभवकर्मविषयतामापन्नं यतः, अनुभवो भोगः
 पुरुषस्य, कर्म क्रिया, तद्विषयताम् भुज्यमानताम्, आपन्नं यस्मादतः स्वं भवति
 इत्यर्थः, ननु स्वयंप्रकाशं बुद्धिसत्त्वं कथमनुभवविषय इत्यत आह अन्यस्वरूपेण
 यदि हि चैतन्यरूपं वस्तुतो बुद्धिसत्त्वं स्याद् भवेत् स्वयंप्रकाशं, किन्तु स्वं चैतन्या-
 दन्यव्यङ्ग्यरूपं तेन प्रतिलब्धात्मकं, तस्मात्तदनुभवविषयः । ननु यस्य हि यत्
 किञ्चिदायतते तत् तदधीनं, न च बुद्धिसत्त्वस्य पुरुषसुदासीनं प्रति किञ्चिदाय-
 तत इति कथं च तत्तन्मं, तथा च न तस्य कर्मेत्यत आह । स्वतन्त्रमपि इति ।
 परार्थत्वात् पुरुषार्थत्वात्, परतन्त्रं पुरुषतन्त्रम् । नन्वयं दृग्दर्शनशक्त्योः सम्बन्धः
 स्वाभाविको वा स्यान्नैमित्तिको वा, स्वाभाविकत्वे सम्बन्धिनोर्नित्यादशक्नोच्छेदः
 सम्बन्धः, तथा च संसारनित्यत्वं, नैमित्तिकत्वे तु क्लेशकर्मतद्वासनाजानामन्तःकरण-
 ङ्गिततया सत्यन्तःकरणे भावादन्तःकरणस्य च तन्निमित्तत्वे परस्परान्यग्रसङ्गादना-
 दित्यस्य च सर्गादावसम्भवाद्गुण्याद् एव संसारस्य स्याद्, यथोक्तं पुमानकृतां
 वेदान्तु तेषामपि गुणैः क्रिया कथमादौ भवेत्तत्र कर्म तावन्न विद्यते मिथ्याज्ञानं
 न तन्नास्ति रामदेवाद्योऽपि वा । मनोवृत्तिर्हि सर्वेषां नचोत्पन्नं मनससा ।
 इति ब्रह्मपनयति । तयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्थकतः संयोगो हेयहेतुः इति ।

अयं यो वेद लोके स तत्र प्रतीकारमारभमाणो भेदजं दुःखं
नाप्नोति, कस्मात्, त्रित्वोपलब्धिसामर्थ्यादिति, अत्राऽपि
तापकस्य रजसः सत्त्वमेव तप्यं, कस्मात्, तपिक्रियायाः कर्म-
स्थत्वात्, सत्त्वे कर्मणि तपिक्रिया नाऽपरिणामिनि निष्क्रिये
क्षेत्रज्ञे, दर्शितविषयत्वात् सत्त्वे तु तप्यमाने तदाकाराऽनु-
रोधौ पुरुषोऽनुतप्यत इति दृश्यते ॥ १७ ॥

दृश्यस्वरूपमुच्यते ।

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं
भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

सत्त्वं न स्वाभाविकः सत्त्वः, नैमित्तिकस्तु, न चैवमादिमान्, अनादिनिमित्त-
प्रभवतया तस्याऽप्यनादित्वात्, क्लेशकर्मतद्वासनासन्तानाऽऽयमनादिः, प्रतिसर्गा-
वस्थायां च सद्दान्तःकरणेन प्रधानसाम्यमुपगतोऽपि सर्गादौ पुनस्तद्दृशेव भवति,
वर्षोपाय इवोद्भिज्जभेदो मृद्भावमुपगतोऽपि पुनर्वर्षासु पूर्वरूप इत्यसकृदावेदितं
प्राग् । भाविततया संयोगस्याऽविद्या कारणं, स्थितिहेतुतया पुरुषार्थः कारणं,
तदर्थेन तस्य स्थितेः, तद्विदसुकम् अयं कृत इति । तथा चोक्तम् इति पञ्च-
श्लिखेन तत्संयोगः बुद्धिसंयोगः, स एव हेतुर्दुःखस्य तस्य विवर्जनात् आदयमात्य-
न्विकी दुःखप्रतीकारः, अथात् तदवर्जने दुःखमित्युक्तं भवति । तत्रैवाऽत्यन्त-
प्रसिद्धं निदर्शनमाह तदयथा इति । पादब्राह्मणम् उपानत् । स्यादेतद्, गुण-
संयोगस्तापहेतुरित्युच्यमाने गुणानां तापकत्वमभ्युपेयं, न च तपिक्रियाया अस्यादे-
रिव कर्तृस्थो भावो, येन तप्यमन्यन्नाऽपेक्षेत, न चास्यास्तप्यतया पुरुषः कर्म,
तस्याऽपरिणामितया क्रियाजनितफलशालित्वाऽयोगात्, तस्मात् तपेस्तप्यव्याप्तस्य
वद्विद्वत्तौ निवृत्तिमवगच्छामः ज्वलनविरहेषु च धूमाभावमित्यत आह । अत्रापि
तापकस्य इति । गुणानामेव तप्यतापकभावः, तत्र मृदुत्वात्पादतलवत्सत्त्वं तप्यं,
रजस्तु तीव्रतया तापकमिति भावः । पृच्छति कथाद् इति । कथाकत्त्वमेव
तप्यं न तु पुरुष इत्यर्थः । अन्तरं तपिक्रियाया इति । तत्किमिदानीं पुरुषो
न तप्यते, तथा चाचेतनस्यास्तु सत्त्वस्य तापः किमस्तिमन्यत आह—दर्शित-
विषयत्वात्कले तु तप्यमाने तदाकाराऽनुरोधौ पुरुषोऽप्यनुतप्यत इति । दर्शित-
विषयत्वमनुतापहेतुः, अत्र प्राग् व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

प्रकाशशीलं सत्त्वं, क्रियाशीलं रजः, स्थितिशीलं तम इति, एते गुणाः परस्परपरिपक्षप्रविभागाः परिणामिनः संयोगविभागधर्माण इतरैतरीपाश्रयेण उपार्जितमूर्त्तयः परस्पररङ्गाङ्गित्वेऽप्यसंभिन्नशक्तिप्रविभागाः तुल्यजातीयाऽतुल्यजातीयशक्तिभेदाऽनुपातिनः प्रधानवेलायामुपदर्शितसन्निधाना गुणत्वेऽपि च व्यापारमात्रेण प्रधानान्तर्णीताऽनुमितास्तिताः पुरुषार्थकर्त्तव्यतया प्रयुक्तसामर्थ्याः सन्निधिमात्रोपकारिणः अयस्कान्तमणिकल्पाः प्रत्ययमन्तरेणैकतमस्य वृत्तिमनुवर्त्तमानाः प्रधानशब्दवाच्या भवन्ति, एतद् दृश्यमित्युच्यते । तदेतद् दृश्यं भूतेन्द्रिया-

दृश्यं व्याचष्टे प्रकाशत्वादि दृश्यमित्यनेन मन्त्रेण ॥ १८ ॥ सतस्य हि भागः प्रकाशसामसेन भागेन दैव्येन वा राजसेन वा दुःखेनाऽनुरज्यते, एवं राजसादिष्वपि दृष्टव्यं, तदिदमुक्तं परस्परपरिपक्षप्रविभागा इति । पुरुषेण सच्च संयोगविभागधर्माणः यथाऽस्त्रायते “अजामेकां लोहितशुककृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अतीन्द्रको जुषमाणाऽनुग्रहे जह्यात्सुभानां भुक्तभोगामजोऽन्य” इति । इतरैतरीपाश्रयेणोपार्जिता मूर्त्तः पृथिव्यादिरूपा वैक्लि तथोक्ताः, स्यादेतत्, रुच्येन शान्तप्रत्यये जनयितव्ये रजस्तमसोरपि सत्त्वाङ्गत्वेन तत्र हेतुभावादस्ति सामर्थ्यमिति यदाऽपि च रजस्तमसोरङ्गित्वं तदाऽपि शान्त एव प्रत्यय उदीयेत न घोरौ नाऽपि मूढौ वा सत्त्वप्राधान्य इवेत्यत आह, परस्पररङ्गाङ्गित्वेऽप्यसंभिन्नशक्तिप्रविभागा इति । भवतु शान्त प्रत्यये जनयितव्ये रजस्तमसोरङ्गभावसत्त्वाऽपि नैषां शक्तयः सङ्गीयन्ते, कार्यासङ्घरीर्षयो हि शक्तौनामसङ्घरः, असङ्घीर्षेण च समुदाचरता रूपेण शान्तघोरमूढरूपाणि कार्याणि दृश्यन्त इति सिद्धं शक्तौनामसंभेद इति । स्यादेतद्, असंभेदश्चेत् शक्तौनां न संभूयकारित्वं गुणानां, न जातु भिन्नशक्तौनां सम्भूय कार्यकारित्वं दृष्टं, न हि तन्मुच्यिष्यधीरणादीनि घटादीन् सम्भूय कुर्वन्त इत्यत आह तुल्यजातीयाऽतुल्यजातीयशक्तिभेदाऽनुपातिन इति । यद्यपि तुल्यजातीय उपादानशक्तिर्नान्यत्र, सङ्कारि शक्तिस्तुल्यजातीये, घटे तु जनयितव्ये न वीरणानामस्ति सङ्कारिशक्तिरपीति न तैस्तन्तूनां सम्भूयकारितेति भावः । तुल्यजातीयाऽतुल्यजातीयेषु शक्तेषु ये शक्तिभेदास्ताननुपपत्तितुं शीलं येषां ते तथोक्ताः प्रधानवेलायाम् इति दिव्यशरीरै जनयितव्ये सत्त्वं गुणः प्रधा-

त्कं भूतभावेन पृथिव्यादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमते, तथेन्द्रियभावेन श्रोत्रादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमत इति । तत्तु नाऽप्रयोजनम् अपि तु प्रयोजनसुररीकृत्य प्रवर्त्तत इति भोगाऽपवर्गार्थं हि तद् दृश्यं पुरुषस्येति । तत्रेष्टानिष्टगुणस्वरूपाऽवधारणम् अविभागाऽऽपन्नं भोगः, भोक्तुः स्वरूपाऽवधारणमपवर्ग इति, इयोरतिरिक्तमन्यद् दर्शनं नास्ति, तथाचोक्तं—
 “अयन्तु खलु त्रिषु गुणेषु कर्त्तृषु अकर्त्तरि च पुरुषे तुल्याऽतुल्यजातीये चतुर्थे तत् क्रियासाक्षिण्युपनीयमानान् सर्वभावानुपपन्नाननुपश्यन्नदर्शनमन्यच्छङ्कत इति । तावेती भोगाऽपवर्गौ बुद्धिकृतौ बुद्धावेव वर्त्तमानौ कथं पुरुषे व्यपदिश्येते ”

नम्, अङ्गे रजस्तमसौ, एवं मनुष्यशरीरे जनयितव्ये रजः प्रधानम्, अङ्गे सत्त्वतमसौ, एवन्तियेक्षशरीरे जनयितव्ये तमः प्रधानम्, अङ्गे सत्त्वरजसौ, तेनेते गुणाः प्रधानत्ववैलायासुपदशितसन्निधानाः कार्योपजननं प्रत्युद्भूतवृत्तय इत्यर्थः । प्रधानशब्दस्य भावप्रधानः, यथा हेतुकार्योद्भवचनेकवचन इत्यत्र द्वित्वैकत्वयो रिति । अन्यथा हेतुत्विति स्यात् । ननु तदा प्रधानमुद्भूततया शक्यमस्तीति शक्तुम्, अनुद्भूतानां तु तदङ्गानां सद्भावे किम्प्रमाणमित्यत आह गुणत्वेऽपि च इति । यद्यपि नोद्भूतास्तथाऽपि गुणानामविवेकित्वात्कभूयकारित्वाच्च व्यापारमात्रेण सहकारितया प्रधानेऽन्तर्णीति सद अनुमितमस्त्विदं येषां ते तथोक्ताः । ननु सन्तु गुणाः सभूयकारिणः समर्थाः, कस्यात्तत्पुनः कुर्वन्ति, न हि समर्थमित्येव कार्ये जनयति, सा भूदस्य कार्योपजननं प्रति विराम इत्यत आह पुरुषार्थकर्त्तव्यतया इति । ततो निर्वाचितनिखिलपुरुषार्थानां गुणानामुपपन्नः कार्योपजननमित्युक्तं भवति । ननु पुरुषस्यानुपकुर्वतः कथं पुरुषार्थेन प्रयुज्यत इत्यत आह सन्निधिमात्रोपकारेण इति । ननु धर्माऽधर्मलक्षणमेव निमित्तं प्रयोजकं गुणानां किमुच्यते पुरुषार्थप्रयुक्ता इत्यत आह प्रत्ययमन्तरेण इति । एकतमस्य सत्त्वस्य रजस्तमसौ वा प्रधानस्य स्वकार्ये प्रवृत्तस्य, वृत्तिम् इतरं प्रत्ययं निमित्तं धर्मादिकं विनैवाऽनुवर्त्तमानाः, यथा च वक्ष्यति निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतानां वरष भेदस्तु ततः चेत्त्रिकवद् इति । एते गुणाः प्रधानशब्दवाच्या भवन्तीति सत्त्वस्य प्रधीयते त्रिधीयते विश्वं कार्यमीभिरिति न्युत्पन्ना, एतद् दृश्यमुच्यते । तदे

इति, यथा विजयः पराजयो वा योद्धृषु वर्त्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते, स हि तस्य फलस्य भोक्तेति, एवं बन्धमोक्षी बुद्धा-
वेव वर्त्तमानौ पुरुषे व्यपदिश्यते स हि तत्फलस्य भोक्तेति,
बुद्धेरेव पुरुषार्थाऽपरिसमाप्तिर्वन्धः, तदर्थाऽवसायो मोक्ष
इति । एतेन ग्रहणधारणोद्घापोहतत्वज्ञानाऽभिनिवेशा बुद्धौ
वर्त्तमानाः पुरुषेऽध्वारोपितसङ्गावाः स हि तत्फलस्य भोक्तेति
॥ १८ ॥

दृश्यानां तु गुणानां स्वरूपभेदाऽवधारणार्थमिदमार-
भ्यते—

विशेषाऽविशेषलिङ्गमात्राऽलिङ्गानि गुण-
पर्वाणि ॥ १९ ॥

गुणानां शीलनभिधाय तस्य कार्यमाह तदेतद् इति । सत्कार्यवादांसिद्धौ यद्
यदात्मकं तत् तेन रूपेण परिणमत इति । भूतेन्द्रियात्मकत्वं दीपयति, भूत-
भावेन इत्यादिना, भोगापवर्गायम् इति श्रुत्याऽवयवमवतारयति तत्तु नाप्रयोजनम्
इति । भोगं विहणोति तत्र इति । सुखदुःखे हि त्रिगुणाया बुद्धेः स्वरूपे
तस्यास्तथात्वेन परिणामात् तथाऽपि गुणगततयाऽवधारणेन भोग इत्यत आह
अविभागाऽपन्नम् इति । एतच्चाऽसक्तदावेदितम् । अपवर्गे विहणोति भोक्तुः
इति । अपहृज्यतेऽनेनेत्यपवर्गे, प्रयोजनान्तरस्याऽभावमाह इयोः इति । तथा
चोक्तं पञ्चशिखिन अयन्तु खलु इति, ननु बन्तुतो भोगाऽपवर्गी बुद्धिक्तौ बुद्धि-
वर्तिनौ च कथं तदकारणे तदनधिकारणे च पुरुषे व्यपदिश्यते इत्यत आह
सावेतौ इति । भोक्तृत्वं च पुरुषस्योपपादितम् अथे च वल्यते । परमार्थतस्तु
बुद्धेरेव पुरुषार्थाऽपरिसमाप्तिर्वन्ध इति । एतेन भोगापवर्गयोः पुरुषसम्बन्धित्व-
कथनमार्गेण, यद्दृष्ट्याऽपि पुरुषसम्बन्धिनी वेदितव्याः । तत्र स्वरूपमात्रेणार्थ-
ज्ञानं यद्यथं, तत्र व्यतिः धारणं, तद्गतानां विशेषाणामूहनसूहः, समारोपितानां
च युक्त्याऽपवर्गोऽपीह, ताभ्यामेवोद्घाऽपीहाम्नां तदवधारणं तत्त्वज्ञानं, तज्जा-
ऽवधारणपूर्वं ज्ञानोपादानम् अभिनिवेशः ॥ १९ ॥

तत्राऽऽकाशवायुगन्धुदकभूमयो भूतानि शब्दस्पर्शरूपरस-
 गन्धतन्मात्राणामविशेषाणां विशेषाः । तथा श्रोत्रत्वक्चक्षु-
 र्जिह्वाघ्राणानि बुद्धीन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपायूपस्थानि
 कर्मेन्द्रियाणि, एकादशं मनः सर्वार्थम्, इत्येतान्यस्मितालक्ष-
 णस्याऽविशेषस्य विशेषाः । गुणानामेष षोडशकी विशेष-
 परिणामः षड् अविशेषाः, तद्यथा शब्दतन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रं,
 रूपतन्मात्रं, रसतन्मात्रं, गन्धतन्मात्रञ्च, इत्येकद्वित्रिचतुष्पञ्च-
 लक्षणाः शब्दादयः पञ्चाऽविशेषाः, षष्ठ्याऽविशेषोऽस्मितामात्र
 इति, एते सत्तामात्रस्यात्मनो महतः षड्विशेषपरिणामाः,
 यत् तत्परमविशेषेभ्यो लिङ्गमात्रं महत्त्वं तस्मिन्नेते सत्ता-
 मात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय विवृद्धिकाष्ठामनुभवन्ति, प्रतिमसृज्य-
 मानाश्च तस्मिन्नेव सत्तामात्रे महति आत्मनि अवस्थाय यत्त-

दृश्यानां गुणानां स्वरूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यते—

विशेषेयादि पर्वाणीत्यन्तं ॥ १९ ॥ सूत्रम् । येषाम अविशेषाणां आत्मधार-
 मूढलक्षणपरिचितानां ये विशेषा विकारा एव न तु तत्त्वान्तरप्रकृतयस्तेषां ताना-
 ऽह—तत्राऽकाश इति । उत्पादक्रमाऽनुरूप एवोपन्यासक्रमः, अस्मितालक्षण-
 स्याऽविशेषस्य सूत्रप्रधानस्य बुद्धीन्द्रियाणि विशेषाः रजःप्रधानस्य तु कर्मेन्द्रियाणि,
 मनस्यभयात्मकमुभयप्रधानस्येति मन्तव्यम् । अत्र च पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिकारण-
 कान्यविशेषत्वाद् अस्मितावद् इति, विकारहेतुत्वं चाऽविशेषत्वं तन्मात्रेषु चास्मि-
 तायां चाविशिष्टम् । सङ्ख्यस्य विशेषान् परिगणयति—गुणानामेष इति
 अविशेषानपि गणयति षड् इति । सङ्ख्यथोदाहरति तद्यथा इति । विशिष्टं
 ह्यपरं परेणेति गन्ध आत्मना पञ्चलक्षणः, रस आत्मना चतुर्लक्षणः, रूपमात्मना
 त्रिलक्षणं, स्पर्श आत्मना द्विलक्षणः, शब्दः शब्दलक्षण एवेति । अस्य पुनरभौ
 षड्विशेषाः कार्यमित्यत आह एते सत्तामात्रस्यात्मन इति । पुरुषार्थक्रियात्म-
 न्, तस्य भावः सत्ता, तन्मात्रं महत्त्वं, यावती काचित्पुरुषार्थक्रिया शब्दादि-
 भोगलक्षणा सत्त्वपुरुषाऽन्यताख्यातिलक्षणा वाऽस्ति सा सर्वा महति बुद्धौ समा-
 म्यत इत्यर्थः, आत्मन इति स्वरूपीपददर्शनेन तुच्छत्वं निदिधिति, प्रकृतेरसमाशः

द्विःसत्ताऽसत्त्वं निःसदसद् निरसद् अव्यक्तमलिङ्गं प्रधानं तत्प्रतियन्तीति, एष तेषां लिङ्गमात्रः परिणामः, निःसत्ता-सत्तञ्चाऽलिङ्गपरिणाम इति, अलिङ्गाऽवस्थायां न पुरुषार्थी हेतुः, नाऽलिङ्गावस्थायामादौ पुरुषार्थता कारणं भवतीति न तस्याः पुरुषार्थता कारणं भवतीति, नाऽसौ पुरुषार्थकृतेति नित्याऽऽख्यायते, त्रयाणान्ववस्थाविशेषाणामादौ पुरुषार्थता कारणं भवति स चाऽर्थी हेतुर्निमित्तं कारणं भवतीत्यनित्याऽऽख्यायते, गुणास्तु सर्वधर्मानुपातिनो न प्रत्यस्तमयन्ते नोपजायन्ते व्यक्तिभिरैवातीताऽनागतव्ययागमवतीभिर्गुणान्वयि-
 • नोभिरुपजनाऽपापधर्मका इव प्रत्यवभासन्ते, यथा देवदत्तो

परिणामः वास्तवो न तु तद्विवर्त्त इति यावत् । यत्तत्परं विप्रकृतकालम् अवि-
 शेषिभ्यस्तदपेक्षया सन्निकृतकालेभ्यः लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं, तस्मिन् एते षड्विशेषाः
 सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय सत्कार्यसिद्धेर्विद्विक्काष्टाम् अनुभवन्ति प्राप्नुवन्ति
 ये पुनरविशेषाणां विशेषपरिणामास्तेषां च धर्मलक्षणाऽवस्थाः परिणामा इति
 संयमेषां विद्विक्काष्टा परिणामकाष्ठेति । तदेवमुत्पत्तिक्रममभिधाय प्रलयक्रम-
 नाह प्रतिसंसृज्यमाना इति । प्रतिसंसृज्यमानाः प्रलीयमानाः, स्वात्मनि लीन-
 विशेषा अविशेषास्तस्मिन्नेव सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय निष्ठीय सदैव महता
 तेऽविशेषा अव्यक्तम् अन्यत्र लयं न गच्छतीत्यलिङ्गं प्रतियन्ति, तस्यैव विशेषणं निःस-
 मत्ताऽसत्तम् इति सत्त्वं पुरुषार्थक्रिया समत्वं, असत्ता तुच्छता, निष्क्रान्तं सत्ताया
 असत्तायाश्च यत्तद्योक्तम् । एतदुक्तं भवति, सत्त्वरजससंसां साम्याऽवस्था न
 कश्चित् पुरुषार्थं उपयुज्यत इति न सती, नाऽपि गगनकमलिनीवत् तुच्छस्वभावा
 तेन नासत्यपीति । स्यादेतद्, अव्यक्ताऽवस्थाधामप्यस्ति महदादि तदाऽत्मना,
 न हि सती विनाशी, विनाशे वा न पुनरुत्पादः, नक्षसत् उत्पाद, इति मह-
 दादिसंज्ञावात्पुरुषार्थक्रिया प्रथमेत, तत्कथं निःसत्त्वमव्यक्तमित्यत आह निःसद-
 सद इति । निष्क्रान्तं कारणं सतः कार्यात्, यद्यपि कारणऽवस्थायां सदेव
 शक्त्यात्मनः कार्यं तथाऽपि स्वीचितामर्थक्रियामकुर्वदसदित्युक्तम् । नचैतत्कारणं
 अश्वविषाणायमानकार्यमित्याह निरसद् इति । निष्क्रान्तम् असत्तत्तुच्छरूपात्
 कार्यात्, तथा हि सति व्योमारविन्दनिवाश्याम् कार्यमुत्पद्यतेति भावः । प्रति-

दरिद्राति, कस्माद्, यतोऽस्य म्रियन्ते गाव इति, गवामेव मरणात्तस्य दरिद्राणं न स्वरूपहानादिति समः समाधिः । लिङ्गमात्रम् अलिङ्गस्य प्रत्यामन्नं तत्र तत्संसृष्टं विविच्यते क्रमाऽनतिवृत्तेः, तथा षड्विंशोपा लिङ्गमात्रे संसृष्टा विविच्यन्ते, परिणामक्रमनियमात् तथा तेष्वविशेषेषु भूतेन्द्रियाणि संसृष्टानि विविच्यन्ते, तथा चोक्तं पुरस्तात्, न विशेषेभ्यः परं तत्त्वान्तरमस्ति इति विशेषाणां नास्ति तत्त्वान्तरपरिणामः, तेषान्तु धर्मलक्षणाऽवस्थापरिणामा व्याख्यायिष्यन्ते ॥ १८ ॥

सर्गमुक्तमुपसंहरति एष तेषाम् इति । एष इत्यनन्तरीकृतात् पूर्वस्य परामर्शः । लिङ्गमात्राद्यवस्था पुरुषार्थकृतत्वादित्या, अलिङ्गावस्था तु पुरुषार्थेनाऽकृतत्वा-
न्नित्येत्यत्र हेतुमाह अलिङ्गावस्थायाम् इति । कस्मात्पुनर्न पुरुषार्थो हेतुरित्यत
आह नाऽलिङ्गावस्थायाम् इति । भवतिना विषयेषु विषयि ज्ञानमुपलब्धयति ।
एतदुक्तं भवति । एवं हि पुरुषार्थताकारणमलिङ्गावस्थायां ज्ञायते यदलि-
ङ्गावस्था शब्दाद्युपभोगं वा रुत्त्वपुरुषाऽन्यताख्यातिं वा पुरुषार्थं विवर्धयति,
तन्निर्वर्त्तने हि न चास्याऽवस्था स्यात्, तस्मात्पुरुषार्थकारणत्वमस्या न ज्ञायते इति
नास्याः पुरुषार्थता हेतुः । उपसंहरति नासौ इति । इति कस्मादर्थे ।
अनित्यावस्थामाह त्रयाणाम् इति । त्रयाणां लिङ्गमात्राऽविशेषविशेषाणामि-
त्यर्थः । पूर्वस्वरूपं दर्शयित्वा गुणस्वरूपमाह गुणास्तु इति । निदर्शनमाह यथा
देवदत्त इति । यत्राऽत्यन्तभिन्नानां गवामुपचयाऽपचयौ देवदत्तोपचयाऽपचय-
हेतुस्तत्र केव कथा गुणेभ्यो भिन्नाऽभिन्नानां व्यक्तीनामुपजनाऽपायथोरित्यर्थः ।
ननु सर्गक्रमः किमनियतो, नेत्याह लिङ्गमात्रम् इति । न रूत्तु न्योधधाना
अज्ञातैव न्योधशाखिनं सान्द्रं शादलदलजटिलं शाखाकाण्डनिपोतमात्संख्य-
संख्यातपमखलमारभन्ते, किन्तु चित्तिसलिलतेजः रूपकात् परम्परोपजायमाना-
ङ्गुरपत्रकाण्डतालादिक्रमेण, एयमिहापि युक्त्यागमसिद्धः क्रमथाऽस्थेय इति ।
कथं भूतेन्द्रियाद्यविशेषसंसृष्टानौत्यत आह तथा चोक्तं पुरस्ताद् इति । इद-
मेव मूलं प्रथमं व्याचष्टाथैः । अथ विशेषाणां कस्मात् तत्त्वान्तरपरिणाम उक्त
इत्यत आह न विशेषेभ्य इति । तत्त्वमिदानौमपरिणामिन एव विशेषास्तथा
च नित्याः प्रसव्येरन्नित्यत आह तेषान्तु इति ॥ १८ ॥

व्याख्यातं दृश्यम्, अथ द्रष्टुः स्वरूपाऽवधारणार्थमिद-
मारभ्यते—

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययाऽनुपपद्यः

॥ २० ॥

दृशिमात्र इति दृक्शक्तिरेव विशेषणाऽपरासृष्टेत्यर्थः, स
पुरुषो बुद्धेः प्रतिभवेदौ, स बुद्धेर्न मरूपो नाऽत्यन्तं विरूप
इति, न तावत्सरूपः, कस्माद्, ज्ञाताऽज्ञातविषयत्वात्परिणा-
मिनो हि बुद्धिः, तस्याथ विषयो गवादिघंटादिर्वा ज्ञातश्चा-
ऽज्ञातश्चेति परिणामित्वं दर्शयति, सदा ज्ञातविषयत्वन्तु
पुरुषस्याऽपरिणामित्वं परिदोषयति, कस्माद्, न हि बुद्धिश्च
नाम पुरुषविषयश्च स्याद्ग्रहीताऽग्रहीता च, इति सिद्धं

व्याख्यातं दृश्यं द्रष्टुः स्वरूपाऽवधारणार्थमिदमारभ्यते द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धो-
ऽपि प्रत्याऽनुपपद्यः इति ॥ २० ॥ व्याचष्टे दृशिमात्र इति । विशेषणानि धर्मा-
न्नेरपरासृष्टा, तदनेन मात्रग्रहणस्य तात्पर्यं दर्शितम् । स्यादेतत्, यदि सर्व-
विशेषणरहितता दृक्शक्तिर्न तर्हि शब्दादयो दृश्येरन्, न हि दृशिनाऽसंसृष्टं दृश्यं
भवतीत्यत आह स पुरुष इति । बुद्धिदर्पणे पुरुषप्रतिबिम्बसंक्रान्तिरेव बुद्धि-
प्रतिभवेदित्वं पुंसः, तथा च दृशिक्त्वायाऽपन्नया बुद्ध्या संसृष्टाः शब्दादयो भवन्ति
दृश्या इत्यर्थः । स्यादेतत्, पारमाथिकमेव बुद्धिचैतन्ययोरेक्यं कस्मान्निपेयते
किमनया तच्छायाऽपत्यत आह स बुद्धेर्न सरूप इति । तथाऽसरूपस्य तच्छा-
याऽपत्तिरपि दुर्घटेत्यत आह नाऽत्यन्तं विरूप इति । तत्र सारूप्यं निषेधति न
तावद् इति । हेतुं पृच्छति कस्माद् इति । सहेतुकं वैरुध्यं हेतुमाह ज्ञाता-
ऽज्ञात इति । परिणामिनी बुद्धिर्यस्यात्कस्माद् विरूपा, यदा खल्वित्यं शब्दाद्या-
कारा भवति तदा ज्ञातोऽस्याः शब्दादिलक्षणो भवति विषयः, तदनाकारत्वे
तु चश्रुतः, तथा च कदाचिदेव तदाकारतां दधती परिणामिनोति । प्रयोगश्च
भवति बुद्धिः परिणामिनी ज्ञाताऽज्ञातविषयत्वात्कोटादिवदिति । तद्वैषम्यं
पुरुषस्य तद्विपरीतत्वाद् हेतोः सिध्यतीत्याह सदाज्ञात इति । स्यादेतत्, सदा

पुरुषस्य सदा ज्ञातविषयत्वं ततश्चाऽपरिणामित्वमिति, किञ्च, परार्था बुद्धिः संहत्यकारित्वात्, स्वार्थः पुरुष इति, तथा सर्वार्थाऽध्वयमायकत्वात् त्रिगुणा बुद्धिः, त्रिगुणत्वाद् अचेत-
नेति, गुणानां तूपद्रष्टा पुरुष इति, अतो न सरूपः । अस्तु तर्हि विरूप इति । नात्यन्तं विरूपः, कस्मात्, शब्दोऽप्यसौ प्रत्ययाऽनुपश्यो यतः, प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति, तमनुपश्यन्न-
तदात्माऽपि तदात्मक इव प्रत्यवभासते । तथाचोक्तम् अपरि-
णामिनो हि भोक्तृशक्तिरप्रतिमङ्गमा च परिणामिन्यर्थे प्रति-
सङ्गान्तेव तद्ब्रह्मिन्मनुपतति तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपपन्नरूपाया

ज्ञातविषयशैत्यरूपी न तर्हि केवलौ स्यादित्याशयवान् पृच्छति कस्माद् इति । उत्तरं न हि बुद्धिश्च नाम इति । बुद्ध्यायहृणयोरस्ति सह सम्भवं निरोधाऽव-
स्थायामत उक्तं विरोध सूचनाय पुरुषविषयश्च इति । तेनाद्यश्चकारो बुद्धिं विषयत्वं न समुच्चिनोति परिशिष्टौ तु विरोधयोतकौ चकाराविति । प्रयोगस्तु, पुरुषोऽपरिणामी सदा सम्प्रज्ञातव्युत्थानाऽवस्थयोर्ज्ञातविषयत्वाद् यः परिणामी नाऽसौ सदा ज्ञातविषयो भवति यथा श्रोत्रादिरिति व्यतिरेकी हेतुः । अत्रापि वैधर्म्यमाह किञ्च परार्था इति । बुद्धिः खलु क्लेशकर्मवासनादिभिर्विषयेन्द्रियादिभिश्च संहत्य पुरुषार्थमभिनिर्वर्त्यन्ती परार्था । प्रयोगश्च परार्था बुद्धिः संहत्य कारित्वात् शयनाऽसनाऽभ्यङ्गवदिति । पुरुषस्तु न तथेत्याह स्वार्थः पुरुष इति, सर्वे पुरुषाय कथ्यते पुरुषस्तु न कश्चिदित्यर्थः । वैधर्म्यान्तरमाह तथा सर्वार्थ इति । सर्वान् अर्थान् ज्ञानधीरसूक्ष्मादाकारपरिणता बुद्धिरध्वयस्यति, सत्त्वरजसमसां चैते परिणामा, इति सिद्धा त्रिगुणा बुद्धिरिति । न चेवं पुरुष इत्याह गुणानां तूपद्रष्टा पुरुष इति । तत्प्रतिबिम्बितः पश्यति न तु तदाकार-
परिणत इत्यर्थः । उपसंहरति अत इति । अस्तु तर्हि विरूप इति, नात्यन्तं विरूपः, कस्माद्, यतः शब्दोऽपि प्रत्ययानुपश्यः यथा चैतन्योक्तं इति साहचर्य-
मितरत्र इत्यत्र । तथाचोक्तं पञ्चशिक्षेन अपरिणामिनो हि भोक्तृशक्तिः आत्मा, अत एव बुद्धावप्रतिसंक्रमा च, परिणामिनि बुद्धिरुपेऽर्थे संक्रान्तेव तद्दृशिं बुद्धि-
इतिम् अनुपतति । नन्वसंक्रान्ता कथं संक्रान्तेषु कथं वा इति विनाऽनुपत-
तीत्यत आह तस्याश्च इति । प्राप्तचैतन्योपपन्न उपरागो येन रूपेण तत्तथा,

बुद्धिहृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिबुद्ध्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्ति-
रित्याख्यायते ॥ २० ॥

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

दृशिरूपस्य पुरुषस्य कर्मरूपतामापन्नं दृश्यमिति तदर्थ
एव दृश्यस्यात्मा स्वरूपं भवतीत्यर्थः । तत्स्वरूपं तु पररूपेण
प्रतिलब्धात्मकं भोगाऽपवर्गाश्रयतायां कृतायां पुरुषेण न दृश्यत
इति, स्वरूपहानादस्य नाशः प्राप्तो, न तु विनश्यति ॥ २१ ॥

प्राप्तचेतन्योपपन्नं रूपं यस्याः सा तथोक्ता । एतदुक्तं भवति, यथा निर्मले कले-
ऽसंक्रान्तीऽपि चन्द्रमाः संक्रान्तप्रतिबिम्बतया संक्रान्त इव एवमत्राऽप्यसंक्रान्ताऽपि
संक्रान्तप्रतिबिम्बाश्चितिशक्तिः संक्रान्तेव, तेन बुद्ध्यात्मत्वमापन्ना बुद्धिबृत्तिसमुत्पत्-
तीति, तदनेनाऽनुपपन्न इति व्याख्यातं, तामनुकारेण पश्यतीत्यनुपपन्न इति ॥ २० ॥

द्रष्टृदृश्ययोः स्वरूपं क्व स्वस्वामिलक्षणमस्वस्वःङ्गं दृश्यस्य द्रष्टृश्रत्वमाह तदर्थ
एव दृश्यस्यात्मा इति ॥ २१ ॥ व्याचष्टे दृशिरूपस्य इति । दृशिरूपस्य पुरुषस्य
भोक्तुः कर्मरूपतां भोग्यताम् अपन्नं दृश्यम् इति तस्मात् तदर्थ एव दृश्यं एव
दृश्यस्यात्मा भवति न तु दृश्यार्थः । ननु नाऽस्याऽस्वार्थ इत्यत्र चाह स्वरूपं भवति
इति । एतदुक्तं भवति । सुखदुःखात्मकं दृश्यं भोग्यं, सुखदुःखे चाऽनुकूल
अप्रतिकूलयितृणौ तस्मिन् तदर्थे एव व्यवतिष्ठते, विषया अपि हि शब्दादयस्ता-
दात्मादेव चाऽनुकूलयितारः प्रतिकूलयितारश्च, नक्षेपामात्मैवानुकूलनीयः प्रति-
कूलनीयश्च, स्वात्मनि वृत्तिविरोधाद् अतः पारिशेष्याश्चितिशक्तिरेवानुकूलनीया
च प्रतिकूलनीया च, तस्मान्नदर्थमेव दृश्यं न तु दृश्यार्थम् । अतश्च तदर्थ एव
दृश्यस्यात्मा न दृश्यार्थो यत् स्वरूपमस्य यावत्पुरुषार्थमनुवर्तते निर्वाचिते च पुरु-
षः य निवर्तत इत्याह । तत् स्वरूपं तु इति । स्वरूपं तु दृश्यस्य कञ् पररूपेण
आत्मरूपेण चैतन्येन प्रतिलब्धात्मकम् अनुभूतस्वरूपं भोगाऽपवर्गाश्रयतायां कृतायां
पुरुषेण न दृश्यते भोगः सुखाद्याकारशब्दाद्यनुभवः, अपवर्गः सत्त्वपुरुषान्यताऽनु-
भवः, तच्चैतदुभयमप्यजानतो जडाया बुद्धेः पुरुषच्छायाऽपस्थिति पुरुषक्षेप, तथा
च पुरुषभोगापवर्गयोः कृतयोः दृश्यस्य भोगापवर्गाश्रयता समाप्यत इति भोगाप-
वर्गाश्रयतायां कृतायामित्युक्तम् । अत्रान्तरे चोदयति स्वरूपहानाद् इति । परि-
हृरति न तु विनश्यति इति । २१ ॥

कस्माद्,

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारण-
त्वाद् ॥ २२ ॥

कृतार्थमेकं पुरुषं प्रति दृश्यं नष्टमपि नाशं प्राप्तमपि
अनष्टं तद्, अन्यपुरुषसाधारणत्वात् । कुशलं पुरुषं प्रति नाशं
A प्राप्तमप्यकुशलान् पुरुषान् प्रत्यकृतार्थमिति तेषां दृशेः कर्म-
विषयतामापन्नं लभत एव पररूपेणाऽऽत्मरूपमिति, अतश्च
दृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वाद्नादिः संयोगो व्याख्यात इति, तथा-

नन्वत्यन्तानुपलभ्यं कथं न विनश्यतीत्याशयवान् पृच्छति कस्माद् इति ।
सूत्रेणोत्तरमाह कृतार्थमित्यादिना तदन्यसाधारणत्वादित्यन्तेन ॥ २२ ॥ कृतोऽर्थो
यस्य पुरुषस्य स तथा, तं प्रति नष्टमप्यनष्टं तद् दृश्यं, कृतः, सर्वान्
पुरुषान् कुशलान् अकुशलान् प्रति साधारणत्वाद् । व्याचष्टे कृतार्थमेकम् इति ।
नाशः अदर्शनं, अनष्टं तु दृश्यमन्यपुरुषसाधारणत्वात्, तस्माद् दृश्यापराया
त्मनः चैतन्यं रूपं तेन, तदिह श्रुतिस्मृतौतिहासपुराणप्रसिद्धमन्यकर्मनव्य-
मेकमनाशयं व्यापि नित्यं विश्वकार्यशक्तिमद् यद्यपि कुशलिनं तं प्रति
कृतकार्यं न दृश्यते तथाप्यकुशलिनं दृश्यमानं न नास्ति, न हि रूपमन्धेन
न दृश्यत इति चक्षुष्यताऽपि दृश्यमानमभावप्राप्तं भवति, न च प्रधानवदेक
एव पुरुषः, तन्नानात्वस्य जन्ममरणसुखदुःखोपभोगमुक्तिसंसारव्यवस्थया सिद्धेः,
एकत्वश्रुतीनां च प्रमाथान्तरविरोधात्कथञ्चिद् दीर्घकालविभागाऽभावेन भक्त्या-
ऽप्युपपत्तेः, प्रकृत्येकत्वपुरुषमानात्वयोश्च श्रुत्यैव साक्षात् प्रतिपादनाद् अजातीयां
लौकिकतत्प्रकृत्यां भक्तीः प्रजाः सृजमानां मरुपाः । अजीव्येको लुप्तमाषोऽनु-
श्रिते जहत्स्वित्नां भुक्तभोगासञ्जीऽन्य इति श्रुतिः । अस्या एव श्रुतेशानेन सूत्रेणा-
र्थोऽनूद्दित इति । यतो दृश्यं नष्टमप्यनष्टं पुरुषान्तरं प्रत्यक्षि अतो दृग्दर्शन-
शक्त्यार्नित्यत्वाद्नादिः संयोगो व्याख्यातः । अत्रैवाऽनमिनामनुमतिमाह—तथा
चोक्तम् इति । धर्मिणां गुणानाम् आत्मभिरनादिसंयोगाद् धर्ममात्राणां मङ्ग-
दादीनामप्यनादिः संयोग इति । एकैकस्य मङ्गदादेः संयोगोऽनादिरप्यनित्य
एव यद्यपि तथाऽपि सर्वेषां मङ्गदादीनां नित्यः, पुरुषान्तराणां साधारणत्वाद्नादत्

चोक्तं धर्मिणामनादिसंयोगाद् धर्ममात्राणामप्यनादिः संयोग
इति ॥ २२ ॥

संयोगस्वरूपाऽभिधिक्षयेदं सूत्रं प्रवृत्ते ।

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुसंयोगः

॥ २३ ॥

पुरुषः स्वामी दृश्येन स्वेन दर्शनार्थं संयुक्तः, तस्मात्
संयोगाद् दृश्यस्योपलब्धिर्या स भोगः, यातु द्रष्टुः स्वरूपोपलब्धिः
सोऽपवर्गः । दर्शनकार्य्यावसानः संयोग इति दर्शनं वियोगस्य
कारणमुक्तं, दर्शनमदर्शनस्य प्रतिबन्धीति अदर्शनं संयोग-
निमित्तमुक्तं, नाऽत्र दर्शनं मोक्षकारणम्, अदर्शनाऽभावादेव
बन्धाभावः स मोक्ष इति, दर्शनस्य भावे बन्धकारणस्याऽदर्श-

उक्तं धर्ममात्राणाम्, इति मात्रगृहणेन व्याप्तिं गमयति, अत एतद् भवति,
यद्यप्येकस्य महतः संयोगोऽतीततामापन्नस्तथाऽपि महदन्तरस्य पुरुषाणां संयोगो
नातीत इति नित्य उक्तः ॥ २२ ॥

तदेवं तादर्थ्यं संयोगकारणं उक्ते, प्रासङ्गिके प्रधाननित्यत्वे संयोगसामान्य-
नित्यत्वे द्विती चोक्ते, संयोगस्य यत् स्वरूपम् असाधारणो विशेष इति यावत् तदभि-
धिक्षयेदं सूत्रं प्रवृत्ते स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥ इति ।
यतो दृश्यं तदर्थमसक्तज्जनितीपकारं भजमानः पुरुषस्य स्वामी भवति, भवति
च दृश्यमस्य स्वं, स चाऽनयोः संयोगः शक्तिमात्रेण व्यवस्थितस्तत्स्वरूपोपलब्धि-
हेतुः । तदेतद्वाच्यमवधीतयति । पुरुष इति । पुरुषः स्वामी योग्यतामात्रेण
दृश्येन स्वेन योग्यतयैव दर्शनार्थं संयुक्तः । शेषं सुगमम् । स्यादेतद् । द्रष्टुः
स्वरूपोपलब्धिरपठव्यतेऽनेनेत्यपवर्ग उक्तः, न च मोक्षः साधनवान्, तथा सत्यं
मोक्षत्वादेव अथैतेत्यत आह दर्शनकार्य्यावसान इति । दर्शनकार्य्यावसानो
वु द्विदिशिषेण सच पुरुषविशेषस्य संयोग इति दर्शनं वियोगकारणमुक्तम् । क्व
पुनर्दर्शनकार्य्यावसानत्वं संयोगस्थित्यत आह दर्शनम् इति । ततः किमित्यत
आह अदर्शनम् इति, अदर्शनम् अविद्या, संयोगनिमित्तमुक्तम् । उक्तमर्थं

नस्य नाश इत्यतो दर्शनज्ञानं कैवल्यकारणमुक्तं, किञ्चेदमदर्शनं नाम, किं गुणानामधिकारः आहोस्विद् द्विरूपस्य स्वामिनो दर्शितविषयस्य प्रधानचित्तस्याऽनुत्पत्त्या, स्वस्मिन् दृश्ये विद्यमाने दर्शनाऽभावः । किमर्थवत्ता गुणानाम् । अथाऽविद्या स्वचित्तेन सह निरुद्धा स्वचित्तस्योत्पत्तिबीजम् । किं स्थितिसंस्कारक्षये गतिसंस्काराऽभिव्यक्तिः, यत्रेदमुक्तं प्रधानं स्थित्यैव वर्तमानं विकाराऽकरणादप्रधानं स्यात्, तथा

स्पष्टयति नात्र इति । ननु दर्शनमदर्शनं विरोधिनं विनिवर्तयतु बन्धस्य कुतो निवृत्तिरित्यत आह दर्शनस्य इति । बुद्ध्यादिविक्रमस्यात्मनः स्वरूपाऽवस्थानं मोक्ष सती, न तस्य साधनं दर्शनमपित्वदर्शननिवृत्तिरित्यर्थः । असाधारणं संयोगे ह्यनुमदर्शनविशेषं अहोतुमदर्शनमात्रं विकल्पयति किञ्चेदम् इति । पर्युदासं गृहीत्वाऽहं किं गुणानामधिकार इति । अधिकारः कार्यारम्भणसामर्थ्यं, ततो हि संयोगः संसारहेतुरुपजायते । प्रसज्यप्रतिषेधं गृहीत्वा द्वितीयं विकल्पमाह आहोस्विद् इति । दर्शितो विषयः शब्दादिः सत्त्वपुरुषाऽन्यता च येन चित्तेन तस्य तद्विषयस्यानुत्पादः । एतदेव स्मोरयति । स्वस्मिन् इति । दृश्ये शब्दादौ सत्त्वपुरुषाऽन्यतायां चेति, तावदेव प्रधानं विचेष्टते न यावद् द्विविधदर्शनमभिवर्तयति, निष्पादितोभयदर्शने तु विनिवर्तते इति । पर्युदास एव द्वितीयं विकल्पमाह किमर्थवत्ता गुणानाम् इति, सत्कार्यवादसिद्धौ हि भाविनावर्षि भोगाऽपवर्गावव्यपदेश्यतयास्त इत्यर्थः । पर्युदास एव अतुर्थं विकल्पमाह अथाऽविद्या इति । प्रतिसर्गकाले स्वचित्तेन सह निरुद्धा प्रधानसाम्यमागता वासनारूपेण स्वचित्तोत्पत्तिबीजं, तेन दर्शनादन्याऽविद्यावासनेवाददर्शनमुक्ता । पर्युदास एव पञ्चमं विकल्पमाह किं स्थिति इति । स्थिति-संस्कारस्य प्रधानवर्तनः साम्यपरिणामपरम्परावाङ्मनः, अथे गतिः मङ्गलादि विकारारम्भः, तत्रेणुः संस्कारः प्रधानस्य गतिसंस्काररूपस्याऽभिव्यक्तिः कार्यो-न्युत्पन्नम् । तदुभयसंस्कारसङ्घावे मतान्तराऽनुमतिमाह यत्रेदमुक्तम् इति । ऐकान्तिकत्वं व्यासेषभिः । प्रधीयते जन्वते विकारजातमनेनेति प्रधानं, तत्रेणुस्थित्यैव वर्तते न कदाचिद् गत्या ततो विकाराऽकरणात् प्रधीयते तेन क्रिष्टदिव्यप्रधानं स्याद्, अथ गत्यैव वर्तते न कदाचिदपि स्थित्या तत्राऽहं

गत्वैव वर्त्तमानं विकारनित्यत्वाद्प्रधानं स्यात्, उभयथा चाऽस्य प्रवृत्तिः प्रधानव्यवहारं लभते नाऽन्यथा, कारणान्तरेष्वपि कल्पितेष्वेव समानशक्तिः । दर्शनशक्तिरेवाऽदर्शनमित्येके प्रधानस्यात्मख्यापनार्था प्रवृत्तिः इति श्रुतेः, सर्वबोध्यबोधसमर्थः प्राक् प्रवृत्तेः पुरुषो न पश्यति, सर्वकार्यकरणसमर्थं दृश्यं तदा न दृश्यत इति । उभयस्याऽप्यदर्शनं धर्म इत्येके, तत्रेदं दृश्यस्य स्वात्मभूतमपि पुरुषप्रत्ययाऽपेक्षं दर्शनं दृश्यधर्मत्वेन भवति, तथा पुरुषस्यानात्मभूतमपि दृश्यप्रत्ययापेक्षं

तथा गत्वैव इति । क्वचित्पाठः स्थित्वै गत्वै इति, तादर्थ्ये चतुर्थी एवकारश्च द्रष्टव्यः, स्थित्वै चेतनं वर्त्तते न क्वचिद्विकारो विनश्यति, तथा च भावस्य सतीऽविनाशिनो नीत्यन्तरपीति विकारत्वादेव च्यवेत, एवञ्च न प्रधीयते अत्र क्वचिदित्यप्रधानं स्यात्, तदुभयथा स्थित्वा गत्वा चाऽस्य प्रवृत्तिः प्रधानव्यवहारं लभते, नान्यथा एकात्माऽभ्युपगमे । न केवलं प्रधाने, कारणान्तरेषु अपि परब्रह्म-तन्मायापरमाण्वादिषु कल्पितेषु समानः चर्चो विचारः, तान्यपि हि स्थित्वैव वर्त्तमानानि विकाराकारणादकारणानि स्युः, गत्वैव वर्त्तमानानि विकारनित्यत्वाद्कारणानि स्युरिति च । पर्युदास एव च षष्ठं कल्पमाह दर्शनशक्तिरेव इति । यथा प्रजापतिव्रते नेचेतीदमन्मादित्यम् इति अनोचणप्रत्यासन्नः सङ्कल्पो गृह्यत एव मिहापि दर्शननिषेधे तत्प्रत्यासन्ना तन्मूला शक्तिरुच्यते, सा च दर्शनं भोगादिलक्षणं प्रसीतुं द्रष्टारं दृश्येन योजयतीति । अत्रैव श्रुतिमाह प्रधानस्य इति । स्यादेतत् प्रधानमात्मख्यापनार्थं प्रवर्त्तत इति श्रुतिराह, न त्वात्मदर्शनशक्तिः प्रवर्त्तत इत्यत आह सर्वबोध्यबोधसमर्थ इति । प्राक् प्रवृत्तेः प्रधानस्य नाऽत्मख्यापनमात्रं प्रवृत्तौ प्रयोजकसमानर्थे तदयोगात्, तस्मात्सामर्थ्ये प्रवृत्तेः प्रयोजकमिति श्रुत्याऽर्थादुक्तमित्यर्थः । दर्शनशक्तिः प्रधानाश्रयेत्यङ्गीकृत्य षष्ठः कल्पः, इमानेवोभयाश्रयमाख्याय सप्तमं कल्पमाह उभयस्याप्यदर्शनम् इति । उभयस्य पुरुषस्य च दृश्यस्य चादर्शनं दर्शनशक्तिर्धर्म इत्येके । स्यादेतद्, मृष्यामहे दृश्यस्येति, तस्य सर्वशक्त्याऽश्रयत्वात्, न द्रष्टुरिति पुनर्स्थापनः, न हि तदाधारा ज्ञानशक्तिः, तत्र ज्ञानस्याऽसमवायाद्, अन्यथा परिणामापत्तिरित्यत आह तत्रेदम् इति, भवतु दृश्यात्मकं, तथाऽपि तस्य जडत्वेन तद्गतशक्तिकार्यं दर्शनमपि जडमिति न शक्यं तद्धर्मत्वेन विश्रातुं, जडस्य स्वयमप्रकाशत्वाद्, अतो दृशेरात्मनः

पुरुषधर्मत्वेनेव दर्शनमवभासते । दर्शनज्ञानमेवाऽदर्शनमिति
केचिदभिदधति, इत्येते शास्त्रगता विकल्पाः, तत्र विकल्प-
बहुत्वमेतत्सर्वपुरुषाणां गुणसंयोगे साधारणविषयम् ॥ २३ ॥

यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य स्वबुद्धिसंयोगः—

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

विपर्ययज्ञानवासनेत्यर्थः । विपर्ययज्ञानवासनावसिता
न कार्यनिष्ठां पुरुषख्यातिं बुद्धिः प्राप्नोति साऽधिकारा पुन-
रावर्त्तते, सा तु पुरुषख्यातिपर्यवसाना कार्यनिष्ठां प्राप्नोति
चरिताऽधिकारा निवृत्ताऽदर्शना बन्धकारणाऽभावान्न पुन-

प्रत्ययं चैतन्यकायापत्तिकमपेक्ष्य दर्शनं दृश्यधर्मत्वेन भवति विज्ञायते, विषयेण विष-
यिणः उपलक्षणात्, नन्वं तावताऽपि दृश्यधर्मत्वमस्य ज्ञानस्य भवति न तु पुरुष-
धर्मत्वमपीत्यत आह तथा पुरुषस्य इति । सत्यं पुरुषस्थानात्मभूतमेव, तथाऽपि
दृश्यबुद्धिसत्त्वस्य यः प्रत्ययः चैतन्यकायापत्तिकमपेक्ष्य पुरुषधर्मत्वेनेव न तु पुरुष-
धर्मत्वेन । एतदुक्तं भवति चैतन्यविभवाद्याहृतया बुद्धिचैतन्ययोरभेदाद् बुद्धिर्मात्रै-
तन्यधर्मा इव चकासतीति इति । अष्टमं कल्पमाह दर्शनज्ञानम् इति ज्ञानमेव
शब्दादीनामदर्शनं न तु सत्वपुरुषान्यताया इति केचिद्, यथा अक्षुब्धः प्रसाधमपि
रसादावप्रमाणमुच्यते । एतदती भवति सुखाद्याकारशब्दादिज्ञानानि स्वसि-
द्धानुश्रुतया द्रष्टृदृश्यसंयोगमात्रिपत्नीति । तदेवं विकल्पा अतुर्थविकल्पं स्वीकर्त-
मितरेषां विकल्पानां साङ्गशास्त्रगतानां सर्वपुरुषसाधारण्येन भोगवैचित्र्याऽभावा-
दसङ्गं न दूषयति इत्येते शास्त्रगता इति ॥ २३ ॥

अतुर्थं विकल्पं निर्धारयितुं सूत्रमवतारयति यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य स्वबुद्धि-
संयोग इति । प्रति प्रतीपम्, अस्ति प्राप्नोति इति प्रत्यक्, असाधारणस्तु
संयोग एकैकस्य पुरुषस्यैकैकया बुद्ध्या वैचित्र्यं हेतुः, सूत्रं पठति तस्य हेतुर-
विद्या इति ॥ २४ ॥ नन्वविद्या विपर्ययज्ञानम् । तस्य भोगाऽपवर्गशीरिव
स्वबुद्धिसंयोगी हेतुः, असंयुक्तायां बुद्धौ तदनुत्पत्तेः, तत्कथमविद्या संयोगभेदस्य
हेतुरित्यत आह विपर्ययज्ञानवासना इति । सर्गान्तरीयाया अविद्यायाः
स्वचित्तन सह निरुद्धाया अपि प्रचानेऽस्ति वासना, तदासनावसितं च प्रचानं
तत्तत्पुरुषसंयोगिनीं तादृशीमेव बुद्धिं सृजति, एवं पूर्वपूर्वसर्गेष्वित्यनादित्वात्-

रावर्त्तते । अत्र कश्चित् षण्डकोपाख्यानेनोद्घाटयति सुग्धया
भार्य्याऽभिधीयते षण्डक आर्य्यपुत्र अपत्यवती मे भगिनी
किमर्थं नाहमिति, स तामाह मृतस्तेऽहमपत्यमुत्पादयिष्या-
मीति, तथेदं विद्यमानं ज्ञानं चित्तनिवृत्तिं न करोति विनष्टं
करिष्यतीति का प्रत्याशा, तत्राऽऽचार्य्यदेशीयो वक्ति ननु
बुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षः, अदर्शनकारणाऽभावाद् बुद्धिनिवृत्तिः,
तच्चाऽदर्शनं बन्धकारणं दर्शनाद्विवर्त्तते । तत्र चित्तनिवृत्ति-
रेव मोक्षः, किमर्थमस्थान एवाऽस्य मतिविभ्रमः ॥ २४ ॥

टीकाः । अत एव प्रतिमर्गावस्थायां न पुरुषो मुच्यत इत्याह विपर्य्ययज्ञान इति ।
यदा पुरुषस्थितिं कार्यनिष्ठां प्राप्ता तदा विपर्य्ययज्ञानवासनायाः बन्धकारणस्था-
भावात् पुनरावर्त्तत इत्याह सा तु इति । अत्र कश्चित् नास्तिकः कैवल्यं षण्ड-
कोपाख्यानेनोपहसति । षण्डकोपाख्यानमाह सुग्धया इति । किमर्थमित्यर्थे
शब्दो निमित्तं लक्षयति, प्रयोजनस्याऽपि निमित्तत्वात् । षण्डकोपाख्यानसाम्य-
मापादयति तथेदम् इति । इदं विद्यमानं गुणपुरुषान्यताख्यातिज्ञानं चित्त-
निवृत्तिं न करोति परवैराग्येण ज्ञानप्रसादमात्रेण समस्कारं निरुद्धं विनष्टं
करिष्यतीति का प्रत्याशा, यस्मिन् सत्त्वे यद् भवति तत्तस्य कार्यं न तु यस्मिन्न-
सतीति भावः । अत्र एकदेशमतेन परिहारमाह तत्राचार्य्यदेशीय इति । इषद-
परिसमाप्त आचार्य्य आचार्य्यदेशीयः । आचार्य्यस्तु वायुप्रीति कृतलक्षणः आचि-
नोति च ब्राह्मण्यमाचारे स्थापयत्यपि । स्वयमाचरते यस्मादाचार्य्येन चोच्यते
इति । भोगविवेकख्यातिरूपपरिणतबुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षः, न च बुद्धिस्वरूप-
निवृत्तिः, सा च धर्ममेषान्तविवेकख्यातिप्रतिष्ठाया अनन्तरमेव भवति सत्यपि
बुद्धिस्वरूपमात्राऽवस्थान इत्यर्थः । एतदेव स्वीरयति अदर्शन इति, अदर्शनस्य
बन्धकारणत्वाऽभावाद् बुद्धिनिवृत्तिः, तच्चाऽदर्शनं बन्धकारणं दर्शनाद्विवर्त्तते,
दर्शननिवृत्तिस्तु परवैराग्यसाध्या, सत्यपि बुद्धिस्वरूपमाऽवस्थाने मोक्ष इति भावः ।
एकदेशमतमुपन्यस्य स्वमतमाह तत्र चित्तनिवृत्तिरेव मोक्ष इति । ननु दर्शने
निवृत्तेऽपि राशिस्तस्वरूपनिवृत्तिर्भवतीति कथं दर्शनकार्येत्यत आह कथमस्थान
एवाऽस्य मतिविभ्रम इति, अयमभिसन्धिः यदि दर्शनस्य साक्षात्चित्तनिवृत्ती
कारणभावमग्नौ कुर्महि तत एवम् उपाख्येमहि किन्तु विवेकदर्शनं प्रकर्मकाष्ठं

द्वयं दुःखं द्वयकारणं च संयोगाख्यं स निमित्तमुक्तमतःपरं
ज्ञानं वक्तव्यम् ।

तदभावात् संयोगाऽभावो ज्ञानं तद् दृशेः
कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तस्याऽदर्शनस्याऽभावाद् बुद्धिपुरुषसंयोगाऽभावः आत्य-
न्तिको बन्धनोपरम इत्यर्थः, एतद् ज्ञानं, तद् दृशेः कैवल्यं
पुरुषस्याऽमिश्रीभावः, पुनरसंयोगो गुणैरित्यर्थः । दुःख-
कारणनिवृत्तौ दुःखो परमो ज्ञानं, तदा स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुष,
इत्युक्तम् ॥ २५ ॥

अथ ज्ञानस्य कः प्राप्स्युपाय इति ।

विवेकख्यातिरविप्लवा ज्ञानोपायः ॥ २६ ॥

सत्त्वपुरुषाऽन्यताप्रत्ययो विवेकख्यातिः, सा तु हृत्त-
मिथ्याज्ञाना भ्रवते, यदा मिथ्याज्ञानं दग्धबीजभावं बन्ध-
प्रसवं सम्पद्यते तदा विधूतक्लेशरजसः सत्त्वस्य परे वैशारद्ये

ग्रामं निरीधसमाधिभावनाप्रकर्षक्रमेण चित्तनिवृत्तिमप्युरुषस्वरूपाऽवस्थानोपधा-
गीत्यातिष्ठामहे तत्कथमुपास्यमहोति ॥ २४ ॥

तदेवं व्यूहद्वयमुक्त्वा तृतीयव्यूहाऽभिधानाय सूत्रमवतारयति, द्वयं दुःखम्
इति । सू० तदभावात्संयोगाऽभावो ज्ञानं तद् दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥ इति ।
सूत्रं व्याचष्टे तस्य इति । अस्ति हि महाप्रसङ्गोऽपि संयोगाऽभावोऽत उक्तमात्य-
न्तिक इति । दुःखोपरमो ज्ञानमिति पुरुषार्थता दर्शिता । श्रेयसतिरीहि-
तम् ॥ २५ ॥

ज्ञानोपायसत्त्वचरं चतुर्थं व्यूहमाख्यातुं सूत्रमवतारयति अथ इति । सू०
विवेकख्यातिरविप्लवा ज्ञानोपाय इति ॥ २६ ॥ आगमाऽनुमानाभ्यामपि विवेक-
ख्यातिरस्ति न चासौ व्युत्थानं तत्संस्कारं वा निवर्त्तयति, तद्वतीऽपि तदनुवर्त्ते,

परस्यां वशीकारसंज्ञायां वर्त्तमानस्य विवेकप्रत्ययप्रवाहो निर्मलो भवति, सा विवेकख्यातिरविप्लवा हानस्योपायः, ततो मिथ्याज्ञानस्य दग्धवीजभावोपगमः पुनश्चाऽप्रसव, इत्येष मोक्षस्य मार्गो हानस्योपाय इति ॥ २६ ॥

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥

तस्येति प्रत्युदितख्यातेः प्रत्यान्नायः, सप्तधेति अशुद्धा-
वरणमलापगमाञ्चित्तस्य प्रत्ययान्तराऽनुत्पादे सति सप्तप्रकारैव
प्रज्ञा विवेकिनो भवति, तद्यथा परज्ञातं हेयं नाऽस्य पुनः
परिज्ञेयमस्ति । क्षीणा हेयहेतवो न पुनरतेषां क्षेतव्यमस्ति ।
साक्षात्कृतं निरोधसमाधिना हानम् । भावितो विवेक-
ख्यातिरूपो हानोपायः । इत्येषा चतुष्टयी कार्या विमुक्तिः
प्रज्ञायाः । चित्तविमुक्तिस्तु तयो, चरिताऽधिकारा बुद्धिः ।

इति तद्विद्वत्पथं च विप्लवा इति, विप्लवो मिथ्याज्ञानं तद्राहितम् । एतदुक्तं
भवति, श्रुतमथेन ज्ञानेन विवेकं गृह्णीत्वा युक्तिमथेन च व्यवस्थाप्य दीर्घकाल-
नेरन्तर्धसत्कारासेवितायाः भावनायाः प्रकर्षपर्यन्तं समाधिगता साक्षात्कारवती
विवेकख्यातिर्निर्वर्तितसवासनमिथ्याज्ञाना निर्मिता हानोपाय इति । शेषं भाष्यं
सुगमम् ॥ २६ ॥

विवेकख्यातिनिष्ठायाः स्वरूपमाह सूत्रेण तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा
इत्यनेन ॥ २७ ॥ व्याचष्टे तस्य इति । प्रत्युदितख्यातेः वर्त्तमानख्यातेर्योगिनः,
प्रत्यान्नायः परामर्शः, अशुद्धिरेषावरणं चित्तसत्त्वस्य तदेव मलं तस्याऽपगमात्,
चित्तस्य प्रत्ययान्तराऽनुत्पादे तामसराजसव्युत्थान प्रत्ययानुत्पादे, निर्विप्लवविवेक-
ख्यातिनिष्ठासप्तस्य सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति । विषयभेदात् प्रज्ञाभेदः,
प्रकृष्टोऽन्ती यासां भूमिनाम् अवस्थानां तास्तथीक्ता, यतः परं नास्ति सम्प्रकर्षः,
प्रान्ता भूमिंथो यस्याः प्रज्ञाया विवेकख्यातेः सा तथीक्ता । ता एव सप्तप्रकाराः
प्रज्ञाभूमिर्बुदाहरति तद्यथा इति । तत्र पुरुषप्रयत्ननिष्पादासु चतसृषु भूमिषु
पञ्चमासुदाहरति परिज्ञातं हेयम् इति । यावत्क्लिष्टप्राधान्यं तत्सर्वं परि-

गुणा गिरिशिखरकूटच्युता इव आवाणो निरवस्थानाः
स्वकारणे प्रलयाऽभिसुखाः सह तेनाऽस्तं गच्छन्ति, न चैषां
विप्रलीनानां पुनरस्त्युत्पादः प्रयोजनाऽभावादिति । एत-
स्यामवस्थायां गुणसम्बन्धातीतः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः
केवली पुरुषः । इति । एतां समाविधां प्रान्तभूमिप्रज्ञा-
मनुपगमन् पुरुषः कुशल इत्याख्यायते, प्रतिप्रसवेऽपि चित्तस्य
सुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति ॥ २७ ॥

सिद्धा भवति विवेकख्यातिर्हानोपायः, न च सिद्धिरन्त-
रेण साधनमित्येतदारभ्यते ।

योगाङ्गाऽनुष्ठानादशुद्धिचये ज्ञानदीप्तिरा- विवेकख्यातेः ॥ २८ ॥

आमतापसंस्कारैः गुणवृत्तिविरोधाद् दुःखमेवेति हेयं, तत्परिज्ञातम् । प्रान्ततां
दर्शयति नास्त्र पुनः किञ्चिदपरिज्ञेयमस्ति इति । द्वितीयमाह चोष्णा इति ।
प्रान्ततामाह न पुनः इति । तृतीयमाह साक्षान् क्रतम् इति । प्रत्यक्षेण
निश्चितं मया संप्रज्ञाताऽवस्थायामेव निरोधसमाधिसाध्यं ज्ञानं, न पुनरस्यात्परं
निश्चितम्यमस्तीति शेषः । चतुर्थीमाह भावित इति । भावितो निष्पादितो
विवेकख्यातिरूपो हानोपायो, नास्याः परं भावनीयमस्तीति शेषः । एषा चतु-
र्थी कार्यविमुक्तिः समाप्तिः, कार्यतया प्रयत्नव्याप्यता दर्शिता, क्वचिन्पाठः
कार्यविमुक्तिरिति, कार्यान्तरेण विमुक्तिः प्रज्ञाया इत्यर्थः । प्रयत्ननिष्पाद्याऽनु-
निष्पादनोपयामप्रयत्नसाध्यां चित्तविमुक्तिमाह चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी इति ।
प्रथमा माह चरिताऽधिकारा बुद्धिः इति । क्रतुभोगाऽपरमंकार्येत्यर्थः । द्वितीया-
माह गुणा इति । प्रान्ततामाह न चैषाम् इति । तृतीया माह एतस्यामव-
स्थायाम् इति । एतस्यामवस्थायां जीवन्नेव पुरुषः कुशलो सुक्तः इत्युच्यते
अरमदेकत्वादित्याह -एताम् इति, अभीपचारिकं सुक्तमाह प्रतिप्रसवे इति ।
प्रधानव्ययेऽपि चित्तस्य सुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणाऽतीतत्वादिति ॥ २७ ॥

तदेवं चतुरो व्यूहानुक्ता तन्मध्यपतितस्य हानोपायस्य विवेकख्यातिर्गोदीहनादि-
वत् प्राग्विद्धेः अविद्वस्य भीषायत्वाऽभावात् सिद्धोपायान् वस्तुमारभत इत्याह

योगाङ्गानि अष्टावभिधायिष्यमाणानि, तेषामनुष्ठानात् पञ्चपर्वणो विपर्ययस्याऽऽशुद्धिरूपस्य क्षयः नाशः, तत् क्षये सम्यग्ज्ञानस्याऽभिव्यक्तिः, यथा यथा च साधनान्यनुष्ठीयन्ते तथा तथा तनुत्वमशुद्धिरापद्यते, यथा यथा च क्षीयते तथा तथा क्षयक्रमानुरोधिनो ज्ञानस्याऽपि दीप्तिर्विवर्द्धते, सा खल्वेषा विवृद्धिः प्रकर्षमनुभवति आ विवेकख्यातेः आ गुण-पुरुषस्वरूपविज्ञानादित्यर्थः । योगाङ्गाऽनुष्ठानमशुद्धेर्वियोग-कारणं यथा परशुच्छेद्यस्य, विवेकख्यातेस्तु प्राप्तिकारणं यथा,

सिद्धा इति । तत्राऽभिधास्यमानानां साधनानां येन प्रकारेण विवेकख्यात्युपा-यत्वं तद् दर्शयति मूत्रेण योगेत्यादिना ख्यातेरित्यन्तेन ॥ २८ ॥ योगाङ्गानि हि यथा योगं दृष्टादृष्टद्वारेणाऽऽशुद्धिं क्षिप्सन्ति, पञ्चपर्वणो विपर्ययस्येत्युपलक्ष्यं पुण्याऽपुण्ययोरपि जात्यायुर्भोगहेतुनाऽशुद्धिरूपत्वादिति शेषं सुगमम् । नाना-विधस्य कारणभावस्य दर्शनाद् योगाङ्गानुष्ठानस्य कौटुभं कारणत्वमित्यत आह, योगाङ्गाऽनुष्ठानम् इति । अशुद्ध्या वियोजयति बुद्धिसत्त्वमिति अशुद्धे-र्धियोगकारणम् । दृष्टान्तमाह यथा परशु इति । परशुः छेद्यं वृक्षं मूलेन वियोजयति, अशुद्ध्या वियोजयद् बुद्धिसत्त्वं विवेकख्यातिं प्रापयति । यथा धर्मः सुखस्य तथा योगाङ्गानुष्ठानं विवेकख्यातेः प्राप्तिकारणं नान्येन प्रकारे-णेत्याह विवेकख्यातेस्तु इति । नाऽन्यथेतिप्रतिषेधप्रवच्यात् प्रकृति कति धेतानि इति । उत्तरं नवैव इति, तानि दर्शयति कारिकया तद्यथोत्पत्ति इति । अत्रोदाहरणान्याह तत्रोत्पत्तिकारणम् इति । मनो विज्ञानमव्यप-देश्यावस्थातोऽपनीय वर्तमानावस्थानापादयदुत्पत्तिकारणं विज्ञानस्य । स्थिति-कारणं मनसः पुरुषार्थता अज्ञिताया उत्पन्नं मनस्त्वावदवतिष्ठते न यावद् द्विविधं पुरुषार्थमभिनिरवर्तयति, अथ निर्वर्तितपुरुषार्थद्वयं स्थितेरपैति, तस्यात् स्वकारणादुत्पन्नस्य मनसोऽनागतपुरुषार्थता स्थितिकारणम् । दृष्टान्तमाह शरीरस्थिवाहार इति । प्रत्यक्षज्ञाननिमित्तम् इन्द्रियद्वारा स्ततो वा विषयस्य संस्क्रिया अभिव्यक्तिः, तस्याः कारणं यथा रूपस्याऽऽलोकः । विकारकारणं मनसो विषयान्तरं, यथा हि कृकण्डोः समाहितमनसो वल्लकौविपद्यमान-पद्ममस्तरयवणसनननरमुन्मीलितान्तरु स्वरूपलावण्ययौवनसम्पन्नमप्सरसमुन्मी-लितान्तरुणाण्य समाधिपद्माय तस्यां सती मनो नभूवंति । अत्रैव निदर्शन-

धर्मः सुखस्य, नान्यथा कारणम्) कति चैतानि कारणानि
शास्त्रे भवन्ति । नवैवेत्याह, तद्यथा उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्ति-
विकारप्रत्ययाऽऽप्तयः वियोगाऽन्यत्वदृत्तयः कारणं नवधा
स्मृतम् इति । तत्रोत्पत्तिकारणं मनो भवति विज्ञानस्य,
स्थितिकारणं मनसः पुरुषार्थता, शरीरस्येवाऽऽहार इति ।
अभिव्यक्तिकारणं यथा रूपस्याऽऽलोकस्तथा रूपज्ञानम् ।
विकारकारणं मनसो विषयान्तरं, यथाऽग्निः पाक्वस्य ।
प्रत्ययकारणं धूमज्ञानमग्निज्ञानस्य । प्राप्तिकारणं योगाङ्गा-
ऽनुष्ठानं विवेकख्यातः । वियोगकारणं तदेवाऽऽशुद्धेः ।
अन्यत्वकारणं यथा सुवर्णस्य सुवर्णकारः । एवमेकस्य स्त्री-
प्रत्ययस्य अविद्या मूढत्वे हेषो दुःखत्वे, रागः सुखत्वे, तत्त्व-

माह यथाऽग्निः इति यथाऽग्निः पाक्वस्य तच्छुलादेः कठिनाऽवयवसन्निवेशस्य
प्रश्लिथिलावयवसंयोगलक्षणस्य विकारस्य कारणम् । मत एव विषयस्य
प्रत्ययकारणं धूमज्ञानमग्निज्ञानस्य इति । ज्ञायत इति ज्ञानम् आग्नि-
ज्ञानं चैत आग्निज्ञानं तस्यैति, एतदुक्तं भवति वर्तमानस्येवाग्नेः ज्ञेयस्य
कारणतया कारणमिति । प्राप्तिकारणम् औत्सर्गिकी निरपेक्षाणां कारणानां
कार्यक्रिया प्राप्तिः, तस्याः कृतशिवदपवादीऽप्राप्तिः यथा निस्त्रोपसर्पणस्वभावा-
नामपां प्रतिबन्धः सेतुना, तथेहाऽपि बुद्धिसत्त्वस्य सुखप्रकाशशीलस्य स्वाभा-
विकी सुखविवेकख्यातिजनकता प्राप्तिः, सा कृतशिवधर्मात्मसो वा प्रति-
बन्धान्न भवति, धर्माद् योगाङ्गाऽऽनुष्ठानाद्वा तदपनये तदप्रतिबन्धवृत्तिसंभवात्
एव तज्जनकतया तदाऽप्रीति, यथा वक्ष्यति निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतौनां
वरणभेदस्तु ततः चैत्रिकवद् इति । तदेवं विवेकख्यातिलक्षणकार्याऽपेक्षया
प्राप्तिकारणमुक्तम्, अचान्तरकार्यापेक्षया तदेव वियोगकारणमित्याह वियोग-
कारणम् इति । अन्यत्वकारणमाह यथा सुवर्णस्य सुवर्णकार इति कटक-
कुण्डलकेशूरादिभ्यो भिन्नाऽभिन्नस्य भेदविवक्षया कटकादिभिन्नस्याऽभेदविवक्षया
कटकादिभिन्नस्य सुवर्णस्य कुण्डलादन्यत्वं, तथा च कटककारी सुवर्णकारः
कुण्डलादिभिन्नात् सुवर्णादन्यत् कुर्वन्नन्यत्वकारणम् । अग्निरपि पाक्वस्याऽन्यत्व-
कारणं यद्यपि, तथाऽपि अग्निर्धर्मयोः पुत्राकत्वतच्छुक्त्वयोर्भेदाऽविवक्षया

ज्ञानं माध्यस्थ्ये । धृतिकारणं शरीरमिन्द्रियाणां तानि च तस्य, महाभूतानि शरीराणां तानि च परस्परं सर्वेषां तैथ्यग्यौनमानुषदैवतानि च परस्परार्थत्वाद्, इत्येवं नव कारणानि । तानि च यथासम्भवं पदार्थान्तरेष्वपि योज्यानि, योगाङ्गानुष्ठानं तु द्विधैव कारणत्वं लभत इति ॥ २८ ॥

तत्र योगाङ्गान्यवधार्यन्ते—

धर्मयोरुपजनाऽपायेऽपि धर्म्यनुवर्तत इति न तस्याऽन्यत्वं शक्यं वक्तुम्, इति विकारकारणत्वसूक्तम्, इति न सङ्कर, न च संस्थानभेदो धर्मिणोऽन्यत्वकारणमिति व्याख्येयम् । सुवर्णकार इत्यस्याऽसङ्कतेः । बाह्यमन्यत्वकारणमुपन्यस्याऽध्यात्मिकमुदाहरति एवमेकस्य इति । अविद्या कमनीयिषं कर्मन्यादिज्ञानं, सम्प्रोद्देश्योगात् स एव स्त्रीप्रत्ययां मूढो विषयो भवति चैत्रस्य, मैत्रस्य पुण्यवती वत कलत्ररत्नमेतत् न तु मम भाग्यहीनस्य इति । एवं सपत्नीजनस्य तस्यां वैषः स्त्रीप्रत्ययस्य दुःखत्वे, एवं मैत्रस्य तस्या भर्तुः रागस्तस्यैव स्त्रीप्रत्ययस्य सुखत्वं, तत्त्वज्ञानं त्वष्टासमेदोऽस्थिमज्जासमूहः स्त्रीकायः स्थानबीजादिभिरशुचिरिति । विवेकिनां माध्यस्थ्ये वैराग्ये कारणमिति । धृतिकारणं शरीरमिन्द्रियाणां विधारकम् इन्द्रियाणि च शरीरस्य, सामान्यकरणवृत्तिर्हि प्राणाद्या वायवः पञ्च, तदभावे शरीरपाताद् । एवं मांसादिकायाङ्गानामपि परस्परविधाय्य विधारकत्वम् । एवं महाभूतानि पृथिव्यादीनि मनुष्यवरुणसूर्येगन्धर्वश्श्लोकनिवासिनां शरीराणां, तानि च परस्परं पृथिव्यां हि गन्धररूपस्यशब्दगुणायां पञ्च महाभूतानि परस्परं विधाय्यविधारकभावेनाऽऽस्थितानि, अस्तु अत्वारि, तेजसि चोष्णि, इ च मातरिश्चनोति । तैथ्यग्यौनमानुषदैवादीनि च विधाय्यविधारकभावेनाऽवस्थितानि । नन्वाधाराऽप्येयभावरहितानां कुतस्तत्त्वमित्यत आह परस्परार्थत्वाद् इति । मनुष्यशरीरं हि पशुपक्षिमृगसरीसृपस्थावरोपयोगेन प्रियते, एवं व्याघ्रादिशरीरमपि मनुष्यपशुमृगादिशरीरोपयोगेन, एवं पशुपक्षिमृगादिशरीरमपि स्थावराद्युपयोगेन, एवं दैवशरीरमपि मनुष्योपहृतज्ञानमृगकपिप्लवमांसाव्यपुरोडाशसङ्कारश्राद्धाप्रसारादिभिरिष्टमानं तदुपयोगेन, एवं देवताऽपि वरदानवृष्ट्यादिभिर्मनुष्यादीनि धारयतीत्यसि परस्परार्थत्वमित्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ २८ ॥

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-
ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

यथाक्रममेतेषामनुष्ठानं स्वरूपं च वक्ष्यामः ॥ २९ ॥

तत्र—

अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्याऽपरिग्रहा यमाः

॥ ३० ॥

तत्राऽहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः, उत्तरे
च यमनियमास्तन्मूलास्तस्मिद्धिपरतया तत्रातिपादनाय प्रति-
पाद्यन्ते, तदवदातरूपकरणायैवोपादीयन्ते । तथा चोक्तं
स एतत्स्वयं ब्राह्मणो यथा यथा व्रतानि बहूनि समादिक्षते

सम्प्रति न्यूनाऽधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थं योगाङ्गान्वधारयति तत्र योगाङ्गा-
न्यवधारयन्त इति । यमेत्यादि अङ्गानीत्यन्तं सूत्रम् ॥ २९ ॥ अथ्यासवै-
श्यावोऽपि यथायोगमेतेष्वेव स्वरूपतो मान्तरौघकतया चान्तर-
तयाः ॥ २९ ॥

यमनियमाद्यङ्गान्युद्दिश्य यमनिर्देशकं सूत्रमवतारयति तत्र इति । अहिंसे-
त्यादि यमा इत्यन्तं सूत्रम् ॥ ३० ॥ योगाङ्गमाहिंसाभाङ्गं सर्वथा इति ।
इन्द्रशीमाहिंसां स्मृति उत्तरे च इति, तन्मूला इति अहिंसामपरिपाष्य कृता
अव्यक्तकल्याः निष्फलादित्यर्थः, तस्मिद्धिपरतयैवाऽनुष्ठानम्, अहिंसा चेन्मूल-
सुत्तरेषां कथं तेऽहिंसासिद्धिपरा इत्यत आङ्गं तत्प्रतिपादनाय इति, सिद्धिः
ज्ञानीत्यन्तरित्यर्थः । स्यादेतद्, अहिंसाज्ञानार्था यद्युत्तरे कृतं तैरन्यत एव
तदवगमादित्यत आङ्गं तदवदात इति । यद्युत्तरेवाऽनुष्ठीयेरन् अहिंसा मखिना
स्यादसत्यादिभिरित्यर्थः । अत्रैवाऽममिक्तानां सञ्जातमाङ्गं तथा चीकम् इति,
सुगमम् । सत्यब्रह्मचर्यामाङ्गं यथायै वासनसे इति । यथा शब्दं साक्षात्
पूरयति यथाहृष्टम् इति । प्रतिस्मन्निबन्धं तथा शब्दं प्रति चिपति तथा
वासनश्च इति, विवचायां चर्तव्यायाम् इति । अन्यथा तु न सत्यम् । एतन्
सोपपत्तिकमाङ्गं परत्र इति । परत्र पुरुषे स्त्रीषुसंक्रान्तये स्त्रीषुसहस्रीषु-

तथा तथा प्रमादकृतेश्चो हिंसानिदानेश्चो निवर्त्तमानस्ता-
मेवावदातरूपामहिंसां करोति सत्यं यथार्थं वाङ्मनसे, यथा
दृष्टं यथाऽनुमितं यथा श्रुतं तथा वाङ्मनसेति, परत्रस्वबोध-
संक्रान्तये बागुक्ता सा यदि न वञ्चिता भ्रान्ता वा प्रतिपत्ति-
बन्ध्या वा भवेदिति, एषा सर्वभूतोपकारार्थं प्रवृत्ता न भूतोप-
घाताय, यदि चैवमप्यभिधीयमाना भूतोपघातपरैव स्यान्न
सत्यं भवेत्, पापमेव भवेत्, तेन पुण्याभासेन पुण्यप्रतिरूपकेण
कष्टतमं प्राप्नुयात्, तस्मात् परीक्ष्य सर्वभूतहितं सत्यं ब्रूयात् ।
स्तेयम् अशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणं, तत्रतिषेधः
पुनरसृष्टारूपमस्तेयमिति । ब्रह्मचर्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य

जननाय वाग उक्ता उच्चारिता, अतः सा यदि न वञ्चिता वञ्चिता, यथा
द्रोणाचार्येण स्वतनयाऽश्वत्याममरणम् आयुषन् सत्यधनाऽश्वत्यामा इत इति
पृष्टस्य युधिष्ठिरस्य प्रतिवचनं इति नमभिसन्धाय सत्यं इतोऽश्वत्यामिति, तदिद-
मुक्तस्योत्तरं न युधिष्ठिरस्य स्वबोधं संक्रामयति, स्वबोधोद्यस्य इति जनविषय इन्द्र-
जम्बा, न चासौ संक्रान्तः, किन्त्वय एव तस्य तनयवधबोधो जात इति । भ्रान्ता
वा भ्रान्तिजा, भ्रान्तिय विवक्षासमये वा ज्ञेयार्थाऽवधारणसमये वा, प्रतिपत्त्या
बन्ध्या प्रतिपत्तिबन्ध्या, यथाऽर्यान् प्रति स्वेच्छभाषा प्रतिपत्तिबन्ध्या, निष्प्रयोजना
वा स्यादिति यथाऽनपेक्षिताऽभिधाना वाक्, तत्र हि परत्र स्वबोधस्य संक्रान्ति-
रप्यसंक्रान्तिरेव निष्प्रयोजनत्वादिति । एवं लक्षणमपि सत्यं पराऽपकारफलं
सत्याऽभासं न तु सत्यमित्याह एषा इति । तदयथा सत्यतत्त्वसत्स्वरैः सार्थगमनं
पृष्टस्य सार्थगमनाऽभिधानमिति, अभिधीयमाना उच्चार्यमाणा, शेषं सुगमम् ।
अभावस्य भावाऽधीनरूपणतया स्तियलक्षणमाह स्तियलक्षणपूर्वकम् इति,
विशेषेण सामान्यं सत्यत इत्यर्थः । मानसव्यापारपूर्वकत्वाद्वाचनिकत्वात्वाच-
न्यापारयोः प्राधान्यान्मनोव्यापार उक्तः असृष्टारूपम् इति । ब्रह्मचर्यस्वरूपमाह
गुप्त इति संयतोपस्थोऽपि हि स्त्रीप्रेक्षणतद्वाचापकन्दर्पायतनतदङ्गस्यर्जनसक्ती न
ब्रह्मचर्यवानिति तन्निरासायोक्तं गुप्तेन्द्रियस्य इति । इन्द्रियान्तराण्यपि तत्र
कीलुपानि रक्षणीयानीति । अपरियङ्गस्वरूपमाह विवक्षायाम् इति, तत्र
सङ्गदोष उक्तः भोगाऽभ्यासमनुविवर्त्तने रागाः कौशल्यानि चेन्द्रियाणाम्, इति,

संयमः । विषयाणामर्जनरक्षणक्षयसङ्घर्षादोषदर्शनादस्त्री-
करणमपरिग्रह, इत्येते यमाः ॥ ३० ॥

ते तु—

जातिदेशकालसमयाऽनवच्छिन्नाः सार्वभौमा
महाव्रतम् ॥ ३१ ॥

तत्राऽहिंसा जात्यवच्छिन्ना मत्स्यवन्धकस्य मत्स्येष्वेव
नाऽन्यत्र हिंसा, सैव देशाऽवच्छिन्ना न तीर्थे हनिष्यामीति,
सैव कालावच्छिन्ना न चतुर्दश्यां न पुण्येऽहनि हनिष्यामीति,
सैव त्रिभिरुपतरस्य समयाऽवच्छिन्ना देवब्राह्मणार्थं नाऽन्यथा
हनिष्यामीति, यथा च क्षत्रियाणां युद्ध एव हिंसा नाऽन्य-
त्रेति । एभिर्जातिदेशकालसमयैरनवच्छिन्ना अहिंसादयः
सर्वथैव परिपालनीया, सर्वभूमिषु सर्वविषयेषु, सर्वथैवा-
ऽविदितव्यभिचाराः सार्वभौमा महाव्रतमित्युच्यते ॥ ३१ ॥

शौचमन्तोषतपःस्वाध्यायेष्वग्प्रणिधानेन
नियमाः ॥ ३२ ॥

तत्र शौचं सृज्जलादिजनितं मेध्याऽभ्यवहरणादि च

हिंसालक्षणाद्योऽपि नाऽनुपहृत्य भूतान्युपभोगः सम्भवति इति । अशास्त्रीया-
णामथर्वोपनतानामपि विषयाणां निन्दितप्रतिग्रहादिऽपार्जनदोषदर्शनात्,
शास्त्रीयाणामप्युपार्जितानां च रक्षणादिदोषदर्शनादस्त्रीकरणमपरिग्रहः ॥ ३० ॥

सामान्यत उक्ता यादृशाः पुनर्योगिनामुपदेयास्तादृशान् वक्तुं सूत्रमवतारयति
तेन इति, जातौल्यादिमहाव्रतानां सूत्रम् ॥ ३१ ॥ सर्वासु जात्यादिलक्षणासु
भूमिषु विदिताः सार्वभौमाः अहिंसादय इति, अन्यत्राऽप्यवच्छेद उच्यते ।
सुगमं साध्यम् ॥ ३१ ॥

श्रीचादिनियमनाचष्टे श्रीषेत्वादिनियमा इत्यन्तं सूत्रम् ॥ ३२ ॥ व्याचष्टे
श्रीचम् इति । आदिग्रन्थेन गोमसादयो गृह्यन्ते, गोमूत्रयावक्कादि मेध्यां,

बाह्यम् । आभ्यन्तरं चित्तमलानामाक्षालनम् । सन्तोषः
सन्निहितसाधनादधिकस्याऽनुपादिता । तपः इन्द्रसहनं,
इन्द्रश्च जिघत्सापिपासे, शीतोष्णे, स्थानाऽऽसने, काष्ठमौना-
ऽऽकारमौने च, व्रतानि चैव यथायोगं कृच्छ्रचान्द्रायणसान्त-
पनादीनि । स्वाध्यायः मोक्षशास्त्राणामध्ययनं, प्रणवजपो
वा । ईश्वरप्रणिधानं तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मापणं, “श्रद्ध्या-
सनस्थोऽथ पथिव्रजन् वा स्वस्थः परिच्छीणवितर्कजालः । संसार-
वौजक्षयमौचमाणः स्यान्नित्यमुक्तोऽमृतभोगभागी” । यत्रेद-
मुक्तं “ततः प्रत्यक्चेतनाऽधिगमोऽप्यन्तरायाऽभावश्च” इति
॥ ३२ ॥

एतेषां यमनियमानां

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥

यदाऽस्य ब्राह्मणस्य हिंसादयो वितर्का जायेरन् हनि-
ध्याम्यहमपकारिणम्, अनृतमपि वक्ष्यामि, द्रव्यमप्यस्य स्त्री-

तस्याऽभ्यवहरणादि, आदिशब्दाद् वासपरिमाणसंख्यानिघमादयो याक्षाः,
मेध्याऽभ्यवहरणादिजनितमिति वक्तव्यं मेध्याऽभ्यवहरणादि चेत्युक्तं कार्यं
कारणोपचारात् । चित्तमक्षाः सदमानाऽप्यादयः, तदपनयो मनः शौचम् ।
प्राणयात्रामात्रहेतीरभ्यधिकस्याऽनुपादिता सन्तोषः प्रागेव स्त्रीकरणपरित्यागा-
दिति विशेषः । काष्ठमौनम् इहिवेनाऽपि स्वाऽभिप्रायाऽप्रकाशनम्, षवचनमात्रम्
आकारमौनम्, परिच्छीणवितर्कजाल इति । वितर्कः बन्ध्याणः, संशयविपर्ययी
चेति, एतावता शुद्धोऽभिसन्धिकृतः । एते च यमनियमा विष्णुपुराणे उक्ता
ब्रह्मषथ्येमहिंसा च सत्याऽस्तेयाऽपरिग्रहान् सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां मनसो
नयन् । स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांसि नियताऽत्मवान् । कुर्वीत ब्रह्मणि तथा
परस्मिन् प्रवर्णं मनः । एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः । विद्विष्ट-
फलदाः कात्या निष्कामानां विमुक्तिदा इति ॥ ३२ ॥

श्रेयांसि बहुविधानि इत्येषामपवादसम्भवे तत्प्रतीकारोपदेशपरं सूत्रमवतार-

करिष्यामि, दारेषु चाऽस्य व्यवायी भविष्यामि, परिग्रहेषु चाऽस्य स्वामी भविष्यामीति । एवमुन्मार्गप्रवणवितर्कज्वरेणातिदौर्गन्धेन बाध्यमानस्तत्प्रतिपक्षान् भावयेत् घोरिषु संसाराङ्गारेषु पच्यमानेन मया शरणमुपागतः सर्वभूताऽभयप्रदानेन योगधर्मः, स खल्वहं त्यक्त्वा वितर्कान् पुनस्तानाऽऽददानस्तुल्यः श्वहृत्तेन इति भावयेत्, यथा श्वा वान्ताऽवलेही तथा त्यक्तस्य पुनराददान इति । एवमादि सूत्रान्तरेष्वपि योज्यम् ॥ ३३ ॥

वितर्का हिंसादयः कृतकारिताऽनुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याऽधिमात्रा दुःखाऽज्ञानाऽनन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥

तत्र हिंसा तावत् कृता कारिताऽनुमोदितेति त्रिधा, एकैका पुनस्त्रिधा लोभेन मांसचर्मार्थेन, क्रोधेन अपहृतजनैनेति, मोहेन धर्मा मे भविष्यतीति, लोभक्रोधमोहाः पुनस्त्रिविधाः मृदुमध्याधिमात्रा इति, एवं सप्तविंशति भेदा भवन्ति हिंसायाः, मृदुमध्याधिमात्राः पुनस्त्रेधा, मृदुमदुः, मध्यमृदुः, तीव्रमृदुरिति, तथा मृदुमध्यः मध्यमध्यः, तीव्रमध्य इति, तथा मृदुतीव्रः, मध्यतीव्रः, अधिमात्रतीव्रः, इति,

इति एतेषां यमनियमानाम् इति । सूत्रं वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥ वितर्काणां भाष्यं नास्ति तिरोहितमिव किञ्चन ॥ ३३ ॥

तत्र वितर्काणां स्वरूपप्रकारकारणधर्मफलभेदान् प्रतिपक्षभावनाविषयान् प्रतिपक्षभावनास्वरूपाऽभिधत्तया सूत्रेणाह वितर्का इत्यादिना प्रतिपक्षभावनम् इत्यन्तेन ॥ ३४ ॥ व्याचष्टे तत्र हिंसा इति । प्राणभृदभेदस्याऽपरिसङ्गियत्वात्प्रियत्विकल्पसमुच्चयाः सप्तविनः हिंसादिषु । तत्राऽधर्मतः तसःसमुद्वेग इति

।वमेकाशीतिभेदा हिंसा भवति, सा पुनर्नियमविकल्पसमु-
 दयभेदादसंख्येया, प्राणभङ्गेदस्याऽपरिसंख्येयत्वादिति । एव-
 ममृतादिष्वपि योज्यम् । ते खल्वमी वितर्का दुःखाऽज्ञाना-
 नन्तफला इति प्रतिपन्नभावनं, दुःखमज्ञानाऽनन्तफलं
 येषामिति प्रतिपन्नभावनं, तथा च हिंसकः प्रथमं तावद्
 बध्यस्य वीर्यमाक्षिपति, ततः शस्त्रादिनिपातेन दुःखयति,
 ततो जीवितादपि मोचयति, ततो वीर्याक्षेपादस्य चेतना-
 ऽचेतनमुपकरणं क्षीणवीर्यं भवति, दुःखोत्पादान्नरकतिर्यक्-
 प्रेतादिषु दुःखमनुभवति, जीवितव्यपरोपणात् प्रतिपन्नं च
 जीविताऽत्यये वर्त्तमानो मरणमिच्छन्नपि दुःखविपाकस्य
 नियतविपाकवेदनैयत्वात्कथञ्चिदेवोच्छसिति, यदि च कथ-
 ञ्चित् पुण्यादपगता हिंसा भवेत्तत्र सुखप्राप्तौ भवेदल्पायुरिति,
 एवममृतादिष्वपि योज्यं यथा सम्भवम् । एवं वितर्काणां
 चामुमेवाऽनुगतं विपाकमनिष्टं भावयन्न वितर्केषु मनः प्रणि-
 दधौत । प्रतिपन्नभावनाद् हेतोर्हेया वितर्काः ॥ ३४ ॥

यदाऽस्य स्युरप्रसवधर्माणस्तदा तत्कृतमैश्वर्यं योगिनः
 सिद्धिसूचकं भवति, तद्यथा,—

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥३५॥

चतुर्विधविपर्ययवक्ष्येयस्याऽज्ञानस्याप्युदय इत्यज्ञानफलत्वमप्येतिवाचिति, दुःखा-
 ऽज्ञानाऽनन्तफलत्वमेव हि प्रतिपन्नभावनं, तद्वशादेभ्यो निवृत्तिरिति । तदेव
 प्रतिपन्नभावनं स्मोरयति । बध्यस्य इति । बध्यस्य पञ्चादेः वीर्यं प्रथमं काव-
 व्यापारहेतुं प्रथममाक्षिपति यूपनिबोजनेन, तेन हि पञ्चोरपगच्छन् भवति,
 शेषमतिस्कृत् ॥ ३४ ॥

इत्ता यमनियमास्तदपवादकानां च वितर्काणां प्रतिपन्नभावनाती ज्ञानि-
 क्ता, सम्प्रत्यप्रत्युद्धं यमनियमाऽभ्यासात्तत्सिद्धिपरिज्ञानसूचकानि चिद्राग्युपस-
 ख्यति, यत्परिज्ञानाद् योगी तत्र तत्र कृतकृत्यः कर्त्तव्येषु प्रवर्त्तते इत्याह यदाऽस्य

सर्वप्राणिनां भवति ॥ ३५ ॥

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

धार्मिको भूया इति भवति धार्मिकः, स्वर्गं प्राप्नुह्येति स्वर्गं प्राप्नोति, अमोघाऽस्य वाग्भवति ॥ ३६ ॥

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥

सर्वदिक्स्थान्यस्योपतिष्ठन्ते रत्नानि ॥ ३७ ॥

ब्रह्मचर्य्यप्रतिष्ठायां वीर्य्यलाभः ॥ ३८ ॥

यस्य लाभादप्रतिघान् गुणानुत्कर्षयति, सिद्धश्च विनेयेषु ज्ञानमाधातुं समर्थो भवतीति ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्थैर्य्ये जन्मकथन्तासंबोधः ॥ ३९ ॥

अस्य भवति, कोऽहमासं, कथमहमासं, किं खिदिदं,

इति । सू० अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥ शान्तिविरोधा अपि अशमद्विषमूषकमाजारादिनकुलादयोऽपि भगवतः प्रतिघताऽहिंसस्य सन्निधानात्सन्निताऽनुकारिणो वैरं परित्यजन्तीति ॥ ३५ ॥

सू० सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥ क्रियामाध्यौ धर्माऽधर्मौ क्रिया, तत्फलं च स्वर्गनरकादि, ते एवाऽश्रयतीत्याश्रयस्य भावसात्त्वं, तदस्य भगवती वाचो भवतीति । क्रियाऽश्रयत्वमाह धार्मिक इति । फलाश्रयत्वमाह स्वर्गम् इति । अमोघा अप्रतिघता ॥ ३६ ॥

सू० अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् । संबोधम् ॥ ३७ ॥

सू० ब्रह्मचर्य्यप्रतिष्ठायां वीर्य्यलाभः ॥ ३८ ॥ वीर्य्यं सामर्थ्यं, यस्य लाभाद अप्रतिघान् अप्रतीघातान् गुणान् अविमादीन्, उत्कर्षयति उपचिनोति, सिद्धश्च तारादिभिरष्टाभिः सिद्धिभिरुच्चाद्यपरनामभिरुपेती, विनेयेषु सिध्येषु, ज्ञानं योग-तदङ्गविषयमाधातुं समर्थो भवतीति ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्थैर्य्ये जन्मकथन्तासंबोधः ॥ ३९ ॥ निकायविशिष्टैर्देहेन्द्रियादि-भिरभिपश्यन्ती जन्म, तस्य कथना किम्प्रकारता, तस्याः संबोधः साक्षात्कारः,

कथं खिदिदं के वा भविष्यामः, कथं वा भविष्यामः, इति,
एवमस्य पूर्वान्तरपरान्तमध्येष्वात्मभावजिज्ञासा स्वरूपेणो-
पावर्त्तते । एता यमस्यैर्ये सिद्धयः ॥३६॥

नियमेषु वक्ष्यामः—

श्रीचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

स्वाङ्गे जुगुप्सायां श्रीचमारभमाणः कायाऽवद्यदर्शी
कायाऽनभिष्वङ्गी यतिर्भवति । किञ्च परैरसंसर्गः काय-
स्वभावाऽवलोकौ स्वमपि कायं जिहासुर्मज्जलादिभिरात्मा-
लयन्नपि कायशुद्धिमपश्यन् कथं परकायैरत्यन्तमेवाप्रयतैः
संसृज्येत ॥ ४० ॥

किञ्च—

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाद्यैन्द्रियजयात्मदर्शन-
योग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

भवन्तीति वाक्यशेषः । शुचेः सत्त्वशुद्धिः, ततः सौमनस्यं,

सप्रकारातीन्द्रियशान्तीदिताव्यपदेश्यजन्मपरिज्ञानमिति यावत् । अतीतं जिज्ञा-
सते कोऽहमासम् इति, तस्यैव प्रकारभेदमुत्पत्तौ स्थितौ च जिज्ञासते कथमह-
मासम् इति, वत्तमानस्य जन्मनः स्वरूपं जिज्ञासते किंखिद इति । शरीरं
भौतिकं, किं भूतानां समूहमात्रम्, आहोस्त्रिसेभ्योऽन्यदिति । अत्राऽपि कथं
खिदित्यनुषङ्गनौषम् । कश्चिन् पश्यत एव । अनागतं जिज्ञासते के वा भवि-
ष्याम इति । अत्राऽपि कथं खिदित्यनुषङ्गः । एवमस्य इति । पूर्वान्तः अतीतः
कालः, परान्तः भविष्यन्, मध्यः वत्तमानः, तेष्व्वात्मनो भावः शरीरादिसम्बन्धः,
तस्मिन् जिज्ञासा ततश्च ज्ञानं, यो हि यद्विच्छति स तत्करोतीति व्यायात् ॥३६॥

श्रीचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः । अनेन वाङ्मश्रीचसिद्धिमूषकं कश्चितम् ॥४०॥
आन्तरसिद्धिमूषकमाह किञ्च इति । सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाद्यैन्द्रियजयात्म-

तत एकाग्रं, तत इन्द्रियजयः, ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धि-
सत्त्वस्य भवति, इत्येतच्छैचस्यैर्यादधिगम्यत इति ॥ ४१ ॥

सन्तोषादनुत्तमसुखलाभः ॥ ४२ ॥

तथाचोक्तं यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
दृष्ट्वाच्चयसुखस्येते नाऽर्हतः षोडशीं कलाम् इति १ ४२ ॥

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिज्ञयात्तपसः ॥ ४३ ॥

निर्वर्त्यमानमेव तपो हिनस्यशुद्धावरणमलं, तदावरण-
मलाऽपगमात् कायसिद्धिः अणिमाद्या, तथेन्द्रियसिद्धिः दूरा-
च्छ्रवणदर्शनाद्येति ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥

देवा ऋषयः सिद्धाश्च स्वाध्यायशीलस्य दर्शनं गच्छन्ति,
कार्यं चाऽस्य वर्त्तन्त इति ॥ ४४ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानाद् ॥ ४५ ॥

दर्शनयोग्यत्वानि च । चित्तमलानामालने चित्तसत्त्वमलं प्रादुर्भवति, वैम-
ल्याच्च तस्मैमनस्यं स्वच्छता, स्वच्छे तट्टेकार्यं, ततो मनसन्नाथामिन्द्रियाणां
तज्जयाज्जयः, ततः चात्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति ॥ ४१ ॥

सन्तोषादनुत्तमसुखलाभः ॥ ४२ ॥ न विद्यतेऽस्यादुत्तम इत्यनुत्तमः । यथाचोक्तं
यथातिना पुरौ यौवनमर्षयता या दुःखजा दुर्मतिभिर्या न कीर्यति जीर्यताम् ।
तां दृष्ट्वां सत्यजन् प्राज्ञः सुखिनैवाऽभिपूर्यते तदेतद् दर्शयति यच्च कामसुखम्
इत्यादिना ॥ ४२ ॥

तपःसिद्धिसूचकमाह कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिज्ञयात्तपसः ॥ ४३ ॥ अशुद्धिलक्षण-
भावरणं तामसमधर्मादि, अणिमाद्या मर्हिना, लघिना प्राप्तिश्च, सुगमम् ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायसिद्धिसूचकमाह स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः सुगमम् ॥ ४४ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥ न च वाच्यमीश्वरप्रणिधानादेव शेष-

ईश्वरार्पितसर्वभावस्य समाधिसिद्धिः, यथा सर्वमीप्सित-
मवितथं जानाति देशान्तरे कालान्तरे च, ततोऽस्य प्रज्ञा
यथाभूतं प्रजानातीति ॥ ४५ ॥

उक्ताः सहसिद्धिभिर्यमनियमा, आसनादीनि वक्ष्यामः ।

तत्र—

स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

तद्यथा—पद्मासनं, वीरासनं, भद्रासनं, स्वस्तिकं, दण्डा-
सनं, सोपाश्रयं, पर्यङ्कं, क्रौञ्चनिषदनं, हस्तिनिषदनम्, उष्ट्र-
निषदनं, समसंस्थानं, स्थिरसुखं, यथासुखं च, इत्येवमादीनि
॥ ४६ ॥

स्यज्ञातस्य समाधिरङ्गिनः सिद्धिः कृतं सप्तभिरङ्गैरिति, ईश्वरप्रणिधानसिद्धौ दृष्टा-
ऽदृष्टाऽवान्तरव्यापारेण तेषामुपयोगात्, संप्रज्ञातसिद्धौ च, संयोगपृथक्त्वेन दक्ष
इव क्रत्वर्थता पुरुषार्थता च । नचैवमनन्तरङ्गता धारणाध्यानसमाधीनाम् ।
सम्प्रज्ञातसिद्धौ सम्प्रज्ञातसमानगोचरतयाऽङ्गान्तरेभ्योऽतदगोचरेभ्योऽस्याऽन्तरङ्गत्वं
प्रतीतेः । ईश्वरप्रणिधानमपि हीश्वरगोचरं न सम्प्रज्ञेवगोचरमिति बहिर्दृ-
मिति सर्वमवदातम् । प्रजानातीति प्रज्ञापदव्यत्यक्तिः दर्शिता ॥ ४५ ॥

उत्तरमूत्रमवतारयति उक्ताः सह सिद्धिभिर्यमनियमा आसनादीनि वक्ष्याम
इति । तत्र स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥ स्थिरं निश्चलं, यत् सुखं सुखावहं,
तदासनमिति सूत्रार्थः । आस्यतेऽत्र, आसि वाऽनेनेत्यासनम् । तस्य प्रभेदा-
नाह तद्यथा इति । पद्मासनं प्रसिद्धम् । स्थितस्यैकरतरः पादौ भूत्यस्त एक-
तरयाकुञ्चितजानीरुपरित्यक्त इत्येतत् वीरासनम् । पादतले ब्रवणसमीपे सम्युटी-
कृत्य तस्थोपरि पाणिकच्छपिकां कुर्त्यात्तद् भद्रासनम् । सव्यमाकुञ्चितं चरणं
दक्षिणजङ्घीर्वन्तरे दक्षिणं चाऽकुञ्चितं वामजङ्घीर्वन्तरे निक्षिपेदेतत् स्वस्तिकम् ।
उपविश्य श्लिष्टाङ्गुलिकौ श्लिष्टगुल्फौ भूमिश्लिष्टजङ्घीरुपादौ प्रसार्य दण्डासनमभ्य-
सेत् । योगपट्टकं योगासोपाश्रयम् । जानुप्रसारितबाह्वोः शयनं पर्यङ्कः ।
क्रौञ्चनिषदनादीनि क्रौञ्चादीनां निषत्थानां संस्थानदर्शनात् प्रत्येतव्यानि ।
प्राण्यैपादाग्र्याभ्यां इयोरकुञ्चितयोरन्वोन्वसंपीडनं समसंस्थानं, येन संस्थाने-

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

भवतीति, वाक्यशेषः । प्रयत्नोपरमात् सिद्धत्यासनं येन नाङ्गमेजयो भवति, अनन्ते वा समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्त्तयतीति ॥ ४७ ॥

ततो द्वन्द्वानभिघातः ॥ ४८ ॥

श्रीतोष्णादिभिर्द्वन्द्वैरासनजयान्नाऽभिभूयते ॥ ४८ ॥

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः
प्राणायामः ॥ ४९ ॥

सत्यासनजये ब्राह्मस्य वायोराचमनं श्वासः, कोष्ठप्रस्य

नाऽवस्थितस्य स्थैर्यं सुखं सिद्धति तदासनं स्थिरसुखम् । तत् तत्रभगवतः सूत्रकारस्य सम्मतं, तस्य विवरणं यथासुखं च इति ॥ ४६ ॥

आसनस्वरूपमुक्त्वा तत्साधनमाह प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥ सांसिद्धिको हि प्रयत्नः शरीरधारको न योगाङ्गस्योपदेष्टव्यासनस्य कारणं, तस्य तत्कारणत्वं उपदेशवैयर्थ्यात्, स्वरसत एव तस्मिद्धेः, तस्मादुपदेष्टव्यस्य आसनस्य अयममाधको विरोधी च स्वाभाविकः प्रयत्नः, तस्य च यादृच्छिकासनहेतुतयाऽसननियमोपहन्तृत्वात्, तस्मादुपदेष्टनियमाऽसनमभ्यस्यता स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यात्मा प्रयत्न आस्थेयो, नान्यथोपदेष्टमासनं सिद्धति, इति स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यमासनसिद्धिहेतुः । अनन्ते वा नागनायके स्थिरतरफासासङ्घसविधत-विश्वम्भरामण्डले समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्त्तयतीति ॥ ४७ ॥

आसनविक्रयसूचकमाह ततो द्वन्द्वानभिघातः । निगदव्याख्यातं भाष्यम् । आसनमप्युक्तं विष्णुपुराणे एवं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युतम् इति ॥ ४८ ॥

आसनाऽनन्तरं तत्पूर्वकतां प्राणायामस्य दर्शयन् तल्लक्षणमाह तस्मिन्नित्यादि प्राणायाम इत्यन्तं सूत्रम् ॥ ४९ ॥ रेषकपूरककुम्भकेष्वस्ति आसप्रश्वासयोर्गतिविच्छेद इति प्राणायामसामान्यलक्षणमेतदिति । तथा हि यत्र वायु-राचन्याऽनर्थाय्येते पूरके तत्रास्ति आसप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः, यत्राऽपि कोष्ठयो

वायोर्निसारणं प्रश्वासः, तयोर्गतिविच्छेदः उभयाऽभावः,
प्राणायामः ॥ ४९ ॥

वाह्याऽभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः
परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स वाह्यः, यत्र श्वासपूर्वको
गत्यभावः स आभ्यन्तरः, तृतीयः स्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाऽभावः
सकृत् प्रयत्नाद् भवति, यथा तप्ते न्यस्तमुपले जलं सर्वतः
सङ्कोचमापद्यते तथा हयोर्युगपद् भवत्यभाव इति । त्रयो-
ऽप्येते देशेन परिदृष्टाः इयानस्य विषयो देश इति, कालेन
परिदृष्टाः क्षणानामयत्ताऽवधारणेनाऽवच्छिन्ना इत्यर्थः ।
संख्याभिः परिदृष्टाः एतावद्भिः श्वासप्रश्वासेः प्रथम उद्घातः,

वायुर्विरेच्य वृद्धिर्वायुते रेचके तथाऽस्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः, एवं कुम्भ-
केऽपि इति, तदेतद् भाष्ये षोडशे सत्यासनजय इति ॥ ४९ ॥

प्राणायामविशेषत्रयलक्षणसूत्रमवतारयति स तु इति । वाह्येत्यादि सूत्र
इत्यन्तं सूत्रं ॥ ५० ॥ इति शब्दः प्रत्येकं संबन्धते । रेचकमाह यत्र प्रश्वास इति,
पूरकमाह यत्र श्वास इति । कुम्भकमाह तृतीय इति, तदेव स्फुटयति यत्रो-
भयोः इति । यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विधारकात् प्रयत्नादभावो
भवति, न पुनः पूर्ववदापूरणप्रयत्नौघप्रविधारकप्रयत्नो नाऽपि रेचकप्रयत्नौघविधा-
रणप्रयत्नोऽपेक्ष्यते, किन्तु यथा तप्त उपले निहितं जलं परिशुष्यत्सर्वतः सङ्कोचमा
पद्यते एवमयमपि मारुतो वृद्धनम्रीलो बलवद्विधारकप्रयत्ननिवृत्तक्रियः शरीर
एव सूक्ष्मीभूतोऽवतिष्ठते, न तु पूरयति येन पूरकः, न तु रेचयति येन रेचक
इति । इयानस्य देवो विषयः प्रादेशवितस्त्रिहस्तादिपरिमितो, निवाते प्रदेशे
इषीकानुखादिक्रियाऽनुमितो बाह्यः, एवमान्तरोऽप्यापादतलमामसकं पिपी-
लिकास्पर्शसङ्घर्षेनाऽनुमितः स्थलेन । निमेषक्रियाऽवच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो
भागः, तेषामियत्ताऽवधारणेनाऽवच्छिन्नः स्वजानुमण्डलं पाणिना द्विः परा-
न्मण्डलं ह्योटिकाऽवच्छिन्नः कालो मात्रा, ताभिः षट्त्रिंशन्मात्राभिः परिमितः प्रथम

तद्वन्निगृहीतस्यैतावद्भिर्द्वितीय उच्चातः, एवं तृतीयः, एवं चतुर्थः,
एवं मध्यः, एवं तीव्रः, इति संख्यापरिदृष्टः, स खल्वयमेव-
मभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

वाङ्माभ्यन्तरविषयाऽऽक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

देशकालसंख्याभिर्वाङ्माविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः तथा-
ऽभ्यन्तरविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः उभयथा दीर्घसूक्ष्मः तत्-
पूर्वको भूमिजयात् क्रमेणोभयोर्गत्वभावश्चतुर्थः प्राणायामः ।
तृतीयस्तु विषयाऽनालोचितो गत्यभावः सक्तदारब्ध एव देश-
कालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः, चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयो-
र्विषयाऽवधारणात् क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वको गत्व-
भावश्चतुर्थः प्राणायाम इत्ययं विशेषः ॥ ५१ ॥

उच्चातो मन्दः, स एव द्विगुणीकृतो मध्यः, स एव त्रिगुणीकृतस्तृतीय स्तीव्रः,
तमिमं सङ्गापरिदृष्टं प्राणायामनाह सङ्गाभिः इति । खल्वस्य हि पुंसः यत्स-
प्रश्वासक्रियाऽवच्छिन्नेन कालेन यथोक्तकोटिकाकालः समानः प्रथमोदघानकर्मता
नीतः उच्चातो विनितो बधीकृतो निगृहीतः, अथानामियत्ताकालो विवक्षितः
श्वासप्रश्वासेयत्तासङ्गाति, कथञ्चिद् भेदः, स खल्वयं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपच-
मासादिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः, परमनैपुण्यसमधिगमनीयतया
च सूक्ष्मो न तु मन्दतया ॥ ५० ॥

एवं वयो विशेषा लक्षिताश्चतुर्थं लक्षयति वाङ्माऽभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः
॥ ५१ ॥ व्याचष्टे देशकालसङ्गाभिः इति । आक्षिप्तः अभ्यासवशीकृताद् रुपा-
दवरोपितः, सीऽपि दीर्घसूक्ष्म एवं तत्पूर्वको वाङ्माऽभ्यन्तरविषयप्राणायामो देश-
कालसङ्गादर्थानपूर्वकः । न चाऽसौ चतुर्थस्तृतीय इव सक्तप्रयत्नादन्हाय जायते
किन्त्वभ्यस्तमानस्तां तामवस्थां समापन्नः तत्तदवस्थाविजयाऽनुक्रमेण भवतीत्याह
भूमिजयाद् इति । नभूमयोर्गत्वभावः सक्तवृत्तावप्यस्ति इति कोऽप्याद् विशेष
इत्यत आह तृतीय इति । अनाक्षेपपूर्वः सक्त प्रयत्ननिर्वर्त्तितस्तृतीयः,
चतुर्थस्त्राक्षेपपूर्वो बहुप्रयत्ननिर्वर्त्तनीय इति विशेषः, तयोः पूरकरीचकयोर्विषयो
नाक्षेपितोऽयमु देशकालसङ्गाभिराक्षेपित इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

ततः क्षीयते प्रकाशाऽऽवरणम् ॥ ५२ ॥

प्राणायामानभ्यस्ततोऽस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञाना-
वरणीयं कर्म, यत्तदाचक्षते—महामोहमयेन इन्द्रजालेन
प्रकाशशैलं सत्त्वमाहृत्य तदेवाऽकार्यं नियुङ्क्ते इति । तदस्य
प्रकाशावरणं कर्म संसारनिबन्धनं प्राणायामाऽभ्यासाद् दुर्बलं
भवति, प्रतिक्षणं च क्षीयते । तथा चोक्तं तपो न परं प्राणा-
यामान्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्य इति ॥ ५२ ॥

किञ्च,

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

प्राणायामाभ्यासादेव । प्रच्छेदनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य
इति वचनात् ॥ ५३ ॥

प्राणायामस्यावान्तरप्रयोजनमाह ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥ चात्रि-
यतेऽनेन बुद्धिसत्त्वप्रकाश इत्यावरणं क्लेशः, पाप्मा च । व्यापष्टे प्राणायामान्
इति । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं बुद्धिसत्त्वप्रकाशः, विवेकस्य ज्ञानं विवेकज्ञानम् ।
स हि विवेकज्ञानमाहृणोतीति विवेकज्ञानाऽवरणीयं, भव्यज्ञेयप्रवचनीयादीनां
कर्त्तरि निपातस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कोपनीयरञ्जनौषधद्वयाऽपि कर्त्तरि कृत्यप्रत्ययः ।
कर्म शब्देन तत्कृत्यमपुण्यं तत्कारणं क्लेशं च लक्षयति । अत्रेवाऽगमिनामनु-
मतिमाह यत्तदाचक्षते इति । महामोहः रागः, तदविनिर्भागवर्तिव्यविद्याऽपि
तद्वद्दृष्टेन गृह्यते । अकार्यम् अधर्मः । ननु प्राणायाम एव चेत् पाप्मानं
क्षिणोति क्लेशं तर्हि तपसेत्यत आह दुर्बलं भवति इति । न तु सर्वथा क्षीयते-
ऽतस्तत्प्रवचयति तपोऽप्येत्यत इति । अत्राप्यागमिनामनुमतिमाह—तथा चोक्तम्
इति । नतुरप्याह प्राणायामैर्दंष्ट्रे दीपान् इति । प्राणायामस्य योग्यता
विशुद्धिराद्ये सक्ता प्राणायाममनिलं वक्ष्यमभ्यासात्कुरुते तु यः । प्राणायामः स
विज्ञेयः सर्वोऽवोक्त एव च । परस्परैषाऽभिभवं प्राणायामानौ यदाऽनिलौ ।
कुशतसाहिधानेन तृतीयं संयमापयोः इति ॥ ५२ ॥

किञ्च धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥ प्राणायामो हि मनः स्थिरी-
कुर्यात् धारणासु योग्यं करोति ॥ ५३ ॥

अथ कः प्रत्याहारः,

स्वविषयाऽसम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपाऽनुकार
इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

स्वविषयसम्प्रयोगाऽभावे चित्तस्वरूपाऽनुकार इवेति चित्त-
निरोधे चित्तवन्निरुद्धानोनिन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवदुपाया-
न्तरमपेक्षन्ते, यथा मधुकरराजं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति,
निविशमानमनु निविशन्ते, तथेन्द्रियाणि चित्तनिरोधे निरु-
द्धानि, इत्येष प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

शब्दादिष्वव्यसनमिन्द्रियजय इति केचित्, सक्तिर्व्यसनं
व्यस्यत्येनं त्र्येस इति । अविरोद्धा प्रतिपत्तिर्याव्या ।

तदेवं यमादिभिः संकृतः संबन्धाय प्रत्याहारमारंभते, तस्य लक्षणसूत्रमक-
तारयितुं पृच्छति अथ इति, स्वेत्यादि प्रत्याहार इत्यन्तं सूत्रम् ॥ ५४ ॥ चित्तमपि
मोहनीयरञ्जनीयकोपनीयैः शब्दादिभिर्विषयेर्न संप्रयुज्यते तदसंयोगाच्चर-
दीन्यपि न संप्रयुज्यन्त इति सोऽयमिन्द्रियाणां चित्तस्वरूपाऽनुकारः । यत् सुप्त-
सत्त्वं चित्तमभिविद्यते न तदिन्द्रियाणां बाह्यविषयविषयाभ्यामनुकारोऽपि
अत उक्तमनुकार इवेति । स्वविषयाऽसम्प्रयोगस्य साधारणस्य धर्मस्य चित्तानु-
कारनिमित्तत्वं सप्तम्या दर्शयति स्व इति । अनुकारं विदधतीति चित्तनिरोधे
इति । इधीर्निरीषदेतुश्च प्रयत्नस्तुल्य इति सादृश्यम् । अत्रैव दृष्टान्तमाह यथा
मधुकरराजम् इति । दाष्टान्तिके योजयति तथा इति, अत्राऽपि विष्णुपुराण-
वाक्यं शब्दादिष्वनुष्कानि निश्चयाऽच्चाणि योजयित् । कुर्याच्चित्तानुकारोचि
प्रत्याहारपर्यायः । तस्य प्रयोजनं तत्रैव दर्शितं वश्यता परमा तेन जायते निश्चया-
ऽस्त्वनाम् । इन्द्रियाणामवश्यैर्न योगी योगसाधकः इति ॥ ५४ ॥

अस्त्राऽनुवादकं सूत्रम्, ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥ ननु सति
क्लिमत्या अपरमा इन्द्रियाणां वश्यता या अपेक्ष्य परमेषुमुच्यते, अत्रा, ता दर्श-
यति शब्दादिषु इति । एतदेव विदधतीति, सक्तिः इति, सक्तिः रागः, व्यसनं

शब्दादिसम्प्रयोगः स्वेच्छयेत्यन्ये । रागद्वेषाऽभावे सुखदुःख-
शून्यं शब्दादिज्ञानमिन्द्रियजय इति केचित् । चित्तैकाग्र्याद-
प्रतिपत्तिरेवेति जैगौषव्यः, ततश्च परमा त्वियं वश्यता यच्चित्त-
निरोधे निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवत्प्रयत्नकृतमुपा-
यान्तरमपेक्षन्ते योगिन इति ॥ ५५ ॥

इति पातञ्जले साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः ॥

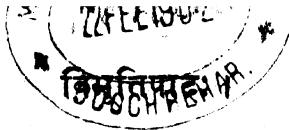
कथा व्युत्पत्त्या व्यस्यति क्षिपति निरस्यत्येनं शेषस इति, तदभावीऽव्यसर्गं वश्यता ।
अपरामपि वश्यतामाह अविरोद्धा इति । मुन्याद्यविरुद्धशब्दादिसिवनं तद्विरुद्धेषु
अप्रवृत्तिः, सेव न्याय्या न्यायादनपेता यतः । अपरामपि वश्यतामाह शब्दादि-
सम्प्रयोग इति । शब्दादिषु इन्द्रियाणां सम्प्रयोगः स्वेच्छया, भोग्येषु स खलु अर्थ
स्वतन्त्री न भोग्यतन्त्र इत्यर्थः । अपरामपि वश्यतामाह रागद्वेषाभाव इति ।
सुखदुःखशून्यं माध्यस्थेन शब्दादिज्ञानमित्येके । सूत्रकाराभिमतं वश्यतां पर-
मविषयतामाह चित्तैकाग्र्यात् इति । चित्तस्यैकाग्र्यात्सहोन्द्रियैरप्रवृत्तिरेव
शब्दादिक्षिति जैगौषव्यः । अस्यः परमतामाह परमा तु इति । तु शब्दो
वश्यताऽन्तरेभ्यो विश्रानटि, वश्यतान्तराणि हि विषयाऽभ्योविषसंप्रयोगशासितया
क्लेशविषसम्पर्कशब्दां नाऽपक्रामन्ति, न हि विषविद्यावित् प्रकृष्टोऽपि वशीकृत-
भुजङ्गमो भुजङ्गममङ्गे निधाय स्वपिति विस्त्रम्, इत्यन्तु वश्यता विदूरीकृत-
निखिलविषयव्यतिपक्त्वा निराशङ्कतया परमेत्युच्यते । नेतरेन्द्रियजयवदिति यथा
यतमानसंज्ञायामेकेन्द्रियजयेऽपि इन्द्रियान्तरजयाय प्रयत्नान्तरमपेक्षन्ते नचैवं चित्त-
निरोधे बाह्येन्द्रियनिरोधाय प्रयत्नान्तराऽपेक्षेत्यर्थः ।

क्रियायोगं जगौ क्लेशान् विषाकान् कर्मचानिह ।

तददुःखत्वं तथा व्युद्धान् पादौ योगस्य पञ्चकम् इति ॥ ५५ ॥

इति श्रीवाचस्पतिस्मिन्निबिरचित्तायां पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां तत्त्ववैशारद्यां

साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः ॥

उक्तानि पञ्च वहिरङ्गानि साधनानि धारणा वक्तव्या,
देशबन्धित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

नाभिचक्रे, हृदयपुण्डरीके, मूर्ध्नि ज्योतिषि, नासिकाऽग्रे,
जिह्वाय, इत्येवमादिषु देशेषु, वाङ्मे वा विषये, चित्तस्य
वृत्तिमात्रेण बन्ध इति धारणा ॥ १ ॥

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

प्रथमद्वितीयपादाभ्यां समाधिस्तथाधनं चीकं, तृतीयपादे तत्प्रवृत्त्यनुगुणाः
शुद्धीत्यादहेतवी विभूतयो वक्तव्याः, ताश्च संयमसाध्याः, संयमश्च धारणाध्यान-
समाधिसमुदाय, इति विभूतिसाधनतया, पञ्चबन्ध योगाङ्गभ्यो वहिरङ्गभ्योऽस्या-
ङ्गत्रयस्याऽन्तरङ्गतया विशेषज्ञापनार्थमत्र त्रयस्वीपन्यासः। तत्राऽपि च धार-
णाध्यानसमाधीनां काव्यकारणभावेन नियतपीवाऽप्येत्थान् तदनुरोधेन उपन्यास-
क्रम, इति प्रथमं धारणा लक्षणीयव्याह, उक्तानि इति। देशबन्धित्तस्य
धारणा ॥ १ ॥ आध्यात्मिकदेशमाह नाभिचक्रे इति, आदिशब्देन तात्त्वा-
दयो वाङ्माः, बन्धः सम्बन्धः। वाङ्मादेशमाह वाङ्मे वा इति, वाङ्मे
च न स्वरूपेण चित्तस्य सम्बन्धः सम्भवतीत्युक्तं वृत्तिमात्रेण ज्ञानमात्रेणैवार्थः।
अत्राऽपि पुराणम् “प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम्। वञ्चकृत्य ततः
कुर्व्याच्चित्तस्थानं शुभाश्रये” शुभाश्रयाः वाङ्माहिरण्यगर्भवासवप्रजापतिप्रकृतयः,
इदं च तत्रोक्तम् मूर्ते भगवतो रूपं सर्वोपाश्रयनिस्सृजम्। एषा वै धारणा ज्ञेया
यच्चित्तं तत्र धार्यते। तच्च “मूर्ते हरे रूपं यद्विचिन्त्यं नराऽधिप। तत् श्रूयता-
मनाधारा धारणा गोपपद्यते। प्रसन्नवदनं चारु पद्मपत्रनिभञ्जणम्। सुक-
पोलं सुविसौर्णं ललाटफलककोक्कलम्। समकण्ठान्तविन्दुस्यारुक्कुण्डलभूषणम्।
कुम्बुयीवं सुविसौर्णं श्रीवत्साऽङ्कितवल्गुसम्। वञ्चोविभङ्गिना मप्रनाभिना चोदरेण
च। प्रकल्पाऽऽभुजं विष्णुभयवाऽपि चतुर्भुजम्। समस्थितोरुहणं च स्मृति-
काङ्क्षिकरान्भुजम्। चिन्तयेद् ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससं। क्षिरीटचारु-
कैयूरकटकादिविभूषितम्। शार्ङ्गचक्रगदाखड्गशङ्खाऽक्षवलयऽङ्कितम्। चिन्तये-
त्तन्मयो योगी समाधायऽत्ममानसम्। तावत् यावद् दृढीभूता तत्रैव ह्यप
धारणा। एतदातिष्ठतोऽन्यथा स्वेच्छया कर्म कुर्वतो। नाऽपयाति यदा चित्तं
विद्यां मन्येत तां तदा” इति ॥ १ ॥

तस्मिन् देशे ध्येयाऽलम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानतासदृशः
प्रवाहः प्रत्ययान्तरेणाऽपरासृष्टो ध्यानम् ॥ २ ॥

तदेवाऽर्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः
॥ ३ ॥

ध्यानमेव ध्येयाऽकारनिर्भासं प्रत्ययाऽत्मकेन स्वरूपेण
शून्यमिव यदा भवति ध्येयस्वभावाऽवेशात्तदा समाधिरित्यु-
च्यते ॥ ३ ॥

तदेतद् धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयमः ।

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते, तदस्य
त्रयस्य तान्त्रिकी परिभाषा संयम इति ॥ ४ ॥

धारणासाध्यं ध्यानं लक्षयति तत्र प्रत्ययेकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥ एकतानता
एकाग्रता, सुमनं भाष्यम्, अत्राऽपि पुराणम् । “तदरूपप्रत्ययैकाग्रसन्नतिशान्-
निसृष्टा । तद् ध्यानं षड्भिरङ्गैः प्रथमेर्निष्पाद्यते नृप” इति ॥ २ ॥

ध्यानसाध्यं समाधिं लक्षयति तदेव इत्यादि समाधिः ॥ ३ ॥ व्याचष्टे ध्यानमेव
इति । ध्येयाकारनिर्भासम् इति । ध्येयाऽकारस्य निर्भासो न ध्यानाऽकारस्य इति ।
अत एवाऽहं शून्यम् इति । ननु शून्यं चैत्कथं ध्येयं प्रकाशितेत्यत आह इवेति, अत्रैव
हेतुमाह ध्येयस्वभावावेवाह इति । अत्राऽपि पुराणं, “तस्मैव लक्षणादीनि स्वरूप-
यस्यं हि यत् । मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते” इति । ध्येयाद्
ध्यानस्य भेदः कल्पना, तद्दीनमित्यर्थः । षटाङ्गयोगसुक्ता स्थाण्डिल्याय केचि-
ध्वज उपसङ्गहार । “चेतसः करणी ज्ञानं करणं तदचेतनम् । निष्पाद्य मुक्ति-
कार्यं वै ज्ञतज्ञस्यं निवर्त्तते” इति ॥ ३ ॥

धारणाध्यानसमाधिरित्येतत्त्रयस्य तत्र तत्र नियुज्यमानस्य प्रातिस्निह-
संज्ञीधारणे गौरवं स्यादिति आष्वार्थं परिभाषासूत्रमवतारयति तदेतद् इति ।
त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥ व्याचष्टे एकविषयाधि इति । वाचकत्वब्रह्मानपनयति

तत्त्वयात्मज्ञाऽऽलोकः ॥ ५ ॥

तस्य संयमस्य जयात्ममाधिप्रज्ञाया भवत्यालोकः, यथा यथा संयमः स्थिरपदो भवति तथा तथा समाधिप्रज्ञा विद्या-
रदी भवति ॥ ५ ॥

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

तस्य संयमस्य जितभूमिर्याऽनन्तरा भूमिस्तत्र विनियोगः,
न ह्यजिताऽधरभूमिरनन्तरभूमिं विलङ्घ्य प्रान्तभूमिषु संयमं
लभते, तदभावाच्च कुतस्तस्य प्रज्ञालोकः, ईश्वरप्रसादाज्जि-
तोत्तरभूमिकस्य च नाऽधरभूमिषु परचित्तज्ञानादिषु संयमो
युक्तः, कस्मात्, तदर्थस्याऽन्यत एवाऽवगतत्वाद्, भूमेरस्या इय-
मनन्तरा भूमिरित्यत्र योग एवोपाध्यायः कथम, एवमुक्तं

तस्य इति । तन्मते व्युत्पाद्यते योगी येन शास्त्रेण तत् तन्, तत्र भवा
यान्मिकी, संयमप्रदेशः परिणामत्रयसंयमाद् इत्येवमादयः ॥ ४ ॥

संयमविषयस्याऽध्याससाधनस्य फलमाह तत्त्वयात् प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥ प्रत्य-
यान्तराऽनभिभूतस्य निर्मले प्रवाहेऽवस्थानमालोकः प्रज्ञायाः, सुनमं व्युत्पन्नम् ॥ ५ ॥

ह पुनर्विनियुक्तस्य संयमस्य फलमेतदित्यत आह । तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥
भूमिं विशेषयति भाष्यकारः तस्य इति, जिताया भूमिर्याऽनन्तरा भूमिः चवस्था
अजिता तत्र विनियोगः, स्थूलविषये सवितर्के समाधौ ब्रह्मीकृते संयमेन संयम-
स्याऽविकृते निर्बितर्के विनियोगः, तस्मिन्नपि ब्रह्मीकृते सविचारे विनियोग
इत्यर्थः, एवं निर्विचारे विनियोग इत्यर्थः । अत एव स्थूलविषयसमापत्तिरिहो
सत्यां पुराणे तत्तदायुधभूषणाऽपनयेन सूक्ष्मविषयः समाधिरवतारितः ततः अङ्ग-
नदाचक्राङ्गाङ्गादिरहितं बुधः । चिन्तयेद् भगवत्कृपं प्रमानं साधसूत्रकम् ॥
यदा च चारणा तस्मिन्नवस्थानवती ततः । किरीटकेयूरमुखैर्भूषणै ररहितं
करेत् । तदैकाऽनयवं देवं सोऽहं चेति पुनर्बुधः । कुर्व्यात् ततोऽच्छाहमिति
प्रविधानपरो भवेद् इति । कस्याप्यनरधरा भूमिं विजित्योत्तरां विजयते विप-
क्ष्ययः कस्मान्न भवतीत्यत आह । न ह्यजिताऽधरभूमिः इति । न हि ब्रह्माङ्गादाद्
ब्रह्मा प्रति प्रस्थितोऽप्राप्य कीचवनं गङ्गां प्राप्नोति । ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमि-

“योगिन योगी ज्ञातव्यो योगी योगाग्रवर्त्तते । योऽप्रमत्तस्तु
योगेन स योगी रमते चिरम्” इति ॥ ६ ॥

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वैभ्यः ॥ ७ ॥

तदेतद् धारणाध्यानसमाधित्रयम् अन्तरङ्गं सम्यग्ज्ञातस्य
समाधेः पूर्वैर्भ्यो यमादिसाधनेभ्य इति ॥ ७ ॥

तदपि वह्निरङ्गं निर्वीजस्य ॥ ८ ॥

तदपि अन्तरङ्गं साधनत्रयं, निर्वीजस्य योगस्य वह्निरङ्गं,
कस्मात्, तदभावेऽभावादिति ॥ ८ ॥

अथ निरोधचित्तक्षणेषु चलं गुणवृत्तमिति कीदृशस्तदा
चित्तपरिणामः ।

कस्य च इति, कस्मात्, तदर्थस्य उत्तरभूमिविजयप्रत्यासन्नस्य, अन्यत एव ईश्वर-
प्रणिधानादेवाऽवगतत्वाद् । निष्पादितक्रिये कर्मणि विशेषाऽनाधायिनः साध-
नस्य साधनन्यायाऽतिपाताद् इति । स्यादेतद्, आगमतः सामान्यतोऽवगता-
नामप्यवान्तरभूमिभेदानां कृतः पौर्वापर्याऽवगतिरित्यत आह भूमेरस्या इति,
जितः पूर्वो योग उत्तरस्य योगस्य ज्ञानप्रवृत्त्यधिगमहेतुः, अवस्थैवाऽवस्थावानित्य-
भिप्रेत्येतद् द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

कस्मात्पुनर्योगाऽङ्गत्वाऽविशेषेऽपि संयमस्य तत्र तत्र विनियोगी नेतरेषां पञ्चा-
नान्वित आह, त्रयमन्तरङ्गं पूर्वैभ्यः ॥ ७ ॥ तदिदं साधनत्रयं साध्यसमान-
विषयत्वेनाऽन्तरङ्गं, न त्वेवं यमादयः, तस्मात्ते वह्निरङ्गा इत्यर्थः । साधनत्रयस्य
सम्यग्ज्ञात एवाऽन्तरङ्गत्वं न त्वसम्यग्ज्ञाते, तस्य निर्वीजतया तैः सद्यः समानविषय-
त्वाभावात्, तेषु चिरनिरुद्धेषु सम्यग्ज्ञातपरमकाष्ठाऽपरनामज्ञानप्रसादरूपपरवैरा-
व्याऽन्तरसुप्तादाश्लेषाह तदेतद् इति ॥ ७ ॥

तदपि तस्य समानविषयत्वमन्तरङ्गत्वप्रयोजकमिह, न तु तदनन्तरभावस्य
वह्निरङ्गेश्वरप्रणिधानवर्त्तितया स्व्यभिचारत्वादिति स्थिते स्व्यभिचारमप्यन्त-
रङ्गत्वस्य तदनन्तरभावित्वमस्य नास्ति तस्माद् दूरापेताऽन्तरङ्गता संयमस्याऽसम्य-
ग्ज्ञाते इति दर्शयितुं तदभावेऽभावादित्युक्तम् ॥ ८ ॥

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ६ ॥

व्युत्थानसंस्काराच्चित्तधर्मा न ते प्रत्ययाऽत्मका इति प्रत्ययनिरोधे न निरुद्धा, निरोधसंस्कारा अपि चित्तधर्माः, तयोरभिभवप्रादुर्भावौ व्युत्थानसंस्कारा ह्येव्यन्ते, निरोधसंस्कारा आधीयन्ते, निरोधक्षणं चित्तमन्वेति, तदेकस्य चित्तस्य प्रतिक्षणमिदं संस्काराऽन्वयात्वं निरोधपरिणामः । तदा संस्कारशेषं चित्तमिति निरोधसमाधी व्याख्यातम् ॥६॥

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्काराद् ॥ १० ॥

परिणामवयस्यमादित्यतीपथीत्यमाणपरिणामवयं प्रतिपिपादयिषुर्निर्वीजप्रसङ्गेन पृच्छति अथ इति । व्युत्थानसम्प्रजातयोश्चित्तस्य स्फुटतरपरिणामभेदप्रचयाऽनुभवान्न प्रयाऽवतारो, निरोधे तु नाऽनुभूयते परिणामो, न चाऽननुभूयमानो नास्ति, चित्तस्य त्रिगुणतया चत्तत्वेन गुणानां क्षणमपि अपरिणामस्याऽसम्भवादित्यर्थः । प्रश्नोत्तरं गृह्यं व्युत्थान निरोधपरिणामः ॥ ६ ॥ असम्प्रजातं समाधिभेदेत्य सम्प्रजातो व्युत्थानं, निरुध्यतेऽनेनेति निरोधः ज्ञानप्रसाः परं वेराग्यं, तयोर्व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ व्युत्थानसंस्काराऽभिभवो, निरोधसंस्कारस्याऽविभावः, चित्तस्य धर्मिणो निरोधक्षणस्य निरोधाऽवसरस्य हयोरवस्थयोरन्वयः, न हि चित्तं धर्मि सम्प्रजाताऽवस्थावाससम्प्रजाताऽवस्थायां च संस्काराऽभिभवप्रादुर्भावयोः स्वरूपेण भिद्यत इति । ननु यथोत्तरे क्लृप्तं अविद्यामूला अविद्यानिवृत्तौ निवर्तन्त इति तन्निरवृत्तौ न पृथक् प्रवृत्तान्तरमास्थीयते एवं व्युत्थानप्रत्ययमूलाः संस्कारा व्युत्थाननिवृत्तावेव निवर्तन्त इति तन्निरवृत्तौ न निरोधसंस्कारोऽपेक्षितस्य इत्यत आह व्युत्थानसंस्कारा इति । न कारणात्तन्निरवृत्तिकाथ्येनिरवृत्तित्तेतुः, माभूत्कुञ्चिन्दिनिरवृत्तावापि पटस्य निवृत्तः, अपि तु यत्कारणात्मकं यत्काथ्यं तत्कारणनिवृत्तौ तत्काथ्येनिरवृत्तः, उत्तरे च क्लृप्ता अविद्यात्मान इत्युक्तम् अतस्तन्निरवृत्तौ तेषां निवृत्तिरूपपन्ना, न स्वेवं प्रवृत्त्याऽत्मानः संस्काराः, चिरनिरवृत्ते प्रत्यये सम्प्रतिस्मरणदर्शनात्, तस्मात् प्रवृत्तनिवृत्तावपि तन्निरवृत्तौ निरोधसंस्कारप्रचय एवोपासनीय इत्यर्थः । सममनसद् ॥ ६ ॥

सर्वथा व्युत्थानसंस्काराऽभिभवे तु वक्ष्यता निरोधसंस्कारेण कौटुम्भः परि-

निरोधसंस्कारात् निरोधसंस्काराऽभ्यासपाटवाऽपेक्षा
प्रशान्तवाहिता चित्तस्य भवति, तत्संस्कारमान्ये व्युत्थान-
धर्मिणा संस्कारेण निरोधधर्मसंस्कारोऽभिभूयत इति ॥१०॥

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोद्दयौ चित्तस्य समा-
धिपरिणामः ॥ ११ ॥

सर्वार्थता चित्तधर्मः, एकाग्रता चित्तधर्मः, सर्वार्थताया
क्षयः तिरोभाव इत्यर्थः, एकाग्रताया उदय आविर्भाव इत्यर्थः,
तयोर्धर्मित्वेनाऽनुगतं चित्तं, तदिदं चित्तमपायोपजननयोः
स्वात्मभूतयोर्धर्मयोरनुगतं समाधीयते स चित्तस्य समाधि-
परिणामः ॥ ११ ॥

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्त-
स्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

समाहितचित्तस्य पूर्वप्रत्ययः शान्त, उत्तरस्तत्कदृश उदितः,

याम इत्यत आह, तस्य प्रशान्तवाहिता संस्काराद् ॥ १० ॥ व्युत्थानसंस्कारमल-
रहितनिरोधपरम्परामात्रवाहिता प्रशान्तवाहिता, कस्मात्पुनःसंस्कारपाटवम-
पेक्षते न तु संस्कारमात्रमित्यत आह तत्संस्कारमान्ये, इति । तद् इति निरोधं
परामृशति येतु । नाऽभिभूयते इति पठन्ति ते तदा व्युत्थानं परामृशन्ति ॥१०॥

संप्रकातसमाधिपरिणामाऽवस्थां चित्तस्य दर्शयति सू० सर्वार्थं समाधिपरि-
णामः ॥ ११ ॥ विच्छिन्नता सर्वार्थता, सन्न विनश्यतीति क्षयस्तिरोभावः, नाऽस-
दुत्पद्यत इत्युदय आविर्भावः । आत्मभूतयोः सर्वार्थतैकाग्रताधर्मयोर्वापयोप-
जनौ सर्वार्थताया अपाय, एकाग्रताया उपजनस्तयोरनुगतं चित्तं समाधीयते,
पूर्वाऽपरीभूतसाध्यमानसमाधिविशेषणं भवतीति ॥ ११ ॥

ततः परिणामः ॥ १२ ॥ ततः पुनः समाधेः पूर्वापरीभूताया अवस्थाया
निष्पत्तौ सत्यां, शान्तोदितौ चतौतवर्तमानौ, तुल्यौ च तौ प्रत्ययौ चेति तुल्य-

समाधिचित्तसुभयोरनुगतं पुनस्तथैव, आ समाधिभ्रेषादिति,
स खल्वयं धर्मिणश्चित्तस्त्रैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणाऽवस्थापरि-
णामा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

एतेन पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणाऽवस्थारूपेण,
भूतेन्द्रियेषु धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामोऽवस्थापरिणाम-
सोक्तो वेदितव्यः । तत्र व्युत्थाननिरोधयोर्धर्मयोरभिभवप्रादु-
र्भावी धर्मिणि धर्मपरिणामः, लक्षणपरिणामश्च निरोधस्त्रि-
लक्षणस्त्रिभिरध्वभिर्युक्तः, स खल्वनागतलक्षणमध्वानं प्रथमं
हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्त्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नो यत्राऽस्य
स्वरूपेणाऽभिव्यक्तिः, एषोऽस्य द्वितीयोऽध्वा । न चाऽतीता-
ऽनागताभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तः । तथा व्युत्थानं त्रिलक्षणं

प्रत्ययो, एकाग्रतायानु हयोः सादृश्यं, समाहितचित्तस्य इति समाधिनिष्पत्ति-
दर्शिता, तथैव एकाग्रमेव, अवधिमाह आसमाधिभ्रेषाद् भ्रंश्याद् इति ॥ १२ ॥

प्रासङ्गिकं च वक्ष्यमाणौपयिकं च भूतेन्द्रियपरिणामं विभज्यते ॥ १० एतेन
व्याख्याताः ॥ १३ ॥ व्याचष्टे एतेन इति । ननु चित्तपरिणाममात्रमुक्तं न तु
तत्प्रकारा धर्मलक्षणाऽवस्थापरिणामाः, तत्कथं तेषामतिदेश इत्यत आह व्युत्था-
ननिरोधयोः इति । धर्मलक्षणाऽवस्थाशब्दाः परं नोच्चारिता न तु धर्मलक्षणा-
ऽवस्थापरिणामा नीक्ता इति सङ्केतार्थः, तथा हि व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरित्य-
त्रैव सूत्रे धर्मपरिणाम उक्तः, इमं च धर्मपरिणामं दृश्यता तेनैव धर्माऽधिकरण्यो
लक्षणपरिणामोऽपि सूचित एवेत्याह लक्षणपरिणाम इति । अत्यन्तेऽनेन लक्षणं
कालभेदः, तेन हि लक्षितं वस्तु वस्तुत्तरैभ्यः कालान्तरयुक्तेभ्यो व्यवच्छिद्यते इति ।
निरोधस्त्रिलक्षणः अस्मैव व्याख्यानं त्रिभिरध्वभिर्युक्तः अथ शब्दः कालवचनः,
स खल्वनागतलक्षणमध्वानं प्रथमं हित्वा तत्किमध्ववद् धर्मत्वमप्यतिपतति, नेत्याह
धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्त्तमानं लक्षणं प्रतिपन्न इति, य एव निरोधोऽनागत
आसीत् स एव संप्रति वर्त्तमानो, न तु निरोधोऽनिरोध इत्यर्थः । वर्त्तमानता-
स्वरूपव्याख्यानं वनाऽस्य स्वरूपेण स्त्रीचित्तार्थकिसाक्षररूपस्वरूपेण, अभिव्यक्तिः

त्रिभिरध्वभियुक्तं वर्त्तमानं लक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्त-
मतीतलक्षणं प्रतिपन्नम्, एषोऽस्य द्वितीयोऽध्वा, न चाऽनागत-
वर्त्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यां विमुक्तम् । एवं पुनर्व्युत्थानमुप-
सम्पद्यमानमनागतं लक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तं वर्त्त-
मानं लक्षणं प्रतिपन्नम्, यत्राऽस्य स्वरूपाऽभिव्यक्तौ सत्त्वा
व्यापार, एषोऽस्य द्वितीयोऽध्वा, न चाऽतीताऽनागताभ्यां
विमुक्तमिति । एवं पुनर्निरोध एव पुनर्व्युत्थानमिति । तथा-
ऽवस्थापरिणामः तत्र निरोधक्षणेऽपि निरोधसंस्कारा बलवन्ती
भवन्ति दुर्बला व्युत्थानसंस्कारा इति, एष धर्माणामवस्था-
परिणामः । तत्र धर्मिणो धर्मैः परिणामी, धर्माणां लक्षणैः
परिणामः, लक्षणानामप्यवस्थाभिः परिणाम इति । एवं
धर्मलक्षणाऽवस्थापरिणामैः शून्यं न क्षणमपि गुणवृत्तं भव-
तिष्ठते, चलच्च गुणवृत्तं, गुणस्वाभाव्यन्तु प्रवृत्तिकारणमुक्तं

समुदाचारः, एषोऽस्य प्रथममनागतमध्वानमपेत्य द्वितीयोऽध्वा । स्यादेतद्,
अनागतमध्वानं हित्वा चैवर्त्तमानतामापन्नतां च हित्वाऽतीततामापश्यते इत्य-
मीरध्वनामुत्पत्तिविनाशौ स्यातां, न चेष्येते, नक्षत्रत उत्पादो. नापि सती विनाश
इत्यत आह न च इति, नचाऽतीताऽनागताभ्यां सामान्यात्मनाऽवस्थिताभ्यां
वियुक्त इत्यर्थः । अनागतस्य निरोधस्य वर्त्तमानतालक्षणं दर्शयित्वा वर्त्तमान-
व्युत्थानस्याऽतीततां द्वितीयमध्वानमाह तथा व्युत्थानम् इति । तत् किं निरोध
एवाऽनागती न व्युत्थानं, नेत्याह एवं पुनर्व्युत्थानम् इति, व्युत्थानजात्यपेक्षया
पुनर्भावः न व्युत्थानपेक्षया, नक्षत्रतीतं पुनर्भवतीति । स्वरूपाऽभिव्यक्तिः चर्ष-
क्रियाचमस्याऽविर्भावः । स चैवं लक्षणपरिणामं लक्षणव्याप्तीयेषु पीनःपुन्येन
वर्त्तते इत्याह एवं पुनः इति । धर्मपरिणामसूचितमिवाऽवस्थापरिणाममाह
तथाऽवस्था इति । धर्माणां वर्त्तमानाध्वनां बलवत्त्वाऽबलवत्त्वेऽवस्था, तस्याः
प्रतिपन्नं तारतम्यं परिणामः । उपसंहरति एव इति । परिणामभेदानां
सम्बन्धिभेदानिर्धारयति तन्माऽनुभवाऽनुसाराद् तत्र धर्मिणं इति । तत्किमेष
परिणामी गुणानां आदाचित्की, नेत्याह एवम् इति, कस्याप्युत्तरयं परिणामः
सदातन इत्यत आह चलच्च इति । चो हेत्वर्थे, इतं प्रचारः, एतदेव कृत

गुणानामिति । एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मधर्मिभेदात् त्रिविधः परिणामो वेदितव्यः, परमार्थतत्त्वेक एव परिणामः, धर्मिस्वरूपमात्रोहि धर्मो धर्मिविक्रियैवैषा धर्मद्वारा प्रपञ्चयते इति । तत्र धर्मस्य धर्मिणि वर्तमानस्यैवाऽध्वस्वतीताऽनागतवर्तमानेषु भावाऽन्यथात्वं भवति न द्रव्याऽन्यथात्वं, यथा सुवर्णभाजनस्य भित्त्वाऽन्यथा क्रियमाणस्य भावाऽन्यथात्वं भवति न सुवर्णाऽन्यथात्वमिति । अपर आह धर्माऽनभ्यधिको धर्मो पूर्वतत्त्वाऽनतिक्रमात्, पूर्वाऽपरावस्थाभेदमनुपतितः कौटस्थ्ये न विपरिवर्त्तत यद्यन्वयी स्याद् इति । अयमदोषः, कस्माद्, एकान्ताऽनभ्युपगमात्, तदेतत् त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति, कस्माद्, नित्यत्वप्रतिषेधाद् । अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् । संसर्गाच्चाऽस्य सौक्ष्म्यं, सौक्ष्म्याच्चाऽनुपलब्धिरिति । लक्षणपरिणामो धर्मोऽध्वसु वर्तमानोऽतीतोऽतीत-

इत्यत आह गुणस्वाभाव्यम् इति । उक्तम् अत्रैव पुरस्ताद् । सोऽयं त्रिविधोऽपि चित्तपरिणामो भूतेन्द्रियेषु सूत्रकारिण निर्दिष्ट इत्याह एतेन इति, एष त्रिविधः परिणामो धर्मधर्मिभेदाद् धर्मधर्मिभेदमाहृत्य, तत्र भूतानां पृथिव्यादीनां धर्मिणां गवादिघंटादिर्वा धर्मपरिणामः । धर्माणां चाऽतीताऽनागतावर्तमानरूपता लक्षणपरिणामः, वर्तमानलक्षणाऽपन्नस्य गवादीर्वात्स्यकौमारयौवनवाधक्यसवस्थापरिणामः, घटादीनामपि नवपुरातनताऽवस्थापरिणामः, एवमिन्द्रियाणामपि धर्मिणां तत्तद्गोलाद्यालोचनं धर्मपरिणामो, धर्मस्य वर्तमानतादिलक्षणपरिणामः, लक्षणस्य रजाद्यालोचनस्य स्फुटत्वाऽस्फुटत्वादिरवस्थापरिणामः । सीधर्मबंधो भूतेन्द्रियपरिणामो धर्मिणो धर्मलक्षणाऽवस्थानां भेदमाश्रित्य वेदितव्यः । अभेदमाश्रित्याह परमार्थतस्तु इति, तु शब्दीभेदपञ्चविंशति, परमार्थकत्वमस्य ज्ञायते न तु अन्यस्य परिणामस्य निविध्यते, कस्माद्, धर्मिस्वरूपमात्रोहि इति, ननु यदि धर्मिविक्रियैव धर्मः कथं तर्हि असङ्करप्रत्ययो लोके परिणामिष्वित्यत आह धर्मद्वारा इति, धर्मं ज्ञेयं धर्मलक्षणाऽवस्थाः परिगृह्यन्ते, तद्द्वारेण धर्मिण एव विक्रियैवेका चाऽसङ्कीर्णा च तद्द्वाराणामभेदेऽपि धर्मिणः परस्परताऽसङ्करात् । ननु धर्मिणो धर्माणामभिन्नत्वे धर्मिणोऽध्वनां च

लक्षणयुक्तोऽनागतवर्त्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तः, तथा-
 ऽनागतोऽनागतलक्षणयुक्तो वर्त्तमानाऽतीताभ्यां लक्षणाभ्या-
 मवियुक्तः, तथा वर्त्तमानो वर्त्तमानलक्षणयुक्तोऽतीताऽनाग-
 ताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्त इति । यथा पुरुष एकस्यां स्त्रियां
 रक्तो न शेषासु विरक्तो भवतीति । अत्र लक्षणपरिणामे
 सर्वस्य सर्वलक्षणायोगादध्वसङ्करः प्राप्नोतीति परैर्दीर्घद्यत-
 इति, तस्य परिहारः धर्माणां धर्मत्वमप्रसाध्यं, सति च धर्मत्वे
 लक्षणभेदोऽपि वाच्यो न वर्त्तमानसमय एवाऽस्य धर्मत्वम्,
 एवं हि न चित्तं रागधर्मकं स्यात् क्रोधकाले रागस्याऽसमु-
 दाचारादिति । किञ्च, त्रयाणां लक्षणानां युगपदेकस्यां

भेदे धर्मिणोऽनन्यत्वेन धर्मेषापोह धर्मिवद् भवितव्यमित्यत आह तत्र धर्मस्य
 इति, भावः संस्थानभेदः, सुवर्णादियथा भाजनस्य रुचकास्त्रिकव्यपदेशभेदो
 भवति तन्मात्रमन्यथा भवति न तु द्रव्यं सुवर्णमसुवर्णतासुपैति अत्यन्तभेदाऽभावा-
 दिति वक्ष्यमाणोऽभिप्रेत्यः । एकान्तवादिनं बौद्धसुस्थापयति अपर आह
 इति । धर्मा एव हि रुचकादयस्तथोत्पन्ना परमाद्यसन्तो न पुनः सुवर्णं नाम
 किञ्चिदेकमनेकेष्वनुगतं द्रव्यमिति, यदि पुनर्निवर्त्तमानेष्वपि धर्मेषु द्रव्यमनुगतं
 भवेत् ततो न चितिशक्तिवत्परिणमेताऽपि तु कौटस्थ्यं नैव विपरिवर्त्तेत, परि-
 णामात्मकरूपं परिहाय रूपान्तरेण कौटस्थ्येन परिवर्त्तनं परिवर्त्तितः, यथा चिति-
 शक्तिरन्यथाऽन्यथाभावं भजमानेष्वपि गुणेषु स्वरूपादप्रच्युता कूटस्थमित्येवं सुवर्णा-
 यपि स्याद्, नचेत्यते तस्मान्न द्रव्यमतिरिक्तं धर्मैभ्य इति । परिहरति अयम-
 दोष इति । कक्षादीकान्ताऽनभ्युपगमाद् यदि चितिशक्तिरिव द्रव्यस्यैकान्तिकीं
 नित्यतामभ्युपगच्छेत् तत एवमुपाख्येसहि, नलैकान्तिकीं नित्यतामातिष्ठामहे,
 किन्तु तदेतत् त्रैलोक्यं न तु द्रव्यमात्रं व्यक्तेः अर्थक्रियाकारिणी रूपादपैति ।
 कक्षाद्, नित्यत्वप्रतिषेधात् प्रमाथेन, यदि हि घटो व्यक्तेर्नाऽपेयात् कपाख-
 शर्करादूर्णादिषु अवस्थास्वपि व्यक्तो घट इति पूर्ववदुपलब्धार्थक्रिये कुर्यात्, तस्या-
 दनित्यं त्रैलोक्यम् । अस्तुतस्मान्नित्यमेवोपलब्धार्थक्रियारहितत्वेन गगनाऽरविन्द-
 वदतितुच्छत्वादित्यत आह अपेतमप्यसि इति, नाऽत्यन्ततुच्छता त्रैलैकान्तो-
 ऽनित्यं स्यादित्यर्थः । कक्षाद्, विनाशप्रतिषेधात् प्रमाथेन, तथा हि यत् तुच्छं
 न सत्त्वादादिदम्बुपलब्धार्थक्रिये करोति यथा गगनाऽरविन्दं, करोति चैतन्

व्यक्ती नास्ति सम्भवः क्रमेण तु स्वव्यञ्जकाञ्जनस्य भावो भवे-
दिति । उक्तं च रूपाऽतिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परैण विरु-
ध्यन्ते सामान्यानि तु अतिशयैः सह प्रवर्तन्ते तस्मादसङ्करः ।
यथा रागस्यैव क्वचित्समुदाचार इति न तदानीमन्यथाऽभावः,
किन्तु केवलं सामान्येन समन्वागत इत्यस्ति तदा तत्र तस्य
भावः, तथा लक्षणस्येति । न धर्मी ब्रध्वा धर्मास्तु चरध्वानः
ते लक्षिता अलक्षिताश्च तां तामवस्थाम्प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वे न प्रति
निर्दिश्यन्त भवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरतः, यद्यैका रेखा शत-
स्थाने शतं दशस्थाने दशैकं चैकस्थाने, यथा चैकत्वेऽपि स्त्री

ब्रैलीकं कदादिषुपलभ्यार्थक्रिये इति । तद्योत्पत्तिमद्द्रव्यत्वधर्मलक्षणाऽवस्थायो-
गित्वादयोऽप्यत्यन्ततुच्छगगननखिननरविषाणादिव्यावृत्ताः सखद्वेतव उदाहार्थाः,
तथा च नाऽत्यन्तित्यो वेन चितिशक्तिवत् कूटस्थमित्यः स्यात्, किन्तु कथञ्चि-
न्नित्यो तथा च परिणामीति सिद्धम् । एतेन सृष्टिस्थाद्यवस्थासु कार्याणां घटा-
दीनामनागतानां सत्त्वं वेदितव्यम् । स्यादेतद्, अपेतमप्यसि चेत्कार्यं कष्मात्
पूर्ववर्तिपलभ्यत इत्यत आह संसर्गाद् इति । संसर्गात् स्वकारणलयात्, सौम्यं
दर्शनाऽनर्हं, ततश्चाऽनुपलम्बिरिति, तदेवं धर्मपरिणामं समर्थं लक्षणपरिणाम-
मपि लक्षणानां परस्परऽनुगमनेन समर्थयते लक्षणपरिणाम इति, एकैकं लक्षणं
लक्षणान्तराभ्यां समनुगतमित्यर्थः । जन्वेकलक्षणयोगे लक्षणान्तरे नानुभूयते
तत्कथं तद्योग इत्यत आह यथा पुरुष इति, नानुभवऽभावः प्रमासिद्धमपल-
पति, तदुत्पाद एव तत्र तत्सङ्गात् प्रमाणमसत् उत्पादाऽसम्भवाद्भरविषाणवदिति ।
परीक्तं दोषसुत्थापयति, अत्र लक्षणपरिणाम इति, यदाचर्मा वर्तमानसदेव-
यद्यतीतोऽनागतश्च तदा द्वयोऽप्यध्वानः सङ्कीर्णरज्ज्, अनुक्रमेण चाऽध्वानां भावे-
ऽसदुत्पादप्रसङ्ग इति भावः । परिहरति तस्य परिहार इति, वर्तमानसैव हि
चर्माणामनुभवसिद्धा ततः प्राक्पश्चात्कालसम्बन्धमवगमयति, न स्वसदुत्पद्यते,
न च सद्भिन्नश्नति, तदिदमाह एवं हि न चित्तम् इति । क्रोधोत्तरकालं हि
चित्तं रामधर्मकमनुभूयते यदा च रामः क्रोधसमयेऽनागतत्वेन नासौतत्कालमसा-
वृत्त्यधेयाऽनुत्पन्नश्च कथमनुभूयतेति । भवत्वेवं तथाऽपि कुतोऽध्वनामसङ्कर इति
पृच्छति किञ्च इति । किं कारणमसङ्करं, च पुनरर्थे, उत्तरमाह यथाचाम्
इति, जयसर्पा लक्षणानां युजयज्ञासि सम्भवः, कश्चिन् एकस्मात् चित्तवृत्तौ, क्रमेण
द्वु लक्षणानामेकतमकं स्वव्यञ्जकाञ्जनस्य भावो भवेत् सम्भवेत्, स्वस्वाधीननिरु-

माता चोच्यते दुहिता च स्वसाचेति । अवस्थापरिणामे
 कौटस्थ्यप्रसङ्गदोषः कैश्चिदुक्तः, कथम्, अध्वनो व्यापारेण
 श्वद्वित्वाद् यदा धर्मः स्वव्यापारं न करोति तदाऽनागतो,
 यदा करोति तदा वर्त्तमानो, यदा कृत्वा निवृत्तस्तदाऽतीत,
 इत्येवं धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानां च कौटस्थ्यं प्राप्नोतीति
 परैर्दोष उच्यते, नासौ दोषः, कस्माद्, गुणिनित्यत्वेऽपि
 गुणानां विमर्दवैचित्र्याद् । यथा संस्थानमादिमद् धर्ममात्रं
 शब्दादीनां विनाश्याविनाशिनाम्, एवं लिङ्गमादिमद् धर्म-
 मात्रं सत्त्वादीनां गुणानां विनाश्याविनाशिनां, तस्मिन्

पक्षतया लक्षणानां लत्याऽकारेण तदन्ता । अत्रैव पञ्चशिखाऽचाय्यसम्प्रतिमाद्
 उक्तञ्च इति । एतच्च प्रागेव व्याख्यातम् । उपसंहरति तस्माद् इति । आवि-
 र्भावतिरोभावरूपविरुद्धधर्मसंगोदसङ्गरीऽध्वनामिति । दृष्टान्तमाह यथा रागस्य
 इति । पूर्वं क्रोधस्य रागसम्बन्धाऽवगमो दर्शित इति, इदानीन्तु विषयान्तर-
 वर्त्तिनो रागस्य विषयान्तरवर्त्तिना रागान्तरेण सम्बन्धावगम इति । दार्ष्टान्तिक-
 माह तथा लक्षणस्य इति । ननु सत्यपि अनेकान्ताऽभ्युपगमे भेदोऽस्तीति धर्म-
 लक्षणाऽवस्थाऽन्यत्वे तदभिन्नस्य धर्मिणोऽप्यन्यत्प्रसङ्गः, स एव च नेष्यते, तदनु-
 गमाऽनुभवविरोधादित्यत आह न भर्त्सिन्नाध्या इति, यतस्तद्विद्वाः धर्मास्यध्वानः,
 धर्माणामध्वत्रययोगमेव स्मौरयति ते इति, लक्षिताः अभिव्यक्ता वर्त्तमाना इति
 यावत् । अलक्षिताः अनभिव्यक्ता अनागता अतीता इति यावत् । तत्र
 लक्षिता तां तामवस्थां बलवत्स्वदुर्बलत्वादिकां प्राप्नुवन्तोऽनन्यत्वेन निर्दिश्यन्ते-
 ऽवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरतः । अवस्थाशब्देन धर्मलक्षणाऽवस्था उच्यन्त,
 एतदुक्तं भवति अनुभव एव हि धर्मिणो धर्मादीनां भेदाऽभेदौ व्यवस्थापयति,
 नञ्चैकान्तिकेऽभेदे धर्मादीनां धर्मिणो धर्मिरूपवद् धर्मादित्वं, नाध्येकान्तिके भेदे
 गभाऽनुभवद् धर्मादित्वं, सचाऽनुभवोऽनेकान्तिकत्वमवस्थापयन्नपि धर्मादिषूपजना-
 ऽपायधर्मकैश्चपि धर्मिणैकमनुगमयन् धर्मांश्च परस्परतो व्यावर्त्तयन् प्रत्यात्म-
 मनुभूयत इति, तदनुसारिणो वयं न तन्मतिवत्स्यं स्वेच्छया धर्माऽनुभवान्
 व्यवस्थापयितुमीशम् इति । अत्रैव लौकिकं दृष्टान्तमाह यथैका रेखा इति,
 यथा तदेव रेखास्वरूपं तत्तत् स्थानाऽपेक्षया प्रतादित्वेन व्यपदिश्यते एवं तदेव
 धर्मिस्वरूपं तत्तत्तत्तत् लक्षणाऽवस्थाभेदेनाऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यते इत्यर्थः । दार्ष्टान्ति-

विकारसञ्ज्ञेति । तत्रेदमुदाहरणं सृद् धर्मी पिण्डाऽकाराद् धर्माद् धर्मान्तरमुपसम्पद्यमानो धर्मतः परिणमते घटाऽकार इति, घटाऽकारोऽनागतं लक्षणं हित्वा वर्त्तमानलक्षणं प्रतिपद्यत इति लक्षणतः परिणमते, घटो नवपुराणतां प्रतिक्षणं मनुभवन्नवस्थापरिणामं प्रतिपद्यत इति । धर्मिणोऽपि धर्मान्तरमवस्था धर्मस्याऽपि लक्षणान्तरमवस्थेति एक एव द्रव्यपरिणामो भेदेनोपदर्शित इति । एतं पदार्थान्तरेषु अपि योज्यमिति । एतं धर्मलक्षणाऽवस्थापरिणामा धर्मिस्वरूपमनतिक्रान्ता इत्येक एव परिणामः सर्वानमून् विशेषानभिप्लवते ।

कार्थे घटान्तान्तरमाह यथा चैकत्वेऽपि इति । अत्राऽन्तरे परोक्तं दोषमुत्थापयति अवस्था इति, अवस्थापरिणामे धर्मलक्षणाऽवस्थापरिणामे, कौटस्थ्यदोषप्रसङ्ग उक्तो धर्मधर्मलक्षणाऽवस्थानाम् । पृच्छति कथम् इति, उत्तरमाह अप्वनो-
व्यापारेण इति, दध्ः किल योऽनागतोऽध्वा तस्य व्यापारः क्षीरस्य वर्त्तमानत्वं तेन ध्वङ्घितत्वाद् हेतोः यदा धर्मः दाधिलक्षणः, स्वव्यापारं दाधिकादारम्भं, क्षीरे सन्नपि न करोति तदाऽनागतः, यदा करोति तदा वर्त्तमानः, यदा कृत्वा निवृत्तः सन्नेव स्वव्यापाराद् दाधिकादारम्भात्तदाऽतीत, इति एवं त्रैकाल्येऽपि सत्याद् धर्मधर्मिणोर्लक्षणां नामवस्थानां च कौटस्थ्यं प्राप्नोति, सर्वदा सत्त्वाद् इति नित्यत्वं, चतुर्थां अपि च सर्वदा सत्त्वेऽसत्त्वं वा नोत्पादः, तावन्मादं च लक्षणं कूटस्थनित्यताया, न हि चितिशक्तेरपि कूटस्थनित्यतायाः कश्चिदन्यो विशेष इति भावः । परिहरति नासौ दोषः इति, नासौ दोषः कस्याद् गुणिनित्यत्वेऽपि गुणानां विमर्दः अन्योऽन्याऽभिभाव्याऽभिभावकत्वं, तस्य वैचित्र्याद् । एतदुक्तं भवति यद्यपि सर्वदा सत्त्वं चतुर्थांमपि गुणिगुणानां तथापि गुणविमर्दवैचित्र्येण तदात्मभूततत्त्वकाराऽविभावितिरोभावभेदेन, परिणामशालितया न कौटस्थ्यं, चितिशक्तेस्तु न स्वात्मभूतविकाराऽविभावितिरोभाव इति कौटस्थ्यं, यथाहुः नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यत् स्वभावो न नश्यति इति । विमर्दवैचित्र्यमेव विकार-
वैचित्र्ये हेतुं प्रकृती विक्रती च दर्शयति यथा इति । यथा संस्थानं पृथिव्यादि-
परिणामलक्षणम्, आदिमद् धर्ममात्रं विनाशि तिरोभावि, शब्दादीनां शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणां स्वकार्यमपेक्ष्याऽविनाशिनान् चतिरोभाविनान् । प्रकृती दर्शयति एवं लिङ्गम् इति, तस्मिन् विकारसंज्ञा नत्वेवं विकारवती चिति-

अथ कोऽयं परिणामः । अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणामः ॥ १३ ॥

तत्र—

शान्तोदिताऽव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥१४॥

योग्यताऽवच्छिन्ना धर्मिणः शक्तिरेव धर्मः, स च फल-
प्रसवभेदाऽनुमितसङ्गावः एकस्याऽन्योऽन्यश्च परिदृष्टः । तत्र
वर्तमानः स्वव्यापारमनुभवन् धर्मी धर्मान्तरेभ्यः शान्तेभ्य-
श्चाऽव्यपदेश्येभ्यश्च भिद्यते, यदा तु सामान्येन समन्वाऽगतौ

शक्तिरिति भावः । तदेवं परोक्षकसिद्धां विकृतिं च प्रकृतिं च उदाहृत्य विकृता-
वेव लोकासिद्धायां गुणविमर्दवैचित्र्या धर्मलक्षणाऽवस्थापरिणामवैचित्र्याहेतुसुदा-
हरति । तत्र इदम् उदाहरणम् इति । नचाऽयं निघञ्जी लक्षणाभिवाऽवस्था-
परिणाम इति सर्वेषामेव धर्मलक्षणावस्थाभेदानामवस्थाशब्दवाच्यत्वादेक एवा-
ऽवस्थापरिणामः सर्वसाधारण इत्याह धर्मिणोऽपि इति । व्यापकं परिणामलक्षण-
माह अवस्थितस्य इति । धर्मशब्द आश्रितत्वेन धर्मलक्षणावस्थावाचकः ॥ १३ ॥

यस्मैवस्त्रितिषः परिणामस्तं धर्मिणं सूत्रेण लक्षयति तत्र शान्तोदिताऽव्यपदेश्य
धर्माऽनुपाती धर्मी ॥ १४ ॥ धर्मोऽस्याऽऽसीति धर्मी । नाऽविज्ञाते धर्मे स
शक्यो ज्ञातुमिति धर्मं दर्शयति योग्यता इति, धर्मिणो द्रव्यस्य श्रुदादेः, शक्तिरेव
चूर्णपिण्डघटाद्युत्पत्तिशक्तिरेव धर्माः, तेषां तत्राऽव्यक्तत्वेन भाव इति यावत् ।
नन्वेवमत्यक्ततया सन्न स्ते ततः प्रादुर्भयन्तु उदकाऽहरणादयस्तु तैः स्वकारणादना-
सादिताः कुतः प्राप्ता इत्यत उक्तं योग्यताऽवच्छिन्ना इति, सासौ घटादीना-
सुत्पत्तिशक्तिः सेनेदकाहरणादियोग्यताऽवच्छिन्ना, तेनेदकाहरणादयोऽपि घटा-
दिभिः स्वकारणादेव प्राप्ता इति नाऽकस्त्रिका इति भावः । अथ वा के
धर्मिण इत्यत्र उत्तरं योग्यताऽवच्छिन्ना धर्मिण इति, की धर्म इत्यत्र उत्तरं शक्तिरेव
धर्मः, तेषां योग्यतैव धर्म इत्यर्थः, अतस्तद्वान् धर्मोऽस्ति सिद्धं भवति । तत्सङ्गावे
प्रमाणमाह सच फलप्रसवभेदाऽनुमित इति । एकस्य धर्मिणः, अन्यथाऽन्यश्च
चूर्णपिण्डघटादिरूप इत्यर्थः, कार्यभेददर्शनाच्च भिन्न इति यावत्, परिदृष्टः
उपलब्धः । तत्राऽनुभवोऽरोहिणो वर्तमानस्य सृष्टिण्यस्य शान्ताऽव्यपदेश्याभ्यां
सृष्ट्युत्पत्तिघटाभ्यां भेदमाह तत्र वर्तमान इति । अदि न भिद्यते पिण्डवत्

भवति तदा धर्मिस्वरूपमात्रत्वात् कोऽसौ केन भिद्येत । तत्र त्रयः खलु धर्मिणो धर्माः शान्ता उदिता अव्यपदेश्याश्चेति, तत्र शान्ता ये कृत्वा व्यापारानुपरताः, सव्यापारा उदिताः, ते चाऽनागतस्य लक्षणस्य समनन्तरा, वर्त्तमानस्याऽनन्तरा अतीताः, किमर्थमतीतस्याऽनन्तरा न भवन्ति वर्त्तमानाः, पूर्वपश्चिमताया अभावाद्, यथाऽनागतवर्त्तमानयोः पूर्वपश्चिमता नैवमतीतस्य, तस्मान्नाऽतीतस्याऽस्ति समनन्तरः, तदनागत एव समनन्तरो भवति वर्त्तमानश्चेति । अथाव्यपदेश्याः के । सर्वे सर्वात्मकमिति । यत्रोक्तं जलभूम्योः पारिणामिकं रसादिवैश्वरूप्यं स्थावरेषु दृष्टं तथा स्थावराणां जङ्गमेषु जङ्गमानां स्थावरेषु इति, एवं जात्यनुच्छेदेन सर्वे सर्वात्मकमिति । देशकालाकारनिमित्तापवन्त्याश्च खलु

A

तर्हि चूर्णघटयोरपि तददेव स्वव्यापारव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः । अत्रत्यस्य तु पिण्डस्य नीक्तं भेदसाधनं सम्भवतीत्याह यदा तु इति, कोऽसौ केन भेदसाधनेन भिद्येत इति । तदेवं धर्माणां भेदसाधनमभिधाय तं भेदं विभजते त्रयः खलु इति, उदिता इति वर्त्तमाना इत्यर्थः । अध्वनां पौर्वापर्यं निगमयति ते च इति । षोडशति किमर्थम् इति, किं निमित्तमतीतस्याऽनन्तरा न भवन्ति वर्त्तमाना इत्यर्थः । हेतुमाह पूर्वपश्चिमताया अभावाद् इति विषयेषु विषयिणोऽनुपलब्धिं सूचयति । अनुपलब्धमधीपलब्धवैधर्म्येण दर्शयति यथाऽनागतवर्त्तमानयोः इति । उपसंहरति तद् इति । तत् तस्माद्, अनागत एव समनन्तरः पूर्वत्वेन भवति वर्त्तमानस्य नाऽतीतः, अतीतस्य वर्त्तमानः पूर्वत्वेन समनन्तरो नाऽव्यपदेश्यः, तस्मादध्वनां यविर्होऽतीत इति सिद्धम् । स्यादेतद्, अनुभूयमानाऽनुभूततया उदिताऽतीती अस्मात्प्रवृत्तमव्यपदेश्यास्तु पुनर्धर्मा अव्यपदेश्यतयेव अस्मात् नीत्रतुमित्याश्रयान् पृच्छति अथ इति, अव्यपदेश्याः के केषु समीच्यामहे । अत्रोत्तरमाह सर्वे सर्वात्मकम् इति यत्रोक्तम् इति । तदेव उपपादयति जलभूम्योः इति, जलस्य हि रसरूपस्य अशब्दवतः, भूमिषु गन्धरसरूपस्य अशब्दवत्याः पारिणामिकं वनस्पतिलतागुल्फादिषु मूलकलप्रसवपल्लवादिमतरसादिवैश्वरूप्यं दृष्टं, सोऽयमनेवमात्मिकाया भूमिरनीहस्य वा जलस्य न पारिणामी भवितुमर्हति, उपपादितं हि नाऽसदुत्पद्यत इति, तथा स्वाव-

समानकालभाष्यनामभिव्यक्तिरिति । य एतेष्वभिव्यक्ताऽनभिव्यक्तेषु धर्मेषु अनुपाती सामान्यविशेषात्मा सोऽन्वयी धर्मी । यस्य तु धर्ममात्रमेवेदं निरन्वयं तस्य भोगाऽभावः, कस्माद्, अन्येन विज्ञानेन कृतस्य कर्मणोऽन्यत्कथं भोक्तृत्वेनाऽधिक्रियेत, तत् स्मृत्यभावश्च नाऽन्यदृष्टस्य स्मरणमन्यस्याऽस्तीति, वस्तुप्रत्यभिज्ञानाच्च स्थितोऽन्वयी धर्मी यो धर्मोऽन्यथात्वमभ्युपगतः प्रत्यभिज्ञायते । तस्मान्नेदं धर्ममात्रं निरन्वयम् इति ॥ १४ ॥

क्रमाऽन्यत्वं परिणामाऽन्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

राणां पारिषामिकं जङ्गमेषु मनुष्यपशुसृगादिषु रसादिवैषिष्यं दृष्टम्, उपभुञ्जाना हि ते फलादीनि रूपादिभेदसम्पदमासादयन्ति, एवं जङ्गमानां पारिषामिकं स्थानेषु दृष्टं, रुधिराऽवसेकात्मिकल दाडिमौफलानि तालफलमात्राणि भवन्ति । उपसंहरति एवम् इति । एवं सर्वे जलभूम्यादिकं सर्वरसाद्यात्मकम् । तत्र हेतुमाह जाल्यनुष्केदेन इति । जलत्वभूमित्वादिजातेः सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनाऽनुष्केदात् । ननु सर्वे श्वेतर्वात्मकं हल भीः सर्वस्य सर्वदा सर्वत्र सर्वथा सन्निधानात्ममानकालीना भावानां व्यक्तिः प्रसज्येत, न खलु सन्निहिताविकलकारणं कार्यं विलम्बितमर्हतीत्यत आह देशकाल इति । यद्यपि कारणं सर्वे सर्वात्मकं तथाऽपि यो यस्य कार्यस्य देशः यथा कुडुमस्य काश्मीरः, तेषां सत्त्वेऽपि पाञ्चालादिषु न समुदाचार इति न कुडुमस्य पाञ्चालादिषु अभिव्यक्तिः । एवं निदाघे न प्राहवः समुदाचार इति न तदा शालीनाम् । एवं न सृगी मनुष्यं प्रसृते न तस्यां मनुष्याकारसमुदाचार इति । एवं नाऽपुण्यवान् सुखरूपं भुङ्क्ते न तस्मिन् पुण्यनिमित्तस्य समुदाचार इति । तथाह देशकालाऽकारनिमित्तानाम् अपवत्याद् अपगमात् समानकालम् आत्मनां भावानाम् अभिव्यक्तिरिति । तदेवं धर्मान् विभज्य तेषु धर्मिणोऽनुगमं दर्शयति य एतेषु इति । सामान्यं धर्मिरूपं, विशेषः धर्मः, तदात्मा उभयात्मक इत्यर्थः । तदेवमनुभवसिद्धमनुगतं धर्मिणं दर्शयित्वा तस्मिन्काले वैनाशिकस्य अणिकं विज्ञानमात्रं चित्तमिच्छतोऽनिष्टप्रसङ्गसूक्तं आह्वयति, यस्य तु इति । वस्तुप्रत्यभिज्ञानाच्च इति न हि देवदत्तेन दृष्टं यशदत्तः प्रत्यभिकामाति तथाह यथाऽनुभविता स एव प्रत्यभिज्ञातेति ॥ १४ ॥

एकस्य धर्मिण एक एव परिणाम इति प्रसक्ते क्रमान्वयत् परिणामाऽन्यत्वे हेतुर्भवतीति, तद् यथा चूर्णसृत्, पिण्डसृद्, घटसृत्, कपालसृत्, कणसृद्, इति च क्रमः । यो यस्य धर्मस्य समनन्तरो धर्मः स तस्य क्रमः, पिण्डः प्रच्यवते घट उपजायत इति धर्मपरिणामक्रमः, लक्षणपरिणामक्रमो घटस्याऽनागतभावाद्दर्तमानभावक्रमः, तथा पिण्डस्य वर्तमानभावादतीतभावक्रमः, नाऽतीतस्याऽस्ति क्रमः, कस्मात्, पूर्वपरतायां सत्यां समनन्तरत्वं सा तु नास्वतीतस्य, तस्मात् द्वयोरेव लक्षणयोः क्रमः । तथाऽवस्था परिणामक्रमोऽपि घटस्याऽभिनवस्य प्रान्ते पुराणता दृश्यते सा च क्षणपरम्पराऽनुपातिना क्रमेणाऽभिव्यज्यमाना परां व्यक्तिमापद्यत इति धर्मलक्षणाभ्यां च विशिष्टोऽयं तृतीयः परिणाम इति । त

क्रमाऽन्यत्वं परिणामाऽन्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥ किमेकस्य धर्मिण एक एव धर्म-लक्षणाऽवस्थालक्षणः परिणामः, उत बहुवो धर्मलक्षणाऽवस्थालक्षणाः परिणामाः, तत्र किं प्राप्तम् एकत्वाद् धर्मिण एक एव परिणामः, न कि एक-रूपात्कारणात्कार्यभेदो भवितुमर्हति, तस्याऽकस्मिन्कालप्रसङ्गाद् इति एव प्राप्त उच्यते, क्रमाऽन्यत्वात्परिणामाऽन्यत्वम् एकस्या सृद्दशूर्णापिण्डघटकपालकणाऽकार-परिणतिपरम्परा क्रमवती लौकिकपरीक्षकै रध्यत्वं समीच्यते, अन्यस्यैद् चूर्ण-पिण्डयोरेानन्तर्यम्, अन्यच्च पिण्डघटयोः, अन्यच्च घटकपालयोः, अन्यच्च कपाल-कणयोः, एकत्र परस्याऽन्यत्र पूर्वत्वात्, सोऽयं क्रमभेदः परिणामे एकस्मिन्ननव-कल्पमानः परिणामभेदमापादयति, एकोऽपि च सृद् धर्मो क्रमोपनिपतित-तत्त्वसिद्धकारिसमवधानक्रमेण क्रमवती परिणामपरम्परामुद्गहन् नैनामाकस्मिककथ-वीति भावः । धर्मपरिणामाऽन्यत्ववृत्तलक्षणपरिणामाऽन्यत्वेऽवस्थापरिणामाऽन्यत्वे च समानं क्रमाऽन्यत्वं हेतुरिति । तदेतद्गार्ह्यणाऽवद्योष्यते एकस्य धर्मिण इति, क्रमक्रमवतीरभेदमास्थाय स तस्य क्रम इत्युक्तं तथाऽवस्थापरिणामक्रम इति तथा हि कौनाशेन क्रीडाऽगारे प्रयत्नसंरक्षिता अपि हि द्रौहयो ह्यायनैरतिबहुभिः पाणिस्थशंभान्नविष्ठीयमाणाऽवयवसंस्थानाः परमाणुभावमनुभवन्ती दृश्यन्ते, न चाऽयमभिनवानामकक्षादेव प्रादुर्भवितुमर्हति, तस्मात् क्षणपरम्पराक्रमेण

एते क्रमाः, धर्मधर्मिभेदे सति प्रतिलब्धस्वरूपा, धर्मोऽपि धर्मो भवत्यन्यधर्मस्वरूपाऽपेक्षयेति, यदा तु परमार्थतो धर्मिणि अभेदोपचारस्तद्वहारेण स एवाऽभिधीयते धर्मस्तदाऽयमेकत्वे-
नैव क्रमः प्रत्यवभासते । चित्तस्य द्वये धर्माः परिदृष्टाश्च अपरिदृष्टाश्च, तत्र प्रत्ययात्मकाः परिदृष्टा, वस्तुमात्राऽत्मका अपरिदृष्टाः, ते च सप्तैव भवन्ति अनुमानेन प्रापितवस्तुमात्र-
सद्भावा, निरोधधर्मसंस्काराः परिणामोऽथ जीवनम् । चेष्टा शक्तिश्च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिता इति ॥ १५ ॥

सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मवृद्धदृढहृत्तरवृद्धतमादिक्रमेण प्राप्तिषु विशिष्टोऽयं लक्ष्यत इति । तदिदं क्रमाऽन्यत्वं धर्मधर्मिभेदमपेक्षत एवेत्याह त एत इति, आ विकारिभ्य आ च लिङ्गाद् आपेक्षिकी धर्मधर्मिभावी, सदादेरपि तस्मात्वाऽपेक्षया धर्मत्वादित्याह धर्मोऽपि इति । यदा परमार्थधर्मिण्यलिङ्गेऽभेदोपचारप्रयोगः, तद्वहारेण सामानाधिकरण्यवहारेण धर्मैव धर्म इति यावत्, तदैक एव परिणामी धर्मि-
परिणाम एवेत्यर्थः, धर्मलक्षणाऽवस्थानां धर्मिस्वरूपाऽभिमिवेद्यात्, तदनेन धर्मिणी दूरीकारितं कूटस्थनिवृत्तमित्युक्तप्रायम् । धर्मपरिणामं प्रतिपादयन् प्रसङ्गेन चित्तधर्माणां प्रकारभेदमाह चित्तस्य इति । परिदृष्टाः प्रत्यक्षाः, अपरिदृष्टा अपरोक्षाः । तत्र प्रत्ययात्मकाः प्रमाणादथो रागादयश्च, वस्तुमात्रा इत्यप्रकाश-
रूपतामाह । स्यादेतद्, अपरिदृष्टायेन सन्विवेक्यत आह अनुमानेन इति । अनुमानेन प्रापितो वस्तुमात्रेण सद्भावी येषां ते तथोक्ताः । पञ्चान्मानसाधर्म्या-
दागमोऽप्यनुमानं, सप्ताऽपरिदृष्टान् कारिकया संश्लोकात् निरोध इति, निरोधो वृत्तानाम् असम्भ्रजाताऽवस्था चित्तस्याऽगमतः, संस्कारशेषभावीऽनुमानतश्च सम-
धिगम्यते । धर्मगृहणं पुण्याऽपुण्यं लपलक्षयति, कश्चित्कर्मैतिपाठस्तत्राऽपि तज्जनिते पुण्याऽपुण्ये एव गच्छति, ते चाऽगमतः सुखदुःखोपभोगदर्शनाहाऽनु-
मानतो गम्यते । संस्कारस्तु स्मृतेरनुमीयते । एवं त्रिगुणत्वाच्चित्तस्य चर्लं च गुणवृत्तमिति प्रतिक्षणपरिणामोऽनुमीयते । एवं जीवनं प्राणधारणप्रयत्नभेदोऽ-
संविदितचित्तस्य धर्मः श्वासप्रश्वासाभ्यामनुमीयते । एवं चेतसश्चेष्टा क्रिया यथा यथा सैक्षेरिन्द्रियैः शरीरप्रदेशैर्वा सम्प्रयुज्यते साऽपि तत्संयोगादेवाऽनुमीयते । एवं शक्तिरप्यङ्गूतानां कार्य्याणां सूत्राऽवस्था चेतसो धर्मः स्थूलकार्याऽनुभवादेवा-
ऽनुमीयत इति ॥ १५ ॥

अतो योगिन उपात्तसर्वसाधनस्य बुभुक्षितार्थप्रतिपत्तये
संयमस्य विषय उपचिष्यते—

परिणामत्रयसंयमाद्दतीताऽनागतज्ञानम्

॥ १६ ॥

धर्मलक्षणोऽवस्थापरिणामेषु संयमाद् योगिनां भवत्यती-
ताऽनागतज्ञानम् । धारणाध्यानसमाधिद्वयमेकत्र संयम
उक्तः, तेन परिणामत्रयं साक्षात् क्रियमाणमतीताऽनागत-
ज्ञानं तेषु सम्पादयति ॥ १६ ॥

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराऽध्यासात्सङ्कर-
स्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

तत्र वाग् वर्णेष्वेवाऽर्थावती, श्रोत्रं च ध्वनिपरिणाममात्र-
विषयम्, पदं पुनर्नादाऽनुसंहारबुद्धिनिर्गच्छम् इति । वर्णा
एकसमयाऽसम्भवित्वात्परस्परनिरनुग्रहात्मानस्ते पदमसंस्थ-

अतः परम् आपादपरिसमाप्तिः संयमविषयः तद्वशीकारसूचनी विभक्तिश्च
वक्तव्या, तद्वीक्षणकारं परिणामत्रयमेव तावत्प्रथममुपात्तसकलयोगाङ्गस्य योगिनः
संयमविषयतयोपचिष्यति । सू० परिणामत्रयसंयमाद्दतीताऽनागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

ननु यत्र संयमस्तत्रैव साक्षात्करणं तत्कथं परिणामत्रयसंयमीऽतीताऽनागते
साक्षात्कारधेदित्यत आह तेन इति, तेन परिणामत्रयं साक्षात् क्रियमाणं तेषु
परिणामेष्वनुगते येऽतीताऽनागते तद्विषयं ज्ञानं सम्पादयति, परिणामत्रयसाक्षात्-
करणमेव तदनुभूताऽतीताऽनागतसाक्षात्करणात्मकमिति न विषयभेदः संयम-
साक्षात्कारयोरित्यर्थः ॥ १७ ॥ अयमपरः संयमस्य विषय उपचिष्यते सू० श्रं नं ।
अत्र वाचकं शब्दमात्रिख्यासुः प्रथमं तावद् वाग्व्यापारविषयमाह तत्र इति,
वाग् वागिन्द्रियं वर्णव्यञ्जनमटस्थानं, यथाह अष्टौ स्थानानि वर्णानामुर कण्ठः
शिरस्यथा । जिह्वाभूषं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालुश्च इति । सा वाग्
वर्णेष्वेव यथा लोकप्रतीतिस्त्रिषु वर्णवती न च वाचक इत्यर्थः । श्रोत्रव्यापार-
विषयं निरूपयति श्रोत्रम् इति, श्रोत्रं पुनर्ध्वनेरुदात्तस्य वागिन्द्रियाऽभिधातिनो

श्चाऽनुपस्थाप्याऽविभूर्तास्तिरोभूताश्चेति प्रत्येकमपदस्वरूपा
 उच्यन्ते । वर्षः पुनरेकैकः पदात्मा सर्वाऽभिधानशक्तिप्रचिंतः
 सङ्कारिवर्णान्तरप्रतियोगित्वाद्द्वैश्वरूप्यमिवाऽपन्नः पूर्वस्योत्त-
 रेषोत्तरश्च पूर्वेषु विशेषेऽवस्थापित इत्येवं बहवो वर्णाः क्रमा-
 ऽनुरोधिनोऽर्थसङ्केतेनाऽवच्छिन्ना इयन्त एते सर्वाऽभिधान-
 यः परिणतिभेदो वर्णात्मा तेनाऽकारिण परिणतं तन्मात्रविषयं न तु वाचक-
 विषयमित्यर्थः । यथा लोकप्रतीतिसिद्धेभ्यो वषेभ्यो वाचकं भिनत्ति पदम् इति,
 पदं पुनर्वाचकं नादाऽनुसंहारबुद्धिनिर्याद्यं यथा प्रतीतिसिद्धान् नादान् वर्णान्
 प्रत्येकं गृह्णीत्वाऽनु पथाद् या संहारति एकत्वमापादयति गौरित्येकं पदमिति,
 तथा पदं गृह्णाते, यद्यपि प्राथोऽपि बुद्धयो वर्णाकारं पदमेव प्रत्येकं गीचरयन्ति
 तथाऽपि न विशदं प्रथते, चरमे तु विज्ञाने तदतिविशदम्, इति नादाऽनुसंहार-
 बुद्धिनिर्याद्यमुक्तम् । यस्तु वैजात्यादेकपदाऽनुभवमविज्ञाय वर्णानिव वाचकाना-
 ऽतिष्ठते तं प्रत्याह वर्णा इति । ते खलु चमो वर्णाः प्रत्येकं वाच्यविषयां विषय-
 मादधीरन् नागदन्तका इव शिखाऽवलम्बनं, संहता वा यावाण इव पितर-
 धारणं, न तावत् प्रथमः कल्पः, एकस्मादर्थप्रतीतेरनुत्पत्तेः, उत्पत्ती वा द्वितीया-
 दीनामनुसारात्प्रसङ्गः, निष्पादितक्रिये कर्मणि विशेषाऽनाधायिनः साधनस्य
 साधनन्यायाऽतिपातान्, तस्माद् द्वितीयः परिश्रियते, सम्भवति हि यावाणां
 संहतानां पितरधारणमेकसमयभावित्वाद् वर्णानां तु यौगपद्याऽसम्भवीतः पर-
 स्परमनुयास्याऽनुयाहकत्वाऽयोगात्सभूयाऽपि नाद्यं विषयमादधते । ते पदद्वयमेक-
 संसृज्यन्त्यादात्मोऽनाऽत एवाऽनुपस्थापयन् आविभूर्तास्तिरोभूता अयःशलाका-
 कल्पाः प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यन्ते । यदि पुन. पदमेकं तादात्म्यं संसृज्युर्वर्णा-
 सती नोक्तदोषप्रसङ्ग इत्याह वर्षः पुनरेकैकः पदात्मा इति । सर्वाऽभिधानशक्ति-
 प्रचिंतः सर्वाभिरभिधानशक्तिभिर्निर्दिष्टो, गौः, गणः, गौरं, नग, इत्यादिषु हि
 गकारो गोत्वाद्यर्थाऽभिधायिषु दृष्ट इति तत्तदभिधानशक्तिः, एवं सीमः
 शीचिरित्यादिष्वीश्वराद्यर्थाऽभिधायिषु पदेषु शीवर्णो दृष्टः सीऽपि तत्तदभिधान-
 शक्तिः, एवं सर्वज्ञीश्वरीयम् । स चैकैको वर्णो गकारादिः सङ्कारि यद्वर्णा-
 न्तरमीकारादि तदेव प्रतिबोधि प्रतिबंधि यस्य तत्तद्योक्तस्यभावस्वरूपं
 तस्माद्द्वैश्वरूप्यं नानात्वमिवाऽपन्नो न तु नानात्वमापन्नः तस्य तत्त्वादेव, पूर्वं वर्षः
 गकार उत्तरेश्वीकारिण गणादिपदेषु व्यावर्त्यं उत्तरेश्वीकारो गकारो शीचि-
 रादिपदेषु व्यावर्त्यं विशेषे गोत्त्ववाचके गोपदस्कोटिऽवस्थापितोऽनुसंहारबुद्धौ ।
 अयमभिसन्धिः अर्थप्रत्ययो हि वर्णैर्नियतक्रमतया परस्परमसम्भवद्विरश्चकः कर्तुं,

शक्तिपरिहृता गकारौकारविसर्जनीयाः साक्षादिमन्तमर्थं
 श्योतयन्तीति । तदेतेषामर्थसङ्केतेनाऽवच्छिन्नानामुपसङ्गत-
 ध्वनिक्रमाणां य एको बुद्धिनिर्भासस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य
 सङ्केत्यते । तदेकं पदमेकबुद्धिविषय एकप्रयत्नाक्षितम् अभा-
 गमक्रममवर्णं बौद्धमन्थवर्णप्रत्ययव्यापारोपस्थापितं परत्र प्रति-
 न च संस्कारद्वाराऽग्नेयादीनामिव परमाऽपूर्वं वा स्वर्गे वा जनयितव्येऽनियत-
 क्रमाणामपि साहित्यमर्थबहुपजनने वर्णानामिति साम्प्रतम् । विकल्पाऽ-
 सङ्ख्यात्, स खल्वयं वर्णाऽनुभवजन्यः संस्कारः स्मृतिप्रसवहेतुः, अन्वीवाऽपि यादि-
 लन्य इवाऽपूर्वाऽभिधानो, न तावदनन्तरः, कल्पनागौरवाऽपनेः, स एव तावद-
 दृष्टपूर्वः कल्पनीयस्तस्य च क्रमवहिवर्णाऽनुभवैरेकस्य जन्यत्वं न सम्भवतीति
 तज्जातीयोऽनेकाऽवान्तरसंस्कारकल्पनेति गौरवम्, भक्षेयं ज्ञापकहेत्वङ्गमज्ञात-
 स्तदङ्गतामनुभवतीति, न खलु सम्बन्धोऽर्थप्रत्यायनाऽङ्गमज्ञातोऽङ्गतामुपैति ।
 स्थितिफल प्रसवाऽनुमितस्तु संस्कारः स्वकारणाऽनुभवविषयनियतो न विषयान्तरे
 प्रत्ययभाषातुमुत्सृष्टे, अन्वया यात्कश्चिदेवैकमनुभूय सर्वः सर्वे जागौधा इति ।
 नच प्रत्ययवर्णाऽनुभवजनितसंस्कारपिण्डलज्जन्मस्मृतिदर्पणसमारोहिणी वर्णाः
 समधिगतसङ्ख्यावा वाचका इति साम्प्रतं, क्रमाऽक्रमविपरीतक्रमाऽनुभूतानां
 तत्राऽविशेषणार्थघोजननप्रसङ्गाद्, नचैतत्स्मरणज्ञानं पूर्वाऽनुभववर्तिनीं परम्परतां
 गीचरयितुमर्हति, तस्माद् वर्णेष्वोऽसम्भवप्रथमप्रत्यय एकपदाऽनुभवमेव स्वनिर्गत-
 सुपकल्पयति, नचैव पदेऽपि प्रसङ्गः, तद्धि प्रत्येकमेव प्रयत्नभेदभिन्नः अन्वयो
 व्यञ्जयन्तः परस्परविसदृश्यतत्पदव्यञ्जकध्वनिभिस्तुल्यस्थानकरणनिष्पन्नाः सद्दशाः
 सन्तोऽन्वीऽन्वविसदृशैः पदैः पदमेकं सद्दशमापादयन्तः प्रतिशोभिभेदेन तत्सा-
 दृश्यानां भेदात्तदुपधानादेकमपि अनवयवमपि सावयवमिवाऽनेकात्मकमिवाऽव-
 भासयन्ति, यथा नियतवर्णपरिमाणसंस्थानं मुखमेकमपि मणिक्रपाणदर्पणादयो
 विभिन्नवर्णपरिमाणसंस्थानमेकमादर्शयन्ति, न परमाद्यतः सादृश्योपधान-
 कल्पिता भागा एव निर्भागस्य पदस्य वर्णाः, तेन तद्बुद्धिबर्णात्मना पदभेदे
 स्फोटमभेदमेव निर्भागमेव समेदमिव सभागमिवाऽलम्बते, अतो गोपदस्फोटभेदस्यै-
 कस्य गकारो भागो गौरादिपदस्फोटसादृश्येन न निर्धारयति स्वभागिनमिन्वी-
 कारेण विशिष्टो निर्धारयति, एवमीकारोऽपि भागः शीचरादिपदसदृश्यतया
 न शक्तो निर्धारयितुं स्वभागिनं गोपदस्फोटमिति गकारेण विशिष्टो निर्धारयति,
 असङ्ख्याविनामपि च संस्कारद्वारेणाऽपि सङ्ख्या इति विशेष्यविशेष्यभावो-
 पपत्तिः । न च भिन्नविषयत्वं संस्कारयोः, भागदयविषययोरनुभवयोस्तन्मन्थनीय

पिपादयिषया वर्षेरेवाऽभिधीयमानैः श्रूयमाणैश्च श्रोत्रभिर-
नाद्विवाग्व्यवहारवासनाऽनुविद्यया लोकबुद्ध्या सिद्धवत्संप्रति-
पत्त्या प्रतीयते, तस्य सङ्केतबुद्धितः प्रविभाग एतावतामेवं
जातीयकोऽनुसंहार एकस्याऽर्थस्य वाचक इति । सङ्केतस्तु पद-
पदार्थयोरितरेतराऽध्यासरूपः स्मृत्याऽत्मको, योऽयं शब्दः

संस्कारयोरिकपदविषयत्वात्, केवलभागाऽनुभवेन पदमव्यक्तमनुभूयतेऽनुसंहारविषया
तु भागाऽनुभवयोनिःसंस्कारलक्षजन्यना व्यक्तमिति विशेषः । अव्यक्ताऽनुभवाश्च
प्राञ्चः संस्काराधानक्रमेण व्यक्तमनुभवमादधाना दृष्टा, यथा दूराहनस्यतौ हस्ति-
प्रत्यया अव्यक्ता व्यक्तवन्नस्यतिप्रत्ययद्वैतवः । नचैयं विधा वर्णानामर्थप्रत्यायने
सम्भविनी, नो खलु वर्णा प्रत्येकमव्यक्तमर्थप्रत्ययमादधत्यन्ते व्यक्तमिति शक्यं
वक्तुं, प्रत्यक्षज्ञान एव नियमाद् व्यक्ताऽव्यक्तत्वस्य, तर्णाऽग्नेयस्त्वर्थप्रत्ययो न प्रत्यक्षाः,
तदेष वर्षेभ्यो जायमानः स्फुट एव जायेत, न वा जायेत, न तु अस्फुटः, स्फोटस्य
तु ध्वनिव्यङ्ग्यस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्फुटाऽस्फुटत्वे कल्प्यते इत्यासमानम् । एवं
प्रत्यक्षवर्णाऽनुभवजनितसंस्कारसङ्घितयोर्लक्षजन्यन्यनुसंहारबुद्धौ सङ्घता वर्णाः
एकपदस्फोटभावमापन्नाः प्रयत्नविशेषव्यङ्गतया प्रयत्नविशेषस्य च नियतक्रमाऽ-
पेक्षतया क्रमाऽन्यत्वे तदभिव्यञ्जकप्रयत्नविशेषाऽभावेन तदभिव्यक्त्यभावप्रसङ्गात्
क्रमाऽनुरोधनीऽर्थमङ्गितेनाऽवच्छिन्नाः सङ्केताऽवच्छेदमेव लौकिकं सभागपद-
विषयं दर्शयन्ति । इत्यन्तो द्विधाः, त्रिचतुराः, पञ्चषा, एते सर्वाऽभिधानशक्ति-
परिवृत्ता गकारौकारविसर्जनीयाः सास्त्रादिमन्तमर्थमवद्योतयन्ति । तत्किमि-
दानीं सङ्केताऽनुसारेण वर्णानामेव वाचकत्वं, तथा च न पदं नाम किञ्चिदिक-
मित्यत आह तदंतेषाम् इति, ध्वनिनिमित्तः क्रमः ध्वनिक्रमः, उपसङ्घतो
ध्वनिक्रमो येषु ते तथोक्ताः । बुद्ध्या निर्भास्यते प्रकाशयते इति बुद्धिनिर्भासः,
सङ्केताऽवच्छिन्ना । स्थूलदर्शलीकाऽश्रयाऽनुरोधेन गकारौकारविसर्जनीया
इत्युक्तं गकारादीनामपि तद्भागतया तादात्म्येन वाचकत्वात्, प्रतीयन्नुसारस्वेकमेव
पदं वाचकमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति तदेकम् इति, तदेकं पदं लोकबुद्ध्या
प्रतीयत इति संबन्धः । कथादिकमित्यत आह एकबुद्धिविषय इति, गौरत्वेकं
पदमित्येकाकाराया बुद्धीर्विषयो यतस्तथादिकम् । तस्य व्यञ्जकमाह एकप्रयत्ना-
च्चिन्तम् इति । रस इति पदव्यञ्जकान्प्रयत्नाद्विज्ञापणः सर इति पदव्यञ्जकः
प्रयत्नः, सन्धेपक्रमतः सर इति पदाऽभिव्यक्तिलक्षणफलऽवच्छिन्नः पूर्वापरीभूत
एकस्तदाच्चिन्तम् । भागानां सादृश्योपधानभेदकल्पितानां परमाद्येसतामभावाद्
चभागम्, अत एव पूर्वाऽपरीभूतभागाऽभावादक्रमम् । ननु वर्णाः पूर्वाऽपरी-

सोऽयमर्थः योऽर्थः स शब्द इत्येवमितरेतराऽध्यासरूपः सङ्केतो भवति, इत्येवमते शब्दार्थप्रत्यया इतरेतराऽध्यासात्सङ्कीर्णा, गौरिति शब्दो, गौरित्यर्थो गौरितिज्ञानम् । य एषाम्प्रवि-
भागज्ञः स सर्ववित् । सर्वपदेषु चाऽस्ति वाक्यशक्तिः, वृक्ष इत्युक्तेऽस्तीति गम्यते न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति । तथा

भूतास्ते चाऽस्य भागा इति कथमक्रममभागं चेत्यत आह अवर्यम् इति, नद्यस्य वर्षा भागाः किन्तु सादृश्यीपधानभेदात्पदमेव तेन तेनाऽकारिणाऽपरमार्थसता प्रथते, नहि मणिकपाणदपंणादिवर्त्तानि मुखानि मुखस्य परमार्थसतोऽवयवा इति । बौद्धम् अनुसंहारबुद्धिविदितम्, अन्यवर्णप्रत्ययस्य व्यापारः संस्कारः पूर्ववर्णाऽनुभवजनितसंस्कारसङ्घतः, तेनोपस्थापितं विषयीकृतम् । वर्षाऽनु-
भवतत्संस्काराणां च पदविषयत्वमुपपादितमधस्तात् । स्यादेतद्, अभागम-
क्रममवर्णं चेत्यदतत्त्वं कक्षादेवं विधं कदाचिन्न प्रथते, न हि लाघारसाऽवसे-
कोपधानाऽपादिताऽरूपभावः स्फटिकमणिसदृशगमे स्वच्छी धवली नाऽनुभूयते, तस्मान्पारमार्थिका एव वर्षा इत्यत आह परत्र इति । प्रतिपिपादयिषया वर्येरेवाऽभिधीयमानैः उच्चार्यमाणैः यूयमाणैश्च श्रोत्रभिरनादिर्योऽयं वागव्यव-
हारी विभक्तवर्णपदनिबन्धः, तज्जनिता वासना सापि अनादिरेव तदनुविद्यया तदासितया लोकाबुद्ध्या विभक्तवर्णरचितपदाऽवगाहिन्या सिद्धवत् परमार्थवत् सम्प्रतिपत्त्या संवादेन ब्रह्मानां पदं प्रतीयते । एतदुक्तं भवति अस्ति कश्चिदुपा-
धिर्न्य उपधेयेन संयुज्यते च यथा लाघादिः, तत्र तद्वियोगे स्फटिकः स्वभावि-
केन स्फुटधवलीन रूपेण प्रकाशत इति युज्यते, पदप्रत्ययस्य तु प्रयत्नभेदीपनीत ध्वनिभेदादन्वयोऽनुपादात्तस्य च सदा सादृश्यदीर्घरूपिततया वर्णात्मनैव प्रत्यय-
जनकत्वमिति कुतो निरुपाधिनः पदस्य प्रथा । यथाहुः ध्वनयः सद्ब्रह्मात्मनो विपर्यासस्य हेतवः । उपलक्षकभेदेषां विपर्यासस्य कारणम् । उपायत्वाच्च नियतः पददर्शितदर्शितां, ज्ञानस्यैव च बाधयं लोके ध्रुवमुपलभ्य इति । यतः पदाऽत्मा विभक्तवर्णरूपितः प्रकाशते अतः स्थूलदर्शी लोको वर्णानिव पदमभि-
मन्यमानस्तानेव प्रकारभेदभाजोऽर्थभेदे सङ्केतयतीत्याह तस्य इति, तस्य पदस्या-
ऽज्ञानत एकस्याऽपि सङ्केतबुद्धितः स्थूलदर्शिलोकाद्विज्ञेयताय वर्णात्मना विभागः । विभागनाह एतावताम् इति, एतावतां न न्यूनानामधिकानां वा, एवं जाती-
यको नेरन्तर्ग्यक्रमविशेषः, अनुसंहार एकबुद्ध्यापयह, एकस्याऽर्थस्य गोत्वादीनां चक इति । ननु यद्येकस्याऽर्थस्याऽयं शब्दो वाचक इति सङ्केतो इत्यतो भोः शब्दाद्ये-
वोर्नेतरेतराध्याससङ्कीर्णत आह, सङ्केतस्य इति । अतावात्मा स्वरूपं यस्य स

नञ्साधना क्रियाऽस्तीति, तथा च पचतीत्युक्ते सर्वकारका-
णामाक्षेपो नियमार्थाऽनुवादः कर्तृकर्मकरणानां चैवाऽग्नि-
तण्डुलानामिति, दृष्टं च वाक्यार्थे पदरचनं श्रोत्रियश्चन्दो-
ऽधोते जौषति प्राणान् धारयति । तत्र वाक्ये पदार्थाभि-
व्यक्तिः ततः पदं प्रविभज्य व्याकरणीयं क्रियावाचकं कारक-
वाचकं वा, अन्यथा भवति अश्वः अजापय इत्येवमादिषु
नामाऽख्यातसारूप्यादनिर्जातं कथं क्रियायां कारके वा
व्याक्रियेतेति । तेषां शब्दार्थप्रत्ययानां प्रविभागः, तद्यथा
श्वेतते प्रासाद इति क्रियार्थः, श्वेतः प्रासाद इति कारकार्थः

तथाक्तः । न हि कृत इत्येव सङ्कोऽप्येवमवधारण्यपि तु स्वीयमाणः । एत-
दुक्तं भवति अभिन्नाकार एव सङ्केते कथञ्चिद् भेदं विकल्प्या षष्ठी प्रयुक्तेति । य
एषां प्रविभागज्ञः स तत्र संयमे भवति सर्ववित् सर्वभूतकृतज्ञ इति । तदेवं
विकल्पितवर्षभागमेकमनवयवं पदं व्युत्पाद्य कल्पितपदविभागं वाक्यमेकमनवयवं
व्युत्पादयितुमाह, सर्वपदेषु चाऽस्तिवाक्यशक्तिः इति, अयमभिसन्धिः परप्रत्यायनाय
शब्दः प्रयुज्यते, तदेव च परं प्राति प्रतिपादयितव्यं यत्तैः प्रतिपिक्वितं, तदेव च
तैः प्रतिपिक्वितं यदुपादानादङ्गीचरी, न पदाद्येमात्रं तङ्गीचरः किन्तु वाक्यार्थे,
इति वाक्यार्थपरा एव सर्वे शब्दाः, तेन स एव तेषामर्थः, अती यत्राऽपि केवचस्य
पदस्य प्रयोगस्तत्रापि पदान्तरेण सहैकीकृत्य ततोऽर्थो गम्यते न तु केवलात्,
कक्षात्, तन्मात्रस्याऽऽसामर्थ्यात्, तथा च वाक्यमेव तत्र तत्र वाचकं न तु पदानि,
तद्गतया तु तेषामप्यस्तिवाक्यार्थवाचकशक्तिः पदार्थे इव पदभामतया वर्णानां,
तेन यथा वर्षं एकोक्तः सर्वपदार्थाऽभिधानशक्तिप्रचित एवं पदमप्येकैकं सर्व-
वाक्यार्थाऽभिधानशक्तिप्रचितं, तदिदमुक्तं सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिर्ह्येव इत्युक्ते
अस्तीति गम्यते अप्याहताऽस्तिपदसहितं ह्येव इति पदं वाक्यार्थे वर्णते इति तद्गत-
त्वाद्दृष्टपदं तत्र वर्णते इत्यर्थः । कक्षात् पुनरस्तीति गम्यत इत्यत आह न सत्तां
पदार्थो व्यभिचरति इति, लोके एव हि पदानाऽमर्थाऽवधारणीयाः, स च
केवलं पदार्थमख्येनाभिसमस्य सर्वत्र वाक्यार्थो करोति, सोऽयमव्यभिचारः
सत्तया पदार्थस्य, अत एव शब्दवृत्तिविदां व्यवहारः यत्रान्यत् क्रियापदं नास्ति
तत्राऽस्तिर्भवन्तीपरः प्रयोक्तव्य इति । क्रियाभेदाऽव्यभिचारि प्रातिपदिकमुक्ता
क्रियाभेदं कारकाऽव्यभिचारिणं दर्शयति तथा च पचतीत्युक्ते इति, पचतीत्युक्ते

शब्दः, क्रियाकारकात्मा तदर्थः प्रत्ययश्च, कस्मात्, सोऽयमित्य-
भिसम्बन्धादेकाकार एव प्रत्ययः सङ्गते इति, यस्तु श्वेतोऽर्थः
स शब्दप्रत्यययोरालम्बनीभूतः, स हि स्वाभिरवस्थाभिर्विक्रिय-
माणो न शब्दसङ्गतो न बुद्धिसङ्गतः । एवं शब्दः एवं प्रत्ययो,
नेतरैतरसङ्गत इति । अन्यथा शब्दोऽन्यथाऽर्थोऽन्यथा प्रत्यय

हि कारकमात्रस्य तदन्वययोग्यस्याऽवगमः इत्यन्यव्याहृतिपरसङ्गिदानामनुवादः,
तदेवं भेद एव वाक्यार्थ इति । तथाऽनपेक्षमाप पदं वाक्यार्थे वर्णमानं दृश्यत
इति सुतरामस्ति वाक्यशक्तिः पदानामित्याह दृष्टञ्च इति, नचैतावताऽपि श्रोत्रि-
यादिपदस्य स्वतन्त्रस्यैवंविधाऽर्थप्रत्यायनं न यावदख्यादिभिरभिसमासोऽस्य भवति,
तथाचाऽस्याऽपि वाक्याऽवयवत्वात्कल्पितत्वमेवेति भावः । स्यादेतत्, पदानामेव,
चेहाक्यशक्तिः कृतं तां हि वाक्येन तेभ्य एव तदर्थाऽवसायादित्यत आह तत्र वाक्य
इति, उक्तमेतन्न केवल पदात्पदार्थः प्रतिपात्सतः प्रतीयते न यावदेतत्पदाः न-
रेणाऽभिसमस्यत इति । तथा च वाक्यात्पदान्यपीदृत्य कल्पितानि वाक्यार्थाच्चा-
ऽपीदृत्य तदेकदेशं कारकं वा क्रिया वा तत्पदं प्रकृत्यादिविभागकल्पनया व्याकर-
णात् व्याख्येयम् । किमर्थं पुनरैतावता क्लेशनाऽन्वाऽख्यायत इत्यत आह अन्यथा
इति, घटो भवति, भवति भिक्षां देहि, भवति तिष्ठति, इति नामाऽख्यातयोश्च
नास्यात्, एवम् अश्वस्त्वम्, अश्वीयातीति, एवमजापयः पिब, अजापयः श्वत् । इति
नामाऽख्यातसारूप्यादानज्ञाति नामत्वेनाऽख्यातत्वेन वा, अन्वाऽख्यानाऽन्वात् निष्कृ-
ष्याऽज्ञातं कथं क्रियायां वा कारके वा व्याक्रियेत, तस्मादाक्याःपदान्यपीदृत्य
व्याख्यातव्यानि न तु अन्वाऽख्यानादेव पारमार्थिको विभागः पदानामिति ।
तदेव शब्दरूपं व्युत्पाद्य शब्दार्थप्रत्ययानां सङ्गिताऽपार्थितसङ्कराणामसङ्करमाख्यातु-
मुपक्रमते तेषां शब्दार्थप्रत्ययानां प्रविभाग इति । तदयथा श्वेतते प्रासाद इति
क्रियार्थः शब्दः स्फुटतरो ह्यत्र पूर्वाऽपरौभूतायाः क्रियायाः साध्यरूपायाः सिद्ध-
रूपः क्रियार्थः श्वेत इति भिन्नः शब्दः, यत्राऽपि शब्दार्थयोः सिद्धरूपत्वं तत्राऽप्य-
र्थादस्ति शब्दस्य भेद इत्याह श्वेतः प्रासाद इति कारकार्थः शब्द इति, अभि-
हितत्वाच्च कारकविभक्तेरभावः । अर्थं विभजते क्रियाकारकात्मा तदर्थ इति,
तयोः शब्दयोरेतः क्रियात्मा कारकात्मा चेत्यर्थः । प्रत्ययं विभजते प्रत्ययश्च इति ।
अ शब्देन तदर्थं इत्येतत्पदमत्राऽनुकल्पते, तदत्राऽन्यपदार्थप्रधानं सम्बध्यते स एव
क्रियाकारकात्माऽर्थो यस्य स तद्योक्तः । नन्वभेदेन प्रतीतेः शब्दार्थप्रत्ययानां
सङ्करात्कृतः प्रविभाग इत्याशयवान् पृच्छति कश्चात् इति । उत्तरमाह सोऽय-

इति विभागः । एवं तत्रविभागसंयमाद् योगिनः सर्वभूतरूत-
ज्ञानं सम्पद्यते इति ॥ १७ ॥

• संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

इये खल्वमी संस्काराः, स्मृतिक्लेशहेतवो वासनारूपा,
विपाकहेतवो धर्माऽधर्मरूपाः, ते पूर्वभवाऽभिसंस्कृताः परिणाम-
चेष्टानिरोधशक्तिजीवनधर्मवदपरिदृष्टाश्चित्तधर्माः, तेषु संयमः
संस्कारसाक्षात् क्रियायै समर्थः, न च देशकालनिमित्ताऽनु-
भवेर्विना तेषामस्ति साक्षात्करणं, तदित्यं संस्कारसाक्षात्कर-
णात्पूर्वजातिज्ञानमुत्पद्यते योगिनः । परत्राऽप्येवमेव संस्कार-
साक्षात्करणात्परजातिसंवेदनम् । अत्रेदमाख्यानं श्रूयते भग-
वतो जैगीषव्यस्य संस्कारसाक्षात्करणाद् दशसु महासर्गेषु

नित्यभिसम्बन्धाद् इति । सङ्कीर्तोपाधिरेकाकारप्रत्ययो न तु तात्त्विक इत्यर्थः ।
सङ्कीर्तस्य निमित्तता दर्शिता सङ्कीर्त इति समस्या । परमार्थमाह यस्तु श्रुतीऽर्थे
इति, अवस्था नवपुराणत्वादयः, सङ्गतः सङ्कीर्णः । एवं त्रिविभागसंयमाद्
योगिनः सर्वेषाम्भूतानां पश्यन्मगसरीस्तपववःप्रभृतीनां यानि कृतानि, तत्राऽप्यव्यक्तं
पदं तदर्थेः तत् प्रत्यक्ष इति, तदिह मनुष्यवचनवाच्यप्रत्ययेषु कृतः संयमः
समानजातीयतया तेष्वपि कृत एवेति तेषां कृतं तदर्थभेदं तत् प्रत्ययं च योगी
जानातीति सिद्धम् ॥ १७ ॥

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥ ज्ञानजा इह संस्काराः स्मृते-
हेतवः, अविद्यादिसंस्कारा अविद्यादीनां क्लेशानां हेतवः, विपाकहेतवः विपाकी
आत्माशुभोगरूपाः, तस्य हेतवो धर्माऽधर्मरूपाः, पूर्वेषु भवेषु अभिसंस्कृताः निष्पा-
दिताः स्काराश्चैः, यथा संस्कृतं व्यञ्जनं कृतमिति गम्यते, परिणामचेष्टानिरोध-
शक्तिजीवनान्वेव धर्माश्चित्तस्य तद्वदपरिदृष्टाश्चित्तधर्माः, तेषु युतेष्वनुमितेषु सपरि-
करेषु संयमः संस्काराणां इयेषां साक्षात् क्रियायै समर्थः । अस्तु तत्र संघमात्-
साक्षात्कारः पूर्वजातिसाक्षात्कारस्तु कृत इत्यत आह न च देश इति । निमित्त-
तम् पूर्वशरीरम् इन्द्रियादि च, साऽनुबन्ध संस्कारसाक्षात्कार एव नाम्नरीयक-
तया आत्मादिसाक्षात्कारमाश्रित्येत्यर्थः । साक्षात्कारसंयमं परस्वीयेष्वति-

अथपरिचामकममनुपश्यतो विवेकज्ञं ज्ञानं प्रादुरभवद्, अथ
 भगवानाऽवत्यस्तनुधरस्तमुवाच दशसु महासर्गेषु भव्यत्वा-
 दनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन त्वया नरकतिथ्यन्तर्भवत्त्वं दुःखं सम्प-
 श्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन सुखदुःखयोः किम-
 धिकमुपलब्धमिति, भगवन्तमावध्यं जैगौषव्य उवाच दशसु
 महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन मया नरकतिथ्यन्तर्भवत्
 दुःखं संपश्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन यत्किञ्चि-
 दनुभूतं तत्सर्वं दुःखमेव प्रत्यवैमि, भगवानाऽवत्य उवाच
 यदिदमायुषतः प्रधानवशित्वमनुत्तमं च सन्तोषसुखं किमि-
 दमपि दुःखपक्षे निक्षिप्तमिति, भगवान् जैगौषव्य उवाच
 विषयसुखाऽपेक्षयेदमनुत्तमं सन्तोषसुखमुक्तं केवल्याऽपेक्षया
 दुःखमेव, बुद्धिसत्त्वस्यायं धर्मस्त्रिगुणः, त्रिगुणश्च प्रत्ययो ह्ये-
 पक्षे न्यस्त इति, दुःखस्वरूपस्त्वृणादुःखसन्तापाऽपगमात्तु
 प्रसन्नमबाधं सर्वाऽनुकूलं सुखमिदमुक्तमिति ॥ १८ ॥

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

प्रत्यये संयमात्प्रत्ययस्य साक्षात्करणान्ततः परचित्तज्ञानम्

॥ १९ ॥

दिशति परत्राऽप्येवम् इति । अत्र अज्ञोत्पादे हेतुमनुभवत चाव्यस्य जैगौष-
 व्येष संवादमुपन्यस्यति अत्रेदमाख्यानं श्रूयत इति । महाकल्पः महासर्गः ।
 तनुधर इति निर्माणाकायमन्यदुक्ता । भव्यः शोभनी, विनक्षितरजस्तमोमल
 इत्यर्थः । प्रधानवशित्वम् ऐश्वर्यं, तेन हि प्रधानं विधीयते यद्ये सादृशीं काये-
 न्द्रियसम्पदं दिशति तस्यै सादृशीं दने, स्वकीयानि च कार्येन्द्रियाणि सहस्राणि
 निर्मायाऽनरिषे दिवि भुवि च यथेकं विहरतीति । सन्तोष हि तृष्णाचयो
 बुद्धिसत्त्वस्य प्रशान्ता धर्मः ॥ १८ ॥

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥ प्रत्ययस्य परचित्तमात्रस्य साक्षात्करणा-
 दिति ॥ १९ ॥

न च तत्सालम्बनं तस्याऽविषयीभूतत्वाद्

॥ २० ॥

रक्तं प्रत्ययं जानाति अमुष्मिन्सालम्बने रक्तमिति न जानाति, परप्रत्ययस्य यदाऽलम्बनं तद्योगिचित्तेन नाऽलम्बनी-
कृतं परप्रत्ययमात्रन्तु योगिचित्तस्याऽलम्बनीभूतमिति ॥ २० ॥

कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुः-
प्रकाशाऽसंम्रयोगेऽन्तर्धानम् ॥ २१ ॥

कायरूपे संयमाद् रूपस्य या ग्राह्या शक्तिस्तां प्रति-
बध्नाति, ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सति चक्षुःप्रकाशाऽसंम्रयोगेऽन्तर्धान-
मुत्पद्यते योगिनः । एतेन शब्दाद्यन्तर्धानमुक्तं वेदितव्यम्
॥ २१ ॥

सोपक्रमं निरूपक्रमं च कर्म तत्संयमाद्-
परान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २२ ॥

यथा संस्कारसाक्षात्कारस्तदनुबन्धपूर्वजन्मसाक्षात्कारसाक्षिपत्येवं परचिन्-
साक्षात्कारीऽपि तदालम्बनसाक्षात्कारसाक्षिपेदिति प्राप्त आह न च तत्सालम्बनं
तस्याविषयीभूतत्वाद् ॥ २० ॥ सानुबन्धसंस्कारविषयोऽसौ संयमः, अयन्तु परचित्त-
साक्षिविषय इत्यभिप्रायः ॥ २० ॥

काय अन्तर्धानम् ॥ २१ ॥ पञ्चात्मकः कायः, स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवति,
रूपेण हि कायश्च तद्रूपं च चक्षुर्दृश्यकर्मशक्तिमनुभवति, तत्र यदा रूपे संयम-
विशेषो योगिना क्रियते तदा रूपस्य ग्राह्यशक्तिः रूपवत्कायप्रत्यक्षताहेतुः क्षम्यते,
तस्माद् ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सति अन्तर्धानं योगिनः, ततः परकीयचक्षुर्जनितेन प्रका-
शेन ज्ञानेनाऽसंम्रयोगः, चक्षुर्ज्ञानाऽविषयत्वं योगिनः कायस्येति यावत्, तस्मिन्
कर्मन्वेऽन्तर्धानं कारणमित्यथेः एतेन इति, काये शब्दस्य शरसम्बन्धसंयमात् तद्-
ग्राह्यशक्तिस्तम्भे शीघ्रत्वग्रसनान्नाथप्रकाशाऽसंम्रयोगे तदन्तर्धानम् इति सूत्र-
सूचनीयम् ॥ २१ ॥

सोऽपक्रमं वा ॥ २२ ॥ आयुर्विपाकं च कर्म विविधं सोपक्रमं निरूपक्रमं

आयुर्विपाकं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च, तत्र यथा आर्द्रवस्त्रं वितानितं लघोयसा कालेन शुष्येत् तथा सोपक्रमं, यथा च तदेव सम्पिण्डितं चिरेण रंशुष्येद् एवं निरुपक्रमम् । यथा वाग्निः शुष्के कचे मुक्तो वातेन समन्ततो युक्तः क्षेपीयसा कालेन दहेत्तथा सोपक्रमं, यथा वा स एवाग्निस्तृणराशौ क्रमशोऽवयवेषु न्यस्तश्चिरेण दहेत्तथा निरुपक्रमम् । तदैकभविकमायुष्करं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च, तत्संयमाद् अपरान्तस्य प्रायणस्य ज्ञानम् । अरिष्टेभ्यो वेति त्रिविधभरिष्टमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं चेति, तत्राऽध्यात्मिकं घोषं स्वदेहे पिहितकर्णो न शृणोति, ज्योतिर्वा नेत्रेऽवष्टब्धेन पश्यति, तथाऽधिभौतिकं यमपुरुषान् पश्यति, पितृनतौतानकस्मात्पश्यति, आधिदैविकं स्वर्गमकस्मात्सिद्धान् वा पश्यति, विपरीतं वा सर्वमिति, अनेन वा जानाति अपरान्तमुपस्थितमिति ॥ २२ ॥

मैत्रादिषु बलानि ॥ २३ ॥

अ यत् खल्वैकभविकं कर्म जात्यायुर्भोगहेतुस्तदाऽयुर्विपाकं, तत्र किञ्चित्कालाऽनपेक्षमेव भोगदानाय प्रस्थितं दत्तबहुभोगमन्याऽवाश्रयफलं प्रहृतव्यापारं केवलं तत्फलस्य सहसा भोक्तृमेकेन शरीरेणाऽसक्यत्वादिलभ्यते, तदिदं सोपक्रमम्, उपक्रमः व्यापारस्तत्साङ्गतामित्यर्थः । तदेव तु दत्तक्षीकफलं तत्कालमपेक्ष्य फलदानाय व्याप्रियमाणं कादाचित्कमन्दव्यापारं निरुपक्रमम् । एतदेव निदर्शनार्थां विशदयति तत्र यथा इति । अत्रैवाऽतिवैशद्याय निदर्शनान्तरं दर्शयति यथा वाऽग्निः इति । परान्तम् सद्वाप्रलयमपेक्ष्याऽपराप्तौ मरणम् । तस्मिन् कर्मणि धर्माऽधर्मयोः संयमादपरान्तज्ञानं, ततश्च योगी सोपक्रममात्मनः कर्म विज्ञाय बहून् काथान् निर्माय सहसा फलं मुक्ता खंक्षया विधत्ते । प्रासङ्गिकमाह अरिष्टेभ्यो वा इति । अरिवत् त्रासयन्तीत्यरिष्टानि त्रिविधानि मरणाद्यज्ञानि । विपरीतं वा सधे साहेन्द्रजाषादिव्यतिरेकेण यामनगरादि स्वर्गमभिमन्यते मनुष्यक्षीकमेव देवक्षीकमिति ॥ २२ ॥

मैत्रादिषु बलानि ॥ २३ ॥ मैत्रादिषु संयमान्मैत्रादिष्वन्यथा भवति ।

मैत्री करुणा मुदितेति तिस्रो भावनाः, तत्र भूतेषु सुखितेषु मैत्रीं भावयित्वा मैत्रीबलं लभते, दुःखितेषु करुणां भावयित्वा करुणाबलं लभते, पुण्यशैलेषु मुदितां भावयित्वा मुदिताबलं लभते, भावनातः समाधिर्यः स संयमस्ततो बलान्यबन्धवौर्याणि जायन्ते, पापशैलेषूपेक्षा न तु भावना, ततश्च तस्यां नास्ति समाधिरिति, अतो न बलमुपेक्षातस्तत्र संयमाऽभावाद् इति ॥ २३ ॥

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २४ ॥

हस्तिबले संयमाद् हस्तिबलो भवति, वैनतेयबले संयमाद् वैनतेयबलो भवति, वायुबले संयमाद् वायुबल इत्येवमादि ॥ २४ ॥

प्रवृत्त्याऽलोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितवि-
प्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥

ज्योतिष्मती प्रवृत्तिरुक्ता मनसस्तस्या य आलोकस्त'

तत्र मैत्रीभावनातो बलं येन जीवन्लोकं सुखा करोति, ततः सर्वहितो भवति । एवं करुणाबलात्प्राणिनी दुःखाद् दुःखहेतीर्यां समुद्ररति । एवं मुदिताबलात् जीवन्लोकस्य साध्यस्यमाधने । वल्यमाणौपयिकं भावनाकारणत्वं समाधिराह भावनातः समाधिर्यः स संयमः इति । यद्यपि धारणध्यानसमाधियमेव संयमो न समाधिमात्रं तथाऽपि समाध्यनन्तरं कार्योत्पादात्समाधिः प्राधान्यात् तत्र संयम उपचरितः । क्वचिद्भावना समाधिरिति पाठः, तत्र भावनासमाधी समूहस्य संयमस्याऽवयवौ हेतु भवतः । वीर्यं प्रयत्नः, तेन मैत्र्यादिबलवतः पुंसः सुखित्वादिषु परेषां कर्तव्येषु प्रयत्नीऽवस्थो भवतीति । उपेक्षा भीदाः सौम्यं, न तत्र भावना नाऽपि सुखितादिवद् भाव्यं क्वचिदस्तीति ॥ २३ ॥

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २४ ॥ यस्य बले संयमस्तस्य बलं लभत इति ॥ २४ ॥

योगी सूक्ष्मे वा व्यवहिते वा विप्रकृष्टे वाऽथे विन्यस्य
तमर्थमधिगच्छति ॥ २५ ॥

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमाद् ॥ २६ ॥

तत्प्रस्तारः सप्तलोकाः, तत्राऽवीचिः प्रभृति मेरुपृष्ठं
यावदित्येष भूर्लोकः, मेरुपृष्ठादारभ्याऽध्रुवाद् ग्रहनक्षत्रतारा-
विचित्रोऽन्तरिक्षलोकः, तत्परः स्वर्लोकः पञ्चविधो, माहेन्द्र-
स्तृतीयो लोकः, चतुर्थः प्राजापत्यो महर्लोकः, त्रिविधो
ब्राह्मः, तद्यथा-जनलोकस्तपोलोकः सत्यलोक इति । ब्राह्म-
स्त्रिभूमिको लोकः प्राजापत्यस्ततो महान् । माहेन्द्रश्च
स्वरित्युक्तो दिवि तारा भुवि प्रजा इति संग्रहश्लोकः ।
तत्राऽवीचेरुपर्युपरिनिविष्टाः षण् महानरकभूमयो घन
सलिलाऽनलानिलाऽकाशतमः प्रतिष्ठाः महाकालाऽम्बरीष
रौरवमहारौरवकालसूत्राऽन्धतामिस्राः, यत्र स्वकर्मापार्जित-
दुःखवेदनाः प्राणिनः कष्टमायुर्दीर्घमाक्षिप्य जायन्ते, ततो
महातलरसातलाऽतलसुतलवितलतलाऽतलपातालानि
सप्त पातालानि, भूमिरियमष्टमी सप्तद्वीपा वसुमती, यस्याः

प्रवृत्त्या ज्ञानम् ॥ २५ ॥ सूक्ष्मे व्यवहिते विप्रकृष्टे वाऽथे संयमेन विन्यस्य
तमर्थमधिगच्छतीति ॥ २५ ॥

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमाद् । आ ध्रुवाद् इती मेरुपृष्ठान् । तदेवमनेन
संग्रहश्लोकाऽन्तेन संक्षेपतः सप्तलोकानुपन्यस्य विस्तरैणाद् तत्राऽवीचिः इति ।
घन शब्देन पृथिव्युच्यते । भूमिः स्थानमित्यर्थः । एते महानरका अनेकीप-
नरकपरिवारा बोद्धव्याः । एतानेव नामाऽन्तरेषोपसंहरति महाकाल इति ।
तस्य सूर्ये प्रचाराद् रात्रिर्दिवं लघ्नमिव विवर्णते यमेवाऽस्य भागं सूर्यस्यजति तत्र
रात्रिः, यमेवभागमलङ्करोति तत्र दिनमित्यर्थः । सकलजन्तुषूपपरिमाणनाद्
तदेतद्योजनशतसङ्ख्यम् इति । किञ्चूतं योजनानां शतसङ्ख्यमित्याद् सुमीरो-
र्दक्षि दिशि तदर्द्धेन व्यूढम् इति । तदर्द्धेन पञ्चाशता योजनसङ्ख्येण, व्यूढं

सुमेरुर्मध्ये पर्वतराजः काञ्चनः, तस्य राजतवैदूर्यस्फटिकहेम
मणिमयानि शृङ्गाणि, तत्र वैदूर्यप्रभाऽनुरागात्रीलोत्पल-
पत्रश्यामो नभसो दक्षिणः भागः, श्वेतः पूर्वः, स्वच्छः पश्चिमः,
कुरुण्डकाभ उत्तरः, दक्षिणपार्श्वं चाऽस्य जम्बूः यतोऽयं
जम्बूद्वीपः, तस्य सूर्यप्रचाराद् रात्रिन्दिवं लग्नमिव विवर्त्तते,
तस्य नीलश्वेतशृङ्गवन्त उटीचौनास्त्रयः पर्वता द्विसहस्रा-
ऽयामाः, तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नव नव योजनसाहस्राणि—
रमणकं हिरण्मयमुत्तराः कुरव इति । निषधहेमकूटहिम-
शैला दक्षिणतो द्विसहस्राऽयामाः, तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि
नव नव योजनसाहस्राणि—हरिवर्षं किम्पूरुषं भारतामिति ।
सुमेरोः प्राचीना भद्राश्वा माल्यवत्सोमानः, प्रतीचौना केतु-
माला गन्धमादनमीमानः, मध्ये वर्षामलावृतं, तदेतद
योजनशतसहस्रं सुमेरोर्दिशि दिशि तदर्थेन व्युटं, स खल्वयं
शतसहस्राऽयामो जम्बूद्वीपस्ततो द्विगुणेन लवणोदधिना
बलयाऽकृतिना वेष्टितः, ततश्च द्विगुणा द्विगुणाः शाककुश-
क्रीञ्चशाल्लमगध पुष्करद्वीपा सप्तसमुद्राश्च सर्षपराशिकल्पाः

संचितं, यतोऽस्य मध्यस्थः सुमेरुः । सप्तसमुद्राश्च सर्षपराशिकल्पा द्विगुणा
द्विगुणाः इति संबन्धः । यथा सर्षपराशिनं त्रीद्विराशिरवोष्कितो नाऽपि
भूमिसमस्तथा समुद्रा चमो इत्यर्थः । विचित्रैः शैलैरवतंसैरिव सद्य वर्षान्त
इति सविचित्रशैलाऽवतंसा द्वीपाः । तदेतत्सर्वं सहीपविपननगनगरनौरधि-
मालाबलयं लोकाऽलोकपरिहृतं विश्वम्भराभण्डलं ब्रह्माण्डमध्ये व्युटं सङ्घिनं,
सुप्रतिष्ठितं संस्थानं सन्निवेशो यस्य तत्तथोक्तम् । ये यत्र प्रतिवसन्ति तत्र तान्
दर्शयति तत्र पाताल इति । सुमेरोः सन्निवेशमाह सुमेरुः इति । तदेवं
भूर्लोकं सप्तकारमुक्त्वा सप्तकारमेवाऽन्तरिक्षलोकमाह सद्य इति । विचित्रैः
व्यापारः । स्वर्लोकमादर्शयति माहेन्द्रनिवासिन इति । देवनिकायाः देव-
जातयः । षष्ठासपि देवनिकायानां ऋषीत्कर्षमाह सर्वे सङ्कल्पसिद्धा इति ।
सङ्कल्पमात्रा देवेषां विषया उपनमन्ति, इन्दारकाः पूज्याः, कामभोगिनो सैषुन-
प्रिया, धीपपादिकादेहाः पित्रीः संयोगमन्तरेणाऽकल्पादेव दिव्यशरीरमेवां धर्म-

सविचित्रशैलाऽवतंसा इक्षुरससुरासर्पिर्दधिमण्डचीरस्नादू-
दकाः । समसमुद्रवेष्टिता बलयाऽकृतयो लोकाऽलोकपर्वत-
परिवाराः पञ्चाशद्योजनकोटिपरिसङ्क्राताः । तदेतत्सर्वं
सुप्रतिष्ठितसंस्थानमण्डमध्ये व्यूढम्, अण्डं च प्रधानस्याऽणुर-
वयवो यथाऽकाशे खद्योतः, तत्र पाताले जलधौ पर्वतेष्वेतेषु
देवनिकाया असुरगन्धर्वकिन्नरकिंपुरुषयक्षराक्षसभूतप्रेत-
पिशाचाऽपस्मारकाऽप्सरोब्रह्मराक्षसकूष्माण्डविनायकाः प्रतिव-
सन्ति, सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानो देवमनुष्याः, सुमेरुस्त्रिद-
शानामुद्यानभूमिः, तत्र मिश्रवनं नन्दनं चैत्ररथं सुमानस-
मित्युद्यानानि, मुधर्मा देवसभा, सुदर्शनं पुरं, वैजयन्तः
ग्रामाटः । ग्रहनक्षत्रतारकास्तु ध्रुवे निबद्धा वायुविक्षेपनिय-
मेनोपलक्षितप्रचाराः सुमेरोरुपर्युपरि सन्निविष्टा विपरि-
वर्त्तन्ते । माहेन्द्रनिवामिनः षड् देवनिकायाः, त्रिदशा
अग्निष्वात्ता याम्याः तुषिता अपरिनिर्मितवशवर्त्तिनः परि-
निर्मितवशवर्त्तिनश्चेति, सर्वे सङ्कल्पविद्धा अणिमाद्यैश्चर्य्योप-

विशेषाऽतिसंस्कृतेभ्यो अणुभ्यो भूतेभ्यो भवतीति । महर्लोकमाह महति इति ।
महाभूतवर्गिनः यद् यदेतेभ्यो रोचते तत्तदेव महाभूतानि प्रयच्छन्ति, तदिच्छातश्च
महाभूदानि तेन तेन संस्थानेनाऽवतिष्ठन्ते । ध्यानाद्वाराः ध्यानमात्रद्वाराः
पुटा भवन्ति । जनलोकमाह प्रथम इति । उक्तक्रमेण भूतेन्द्रियवर्गिन इति ।
भूतानि पृथिव्यादीनि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि यथा नियोज्यमिच्छन्ति तथैव
नियुज्यन्ते । उक्तक्रमाऽपेक्षया द्वितीयं ब्रह्मणस्तपोलोकमाह द्वितीय इति ।
भूतेन्द्रियप्रकृतिवर्गिन इति । प्रकृतिः पञ्चतन्मात्राणि तद्वर्गिनः, तदिच्छातो
हि तन्मात्राण्येव कायाऽकारेण परिणमन्त इत्यात्मिकाः । त्रिगुण इति ।
आभास्वरिभ्यो त्रिगुणाऽयुषी महाभास्वराः, तेभ्योऽपि त्रिगुणायुषः सत्यमहाभास्वरा
इत्यर्थः । ऊर्ध्वम् इति । ऊर्ध्वं सत्यलोकैऽप्रतिष्ठतश्चानाः । अधीचेषु प्रभृति
या तपोलोकं सृजन्त्यवच्छिन्नादि सर्वे विज्ञानन्तीत्यर्थः । तृतीयं ब्रह्मणः लोकमाह
तृतीय इति । अकृती भवनस्य गृहस्य न्यासी यैस्ते तथोक्ता, आधाराऽभावादेव
खड्विष्ठाः, खेषु शरीरेषु प्रतिष्ठा येषां ते तथोक्ताः । प्रधानवर्गिनः तदिच्छातः

पद्माः कल्यायुषो वृन्दारका कामभोगिन भीषपादिकदेहा
उत्तमाऽनुकूलाभिरुषरोभिः कृतपरिवाराः । महति लोके
प्राजापत्ये पञ्चविधो देवनिकायः कुसुदाः ऋभवः प्रतर्दना
अञ्जनाभा प्रचिताभा इति, एते महाभूतवशिनो ध्याना-
ऽहारा कल्पसहस्रायुषः । प्रथमे ब्रह्मणो जनलोके चतुर्विधो
देवनिकायो ब्रह्मपुरोहिता ब्रह्मकायिका ब्रह्ममहाकायिका
अमरा इति, एते भूर्तन्द्रियवशिनः । द्वितीये तपसि लोके
त्रिविधो देवनिकायः अभास्वरा महाभास्वरा सत्यमहा-
भास्वरा इति । एते भूर्तन्द्रियप्रकृतिवशिनो द्विगुणद्विगुणो-
त्तरायुषः सर्वे ध्यानाऽहारा ऊर्द्धरेतस ऊर्द्धमप्रतिहतज्ञाना
अधरभूमिषु अनाहतज्ञानविषयाः । तृतीये ब्रह्मणः सत्यलोके
चत्वारो देवनिकायाः अच्युताः शुद्धनिवासा सत्याभाः संज्ञा-
संज्ञिनश्चेति । अकृतभवनन्यासाः स्वप्रतिष्ठा उपर्युपरिस्थिताः
प्रधानवशिनो यावत्सर्गायुषः । तत्राऽच्युताः सवितर्कध्यान-
सुखाः, शुद्धनिवासाः सविचारध्यानसुखाः, सत्याभा आनन्द-
मात्रध्यानसुखाः, संज्ञासंज्ञिनश्चाऽस्मितामात्रध्यानसुखाः, तेऽपि

सत्त्वरजसर्मांसि प्रवर्तन्ते । यावत्सर्गायुषः तथा च श्रूयते ब्रह्मणा सङ्गते सर्वे
संप्रप्तिं प्रतिसञ्चरे । परस्याऽन्तं कृताऽत्मानः प्रविशन्ति परम्पदम् इति । तदेवं
चतुर्णां देवनिकायानां साधारणधर्मान् उक्त्वा नामविशेषयद्द्वयेन धर्मविशेषानाङ्ग
तत्र इति । अच्युता नाम देवाः स्थूलविषयध्यानसुखाः, तेन ते त्वप्यन्ति ।
शुद्धनिवासा नाम देवाः सूक्ष्मविषयध्यानसुखाः, तेन ते त्वप्यन्ति । सत्याभा नाम
देवा इन्द्रियविषयध्यानसुखाः, तेन ते त्वप्यन्ति । सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनो नाम देव
अस्मितामात्रध्यानसुखाः, तेन ते त्वप्यन्ति । त एते सर्वे सम्प्रज्ञातसमाधिमुपा-
सते । अथाऽसम्प्रज्ञातसमाधिनिष्ठा विदेहप्रकृतिलयाः कश्चान्न लोकमध्ये न्यस्यन्
इत्यत आङ्ग विदेहप्रकृतिलयास्तु इति । बुद्धिहृत्तमनो हि दर्शितविषया लोकायावतां
बह्वन्तो लोकेषु वर्तन्ते, न चैवं विदेहप्रकृतिलयाः सत्यपि साऽधिकारत्व इत्यर्थः ।
तदेतद् आसत्यलोकम् वा चाऽवीश्वर्योगिना साक्षात्कारणीयं, सूर्यशारे सुषुम्नायां
नाद्याम् । न चैतावताऽपि तस्याणात्कारो भवतीत्यत्र आङ्ग तत् इति ।

लोकमध्ये प्रतितिष्ठन्ति, त एते सप्तलोका सर्व एव ब्रह्म-
लोकाः । विदेहप्रकृतिक्रियास्तु मोक्षपदे वर्तन्ते न लोकमध्ये
श्वस्ता इति । एतद् योगिना साक्षात्कर्तव्यं सूर्यद्वारे संयमं
कृत्वा, ततोऽन्यत्रापि, एवं तावदभ्यसेद् यावदिदं सर्वं दृष्ट-
मिति ॥ २६ ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥

चन्द्रे संयमं कृत्वा ताराव्यूहं विजानीयाद् ॥ २७ ॥

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २८ ॥

ततो ध्रुवे संयमं कृत्वा ताराणां गतिं जानीयाद्, ऊर्ध्व-
विमानेषु कृतसंयमस्तानि विजानीयाद् ॥ २८ ॥

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥

नाभिचक्रे संयमं कृत्वा कायव्यूहं विजानीयाद् । वात-
पित्तश्लेष्माणस्त्रयो दोषाः सन्ति, धातवः सप्त त्वग्लोहितमांस-
स्नायुस्त्रिमज्जाशुक्राणि, पूर्वं पूर्वमेषां वाङ्ममित्येष विन्यासः
॥ २९ ॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥

जिह्वाया अश्वस्तात् तन्तुः, ततोऽधस्तात्कण्ठः, ततोऽध-
स्तात्कूपः, तत्र संयमात् क्षुत्पिपासे न बाधते ॥ ३० ॥

कूर्मनाडां स्थैर्यम् ॥ ३१ ॥

ततोऽन्यत्रापि सुषुप्ताया अन्यत्रापि योगीपाध्यायीपदिष्टेषु । यावदिदं सर्वं
अगदृष्टम् इति । बुद्धिसत्त्वं हि स्वभावत एव विश्वप्रशासनसमर्थं तन्मोक्षोऽ-
हतं यन्नैव रजसीद्वाच्यते तदेव प्रकाशयति, सूर्यद्वारसंयमोद्घाटितं भुवनं प्रकाश-
यति, न चैवमन्यत्रापि प्रसङ्गः तत्संयमस्य तावन्मालीहाटनसानप्यादिति सर्व-
मवदातम् ॥ ३१ ॥

तत्र तत्र जिज्ञासायां योगिनस्तत्र तत्र संयमः, एवं क्षुत्पिपासानिवृत्तिहेतुः

कृपादध उरमि कूर्माकारा नाडी, तस्यां छतसंयमः
स्विरपदं लभते, यथा सर्पो गोधा वेति ॥ ३१ ॥

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥

शिरः कपालेऽन्तश्छिद्रं प्रभास्वरं ज्योतिः, तत्र संयमात्
सिद्धानां व्यावापृथिव्योरन्तरालचारिणां दर्शनम् ॥ ३२ ॥

प्रातिभादा सर्वम् ॥ ३३ ॥

प्रातिभ नाम तारकं, तद्विवेकजस्य ज्ञानस्य पूर्वरूपं,
यथोदये प्रभा भास्वरस्य तेन वा सर्वमेव जानाति योगी
प्रातिभस्य ज्ञानस्योत्पत्ताविति ॥ ३३ ॥

हृदये चित्तसंविद् ॥ ३४ ॥

यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वैश्व तत्र विज्ञानं
तस्मिन् संयमाच्चित्तसंविद् ॥ ३४ ॥

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्ताऽसङ्कीर्णयोः प्रत्यया-

संयमः स्थैर्यहेतुश्च संयमः मूत्रपटैरुपदिष्टो भाष्येण च निगदव्याख्यातेन व्याख्यात
इति न व्याख्यातः ॥ २७—३१ ॥

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥ मूर्धज्येन सुषुम्ना नाम नाडी खल्यते,
तत्र संयम इति ॥ ३२ ॥

प्रातिभादा सर्वे ॥ ३३ ॥ प्रातिभा ऊहः, तदभवं प्रातिभं, प्रसङ्गानहेतु-
संयमवती हि तत्प्रकर्षे प्रसङ्गानोदयपूर्वलिङ्गं यद्दृहजं ज्ञानं तेन सर्वे विजा-
नाति योगी, तत्र प्रसङ्गानसन्निधापनेन संसारात्तारयतीति तारकम् ॥ ३३ ॥

हृदये चित्तसंविद् ॥ ३४ ॥ हृदयपदं व्याचष्टे यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे इति,
ब्रह्मत्वादात्मा ब्रह्म तस्य पुरं निखयः, तद्धि तत्र विजानाति स्मिति, दहरं
गर्भं तदेव पुण्डरीकमधीमुखं वैश्व मनसः । चित्तसंवेदनत्वे हेतुमाह तत्र विज्ञा-
नम् इति, तत्र संयमाच्चित्तं विजानाति स्मृतिविशिष्टम् ॥ ३४ ॥

सत्त्व-ज्ञानम् ॥ ३५ ॥ यत्र प्रकाशरूपस्य प्रतिबलस्य विज्ञानाऽभिसूत्रज-

विशिषी भोगः परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात्पुरुष-
ज्ञानम् ॥ ३५ ॥

बुद्धिसत्त्वं प्रख्याशीलं समानसत्त्वोपनिबन्धने रजस्तमसो
वशीकृत्य सत्त्वपुरुषाऽन्यताप्रत्ययेन परिणतं तस्माच्च सत्त्वात्
परिणामिनोऽत्यन्तविधर्मा शब्दोऽन्यश्चितिमात्ररूपः पुरुषः,
तयोरत्यन्ताऽसङ्कीर्णयोः प्रत्ययाऽविशिषी भोगः पुरुषस्य,
दर्शितविषयत्वात्, स भोगप्रत्ययः सत्त्वस्य परार्थत्वाद् दृश्यः,
यस्तु तस्माद्विशिष्टश्चितिमात्ररूपोऽन्यः पौरुषियः प्रत्ययस्तत्र
संयमात्पुरुषविषया प्रज्ञा जायते, न च पुरुषप्रत्ययेन बुद्धि-

समसया विवेकख्यातिरूपेण परिणतस्य बुद्धिसत्त्वस्याऽत्यन्तिकथैतन्यादसङ्करसत्त्व
केव कथा रजस्तमसोर्जडम्बभावयोः इति आशयवान् सूत्रकारः सत्त्वपुरुषयोरीत्यु-
वाच, इमनेवाभिप्रायं गृहीत्वा भाष्यकारोऽप्याह बुद्धिसत्त्वं प्रख्याशीलम् इति । न
प्रख्याशीलमात्रमपि तु विवेकख्यातिरूपेण परिणतम्, अतो नितान्तशुद्धप्रकाश-
तया अत्यन्तसाराख्यं चैतन्येनेति सङ्कर इति अत आह समान इति, सत्त्वोपनि-
बन्धनम् अविनाभावः सत्त्वस्य, समानं सत्त्वोपनिबन्धनं ययो रजस्तमसोः तथोक्तं,
वशीकारः अभिभवः । असङ्करसाह तस्माच्च इति । अकारोऽप्यर्थकः, न केवल
रजस्तमोभ्यामित्यर्थः । परिणामिन इति वैधर्म्यमपरिणामिनः पुरुषादुक्तम् ।
प्रत्ययाविशिषः शान्तघोरमूढरूपाया बुद्ध्यैतन्यविष्वोदयादेष चैतन्यस्य शान्ताद्या-
ऽकाराऽध्यायीपः, अन्द्रमस इव स्वच्छसलिलप्रतिबिम्बितस्य तत्कल्पनात्कल्पना-
ऽरूपः । भोगहेतुसाह दर्शितविषयत्वाद् इति । असङ्कहाख्यातम् । ननु
बुद्धिसत्त्वमन्तु पुरुषभिन्नं भोगस्तु पुंसः कृती भिद्यते इत्यत आह स इति, स
भोगप्रत्ययः भोगरूपःप्रत्ययः सत्त्वस्य, अतः परार्थत्वाद् दृश्यः भोगः, सत्त्वं हि
परार्थं संवृतत्वात् तद्धर्मश्च भोग इति सोऽपि परार्थः, यद्यै च परस्मा अस्तौ तस्य
भोक्तृर्भोगः, अथवाऽनुकूलप्रतिकूलवेदनौथो हि सुखदुःखानुभवो भोगः, नचा-
यमात्मानमेवानुकूलयति प्रतिकूलयति वा, स्वात्मनि वृत्तिविरोधाद्, अतोऽनु-
कूलनोयप्रतिकूलनोयार्थो भोगः स भोक्ता आत्मा तस्य दृश्यो भोग इति । यस्तु
तस्मात्परार्थाद्विशिष्ट इति परार्थादिति पञ्चम्यन्तपदाध्याहारिण व्याख्याता ।
सादेतत्, पुरुषविषया चेत् प्रज्ञा इत्ये भोः पुरुषः प्रज्ञायाः प्रमेय इति प्रज्ञान्

सत्त्वात्मना पुरुषो दृश्यते पुरुष एव प्रत्ययं स्वात्मावलम्बनं पश्यति, तथा ह्युक्तं, “विज्ञातारमरे केन विजानीयाद् इति ॥ ३५ ॥

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते ॥ ३६ ॥

प्रातिभासूक्ष्मश्रवणवह्नित्विप्रकृष्टाऽतीताऽनागतज्ञानं, श्रावणाद् दिव्यशब्दश्रवणं, वेदनाद् दिव्यस्पर्शाऽधिगमः, आदर्शाद् दिव्यरूपसंविद्, आस्वादाद् दिव्यरससंविद्, वार्त्तातो दिव्यगन्धविज्ञानम्, इत्येतानि नित्यं जायन्ते ॥ ३६ ॥

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥३७॥

ते प्रातिभादयः समाहितचित्तस्त्रोत्पद्यमाना उपसर्गाः

मेव तत्र तत्रेति अनवस्थापात इत्यत आह न च पुरुषप्रत्ययेन इति । अयमिन्नन्विः, चित्वा जडः प्रकाशयते न जडेन चितिः, पुरुषप्रत्ययस्तु अचिदात्मा कश्चिदात्मानं प्रकाशयति, चिदात्मातु अपराधीनप्रकाशो जडं प्रकाशयतीति युक्तम्, बुद्धिसत्त्वात्मना इति अचिद रूपतादात्म्येन जडत्वमाह, बुद्धिसत्त्वगतपुरुषप्रतिविम्बाऽसत्त्वान्त्युत्पद्यमानं दर्पणवन्मुखात्मनं न तु पुरुषप्रकाशान्त्युत्पद्यमानं, बुद्धिसत्त्वमेव तु तेन प्रत्ययेन सद्ज्ञानपुरुषप्रतिविम्बं पुरुषच्छायापत्रं चैतन्यमात्मन्वत इति पुरुषार्थः । अत्रैव श्रुतिमुदाहरति तथा ह्युक्तम् इति, ईश्वरेण विज्ञातारम् इति । न केनचिदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

स च स्वार्थसंयमी न यावत् प्रधानं स्वकार्यं पुरुषज्ञानमभिनिर्वर्त्तयति तावत्, तस्य पुरस्ताद् या विभूतीराधते ताः सर्वा दृश्यन्ति सू० ततः जायन्ते ॥ ३६ ॥ तदनेन योगजधर्मांशुदृष्टीतानां मनः श्रीवल्लभकृष्णजिह्वाप्राणानां यथासङ्गं प्रातिभज्ञानदिव्यशब्दाद्यपरोक्षहेतुभाव उक्तः, श्रीब्राह्मीनां पञ्चानां दिव्यशब्दाद्युपलक्षकानां तान्त्रिक्यः संज्ञाः श्रावणाद्याः, सुगमं भाष्यम् ॥ ३६ ॥

कदाचिदात्मविषयसंयमप्रवृत्तः तत्प्रभावादसूर्यान्तरिक्षतोः अधिगम्य कृतार्थः अन्यः संयमाहिरतेदत आह ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥३७॥ व्युत्थित-

तद्दर्शनप्रत्यक्षनीकत्वाद्, व्युत्थितचित्तस्वीत्ययमानाः सिद्धयः
॥ ३७ ॥

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य
परशरीरावेशः ॥ ३८ ॥

लौलीभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्माशयवशाद्बन्धः
प्रतिष्ठेत्यर्थः, तस्य कर्मणो बन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधि-
बलाद् भवति, प्रचारसंवेदनं च चित्तस्य समाधिजमेव, कर्म-
बन्धक्षयात् स्वचित्तस्य प्रचारसंवेदनाच्च योगी चित्तं स्वशरी-
रावृष्कृष्य शरीरान्तरेषु निक्षिपति, निक्षिप्तं चित्तं
चेन्द्रियाण्यनु पतन्ति, यथा मधुकरराजानं मक्षिका उत्पतन्त-
मनूत्यतन्ति निविशमानमनु निविशन्ते तद्येन्द्रियाणि पर-
शरीरावेशे चित्तमनुविधीयन्त इति ॥ ३८ ॥

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्-
क्रान्तिश्च ॥ ३९ ॥

चित्तो हि ताः सिद्धीः अभिमन्यते जन्यद्गन्त इव द्रविष्यत्कणिकामपि द्रविष्यसन्धारं
योगिना तु समाहितचित्तेन उपमताभ्योऽपि ताभ्यो विरलव्यम् । अभिसंज्ञित
तापत्रयाव्यन्तिकीपश्मरूपपरमपुरुषार्थैः स खल्वयं कथं तत्प्रत्यक्षीकामु सिद्धिः
रञ्चैतेति सूत्रभाष्ययोरर्थः ॥ ३७ ॥

तदेवं ज्ञानरूपमैश्वर्यं पुरुषदर्शनान्तं संवसफलमुक्त्वा ज्ञानरूपमैश्वर्यं संयम
फलमाह । बन्धकारणं आवेशः ॥ सू० ३८ ॥ समाधिबलाद् इति । बन्धकारण-
विषयसंयमबलात्, प्राधान्यात् समाधिबलम् । प्रचरति अनेनाऽस्मिन्निति प्रचारः ।
चित्तस्य गमाऽगमाऽध्वानो नाद्याः, तस्मिन् प्रचारे संयमान्नेदमं, तस्मात् ।
बन्धकारणशैथिल्यात् तेन प्रतिबद्धाने, अप्रतिबन्धमप्युत्पादनेन मच्छस्य स्वशरी-
रादप्रसूङ्गं निष्क्रामति न च परशरीरमाविशति, तस्मात्तत्प्रचारीऽपि ज्ञातव्यः ।
इन्द्रियाणि च चित्ताऽनुसारीणि परशरीरे यथाऽधिष्ठानं निविशन्ते इति ॥ ३८ ॥

उदानं इत्यादि सू० ॥३९॥ समसोन्द्रियवृत्तिर्जीवनं प्राणादिकस्यवा प्राणादयो

समस्तेन्द्रियवृत्तिः प्राणादिलक्षणा जीवनं, तस्य क्रिया पञ्चतयी प्रणो मुखनासिकागतिराहृदयवृत्तिः, समं नयनात् समानखानाभिवृत्तिः, अपनयनादपान आयादतलवृत्तिः, उन्नयनादुदान आशिरोवृत्तिः, व्यापी ध्यान इति, तेषां प्रधानः प्राणः । उदानजयाञ्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग, उत्क्रान्तिश्च प्रयाणकाले भवति, तां वशित्वेन प्रतिपद्यते ॥३८॥

समानजयाउज्वलनम् ॥ ४० ॥

जितसमानस्त्रेजस उपधानं कृत्वा ज्वलति ॥ ४० ॥

श्रीवाकाशयोः संबन्धसंयमाद् दिव्यं श्रोत्रम्

॥ ४१ ॥

लक्षणं सखाः सा तथोक्ता । इयी इन्द्रियाणां वृत्तिर्वाह्याऽभ्यन्तरी च, वाह्या रूपाद्या-
लोचनलक्षणा, आभ्यन्तरी तु जीवनं, स हि प्रयत्नभेदः शरीरीपगृहीतमाकृतक्रिया-
भेदहेतुः सर्वकरणसाधारणः, यथाहुः सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च
इति, तैरस्य लक्षणयोगत्वात् । तस्य प्रयत्नस्य, क्रिया कार्यं पञ्चतयी, प्राण आना-
सिक्काद्यात् वा च हृदयादवस्थितः । अशितपीताहारपरिणतिभेदं रसं तत्र
तत्र स्थाने समम् अनुरूपं नयन् समान, वा हृदयात् वा च नाभेरस्य स्थानम् ।
सूत्रपुरीषगर्भादीनामपनयनहेतुरपान, आनाभेरा च पादतलादस्य वृत्तिः ।
उन्नयनाद् ऊर्ध्वनयनाद् रसादीनामुदान, आ नासिकाऽयात् वा च शिरसो वृत्ति-
रस्य । व्यापी ध्यानः । एषामुक्तानां प्रधानं प्राणः, तदुत्क्रमे सर्वोत्क्रमश्रुतेः
प्राणमुत्क्रामनमनु सर्वे प्राणा उत्क्रामन्ति इति । तदेवं प्राणादीनां क्रिया-
स्थानभेदेन भेदं प्रतिपाद्य सूत्रार्थमवतारयति उदानजयाद् इति । उदाने
कृतसंयमस्तज्जयाञ्जलादिभिर्न प्रतिहन्त्यते, उत्क्रान्तियाऽऽर्चिरादिनागैरेण भवति
प्रयाणकाले, तस्यात्ताम् उत्क्रान्तिं वशित्वेन प्रतिपद्यते, प्राणादिसंयमानद्विजये
विभूतय एताः क्रियास्थानविजयादिभेदान् प्रतिपन्नव्याः ॥ ३८ ॥

समानम् ॥ ४० ॥ तेजसः शरीरस्त्रीपञ्चानम् उत्तेजनम् ॥ ४० ॥

सूत्रार्थसंयमादन्वाचयश्रितं श्रावणाद्युक्तं सम्मति श्रावणाद्युक्तेषु संयमाच्छ्राव-

सर्वश्रीत्राणामाकाशं प्रतिष्ठा, सर्वशब्दानां च । यद्योक्तं
 "तुल्यदेशश्रवणानामेकदेशश्रुतित्वं सर्वेषां भवति" इति । तच्चै-
 तदाकाशस्य लिङ्गम्, अनावरणं चोक्तम् । तथाऽमूर्त्तस्याऽना-
 वरणदर्शनाद्भिभुत्वमपि प्रख्यातमाकाशस्य, शब्दग्रहणाऽनु-
 मितं श्रोत्रं, बधिराबधिरयोरिकः शब्दं गृह्णाति अपरो न
 गृह्णातीति तस्माच्छ्रोत्रमेव शब्दविषयम् । श्रोत्राकाशयोः
 संबन्धे कृतसंयमस्य योगिनोदिव्यं श्रोत्रं प्रवर्त्तते ॥ ४१ ॥

आदि भवतीत्याह श्रोत्र इत्यादि सू० ॥ ४१॥ संयमविषयं श्रोत्राऽकाशयोः सम्बन्ध-
 माधाराऽधेयभावमाह सर्व इति । सर्वश्रीत्राणामाहङ्कारिकाणामप्याकाशं कर्ण-
 शक्नु लीविवरं प्रतिष्ठा, तदायतनं श्रोत्रं, तदुपकाराभ्यां श्रोत्रस्योपकाराऽपकार-
 दर्शनात् । शब्दानां च श्रोत्रसद्वकारिणाम्, पाथिवादिशब्दग्रहणे कर्तव्ये कर्ण-
 शक्नु लीसुधिरवर्त्तं श्रोत्रं स्वाऽग्रयणभोगताऽसाधारणशब्दमपेक्षते, गन्धादिगुण-
 सद्वकारिभिर्प्राणादिभिर्वाह्यं पृथिव्यादिवर्भिर्गन्धाद्यालोचने कार्ये दृष्टम्, आह-
 ङ्कारिकमपि प्राणरसनत्वक्षुःश्रोत्रं भूताऽधिष्ठानमेव भूतोपकाराऽपकाराभ्यां
 प्राणादीनामुपकाराऽपकारदर्शनादित्युक्तम् । तच्चैदं श्रोत्रमाहङ्कारिकमयः
 प्रतिममथस्त्वान्तमथिकल्पेन वक्रवक्रसमुत्पन्नेन वक्रस्थेन शब्देनाकृतं स्ववर्णितम्
 रथा वक्रवक्रमागतं शब्दमालोचयति, तथाच दिग्दे गृह्णतिशब्दप्रतीतिः, प्राण-
 भ्रन्दात्रस्य नाऽसति बाधकेऽप्रमाणीकृता भविष्यतीति । तथा च पञ्चश्रवस्य
 वाक्यं तुल्यदेशश्रवणानामेकदेशश्रुतित्वं सर्वेषां भवति इति । तुल्यदेशानि श्रव-
 णानि श्रोत्राणि येषां चैत्रादीनां ते तद्योक्ताः, सर्वेषां श्रवणान्याकाशवर्त्तनीत्यर्थः ।
 तच्च श्रोत्राऽधिष्ठानमाकाशं शब्दगुणतन्मात्रादुत्पन्नं शब्दगुणकं, येन शब्देन सद्व-
 कारिणा पाथिवादीन् शब्दान् गृह्णाति, तस्मात्सर्वेषामेकजातीया श्रुतिः शब्द-
 इत्यर्थः । तदनेन श्रोत्राऽधिष्ठानत्वमाकाशस्य शब्दगुणत्वं च दर्शितम् इति ।
 तच्च एकदेशश्रुतित्वमाकाशस्य लिङ्गं, साङ्घि एकजातीया शब्दव्यञ्जिका श्रुतियंदा-
 श्रया तदेवाऽकाशशब्दवाच्यं, गङ्गीदृष्टौ श्रुतिमन्तरेण शब्दव्यक्तिः, न चेदृष्टौ श्रुतिः
 पृथिव्यादिगुणस्य स्वाऽस्मिन् व्यञ्ज्यञ्जकत्वाऽनुपपत्तेः इति । अनावरणं चाऽ-
 काशलिङ्गम् यथाकाशं नाऽभविष्यदन्योऽन्यं सम्प्रीकृतानि भूतानि न सृष्टीभि-
 रप्यभेक्ष्यन्त, ततश्च सर्वैरेव सर्वमाहृतं स्याद, न च मूर्त्तद्रव्याऽभावमात्रादेवाऽनावर-
 णन्, अस्याऽभावस्य भावाऽश्रितत्वेन तदभावेऽभावाद्, न च चितिशक्तिस्स्याऽश्रया
 भविगुमर्हति, अपरिष्णमितयाऽवच्छेदकत्वाऽभावाद्, न च दिक्कादायः पृथिव्या-

कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमा-
पत्तेश्चाकाशगमनम् ॥ ४२ ॥

यत्र कायस्तत्र आकाशं तस्य अवकाशदानात् कायस्य, तेन सम्बन्धः प्राप्तिः, तत्र कृतसंयमो जित्वा तत्सम्बन्धं लघुषु तूलादिषु आपरिमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा जितसम्बन्धो लघुः, लघुत्वाच्च जले पादाभ्यां विहरति, ततस्सूर्णनाभितन्तुमात्रे विहृत्य रश्मिषु विहरति, ततो यद्येष्टमाकाशगतिः अस्य भवतीति ॥ ४२ ॥

वहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः
प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४३ ॥

शरीरात् वह्निर्मनसो वृत्तिलाभो विदेहा नाम धारणा, सा यदि शरीरप्रतिष्ठस्य मनसो वहिर्वृत्तिमात्रेण भवति सा

द्विद्रव्यव्यतिरिक्ताः सन्ति, तस्मात्तादृशः परिणतिभेदो नभस एवेति सर्वमवदातम् । अनावरणे चाऽकाशलिङ्गे सिद्धे यत्र यत्राऽनावरणं तत्र सर्वत्राऽकाशमिति सर्वगतत्वमप्यस्य सिद्धमित्याह तथाऽमूर्तस्य इति, श्रोत्रसहाये प्रमाणमाह शब्दग्रहण इति । क्रिया हि करणसाध्या दृष्टा यथा हिंदादिवांस्यादिसाध्या, तदिह शब्दग्रहणक्रिययाऽपि करणसाध्यया भवितव्यं, यत्र करणं तत्र श्रोत्रमिति । अथाऽस्याः चक्षुरादय एव कक्षात्कारणं न भवन्तीत्यत्र आह वहिराऽवधिरयोः इति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारणम् । उपलक्षणं चैतत् त्वन्वातयोश्चक्षुःमनसो रसनोदकयोर्नासिकाशुथिव्योः सम्बन्धसंयमाद् दिव्यत्वगाद्यधूनौयम् ॥४१॥

काय इत्यादि सू० ॥ ४२ ॥ कायाऽकाशसम्बन्धसंयमाद् लघुनि वा तूलादौ कृतसंयमात् समापत्तिं चैतत्सक्तस्यतदङ्गनतां लब्ध्वीति । सिद्धिक्रममाह जले इति ॥ ४३ ॥

अपरमपि परशरीरावेश्चेतुं संयमं केशकर्मयिपाकक्षयहेतुमाह सू० वहिः क्षयः ॥ ४३ ॥ विदेहामाह शरीराद् इति, अकल्पिताया महाविदेहाया य उपलक्षणत्वं प्रदर्शनाय कल्पितां विदेहामाह सा यदि इति, वृत्तिमात्रं क्षणमात्रान-

कल्पिता इति उच्यते, यातु शरीरनिरपेक्षा बहिर्भूतस्यैव मनसो बहिर्भूतिः सा खलु अकल्पिता, तत्र कल्पितया साधयति अकल्पितां महाविदेहामिति, यया परशरीराणि आविशन्ति योगिनः, ततश्च धारणातः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य यदा-
वरणं क्लेशकर्मविपाकत्रयं रजस्तमोमूलं तस्य च क्षयो भवति ॥ ४३ ॥

स्थूलस्वरूपसूक्ष्माऽन्वयाऽर्थवत्त्वसंयमाद् भूत-
जयः ॥ ४४ ॥

तत्र पार्थिवाद्याः शब्दादयो विशेषाः सहाकारादि-
भिर्धर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिताः, एतद् भूतानां प्रथमं
रूपम् । द्वितीयं रूपं स्वसामान्यम्, मूर्त्तिर्भूमिः, स्नेहो जलं,

मात्रं तेन । महाविदेहामाह या तु इति, उपायोपेयते कल्पिताऽकल्पितयो-
राह तत्र इति, किं परशरीरावेशमात्रमिती, नेत्याह ततश्च इति, ततो धार-
णातो महाविदेहाया मनःप्रवृत्तेः सिद्धेः, क्लेशश्च कर्म च ताभ्यां िपाकत्रयं
ज्ञान्यायुर्भोगाः तदेतद्रजस्तमोमूलं, विगलितरजस्तमसः सत्त्वमात्राद् विवेकख्याति-
मात्रसमुत्पादात्, तदेतद्विपाकत्रयं रजस्तमोमूलतया तदात्मकं सदबुद्धिसत्त्वमा-
हणोति, तत्क्षयाच्च निरावरणं योनिषित्तं यथेच्छं विहरति विजानाति चेति
॥ ४३ ॥

स्थूल इत्यादि सू० ॥४४॥ स्थूलं च स्वरूपं च सूक्ष्मं चाऽन्वयाऽर्थवत्त्वं चेति स्थूल-
स्वरूपसूक्ष्माऽन्वयाऽर्थवत्त्वानि, तेषु संयमात्तज्जयः । स्थूलमाह तत्र इति, पार्थिवाः
पाथसौयास्त्रैजसा वायवीया आकाशीयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथा सम्भवं विशेषाः
बहुजगन्मात्रादयः श्रोतृणादयः नीलपीतादयः कषायमधुरादयः सुरभ्यादयः,
एते हि नामरूपप्रयोजनैः परस्परतो भिद्यन्त इति विशेषाः, एतेषां पञ्च पृथिव्यां,
गन्धवर्जं अक्षारीऽसु, गन्धरसवर्जं त्रयस्त्रैजसि, गन्धरसवर्जं द्वौ नभस्विति, शब्द-
एवाकाशे, त एत ईदृश्या विशेषाः सहाकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिताः
आस्ते, तत्रापि पार्थिवास्तावद् धर्माः आकारो गौरवं रौत्यं वरणं स्थैर्यमिव च ।
इतिर्भेदः चना काशं काठिन्यं सर्वभोग्यता । अपां धर्माः स्नेहः सौम्यं प्रभा

वङ्गिरुणता, वायुः प्रणामी, सर्वती गतिराकाश इति, एतत्स्वरूपशब्देन उच्यते, अस्य सामान्यस्य शब्दादयो विशेषाः । तथा चीत्तम् “एकजातिसमन्वितानामेषां धर्म-मात्रव्यावृत्तिः” इति । सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र द्रव्यं, द्विष्टो हि समूहः प्रत्यक्षमितभेदाऽवयवाऽनुगतः शरीरं द्वेषीयुं वनमिति । शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः उभये देवमनुष्याः, समूहस्य देवा एको भागो मनुष्या द्वितीयो भागः, ताभ्यामेव अभिधीयते समूहः । स च भेदाभेदविवक्षितः, आस्त्राणां वनं ब्राह्मणानां सङ्घः, आस्त्रवनं

श्रीकां मादं गौरवं च यत् । श्रेयं रक्षा पवित्रत्वं सन्धानं चीटका गुणाः । तेजसा धर्मा ऊर्ध्वभाक् पावकं दग्धु पाचकं लघु भास्वरम । प्रध्वंशो जख्वि वै तेज पूर्वाभ्यां भिन्नलक्षणम् । वायरीया धर्माः तिर्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपी नोदनं बलम् । चलमच्छायता रौच्यं वायोर्धर्माः पृथग्विधाः । आकाशीया धर्माः सर्वती गतिरशुद्धी विष्टम्भयेति च त्रयः । आकाशधर्मा व्याख्याताः पूर्व-धर्मविलक्षणता इति । त एत आकारप्रभृतयो धर्माक्षैः सञ्जेति । आकारश्च सामान्यविशेषी गोत्वादिः । द्वितीयं रूपमाह द्वितीयं रूपं स्वसामान्यम् इति । मूर्तिः सांसिद्धिकं काठिन्यं, स्रिष्टी जलं मज्जा पृष्टिबलाऽधानहेतुः, वङ्गिरुणता चीट्यै सौर्व्यं धीमे च सर्वत्रैव तेजमि समवेतीणातेति । सर्वे खेतद धर्मधर्मिणी-रभेदविवक्षयाऽभिधानं, वायुः प्रणामी वङ्गनशीलः, तटाह चलनेन तृणादीनां शरीरस्याऽऽनेन च सर्वत्रं वायुसामान्यं नामित्वमनुमीयते । सर्वती गतिराकाशः, सर्वत्र शब्दीपल्लवित्दर्शनात्, श्रोत्राऽश्रयाऽकाशगुणेन हि शब्देन पायिवादि-शब्दीपल्लविरित्युपपादितमधस्तात्, एतत् स्वरूपशब्देनोक्तम् । अथैव मूर्त्यादि-सामान्यस्य शब्दादयः षड्जादय उच्यतादयः शुक्लतादयः कषायतादयः सुर-मित्वाद्दधी मूर्त्यादीनां सामान्यानां भेदाः । सामान्यान्यपि मूर्त्यादीनि जम्बीर-पनसाऽमलकफलादीनि रसादिभेदात्परस्परं व्यावर्त्तन्ते तेनैतेषामेते रसादयो विशेषाः । तथा चीत्तम् एकजातिसमन्वितानां प्रत्येकं पृथग्व्यादीनामैकैकया जात्या मूर्त्तिर्लक्ष्णादिना समन्वितानामेषां षड्जादिधर्ममात्रव्यावृत्तिरिति । तदेवं सामान्यं मूर्त्याद्युक्तं विशेषाश्च शब्दादय उक्ताः ये चाहुः सामान्य-विशेषाश्रयो द्रव्यमिति तान् प्रत्याह सामान्य इति, सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र

ब्राह्मणसङ्घ इति, स पुनर्द्विविधो युतसिद्धाऽवयवोऽयुतसिद्धा-
वयवश्च, युतसिद्धावयवः समूहो वनं सङ्घ इति, अयुतसिद्धा-
वयवः सङ्घातः शरीरं वृक्षः परमाणुरिति । अयुतसिद्धा-
वयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिः, एतत्स्वरूप-
मित्युक्तम् । अथ किमेषां सूक्ष्मरूपं, तन्मात्रं भूतकारणं,
तस्यैकोऽवयवः परमाणुः सामान्यविशेषात्मायुतसिद्धावयव-
भेदानुगतः समुदाय इति, एवं सर्वतन्मात्राणि, एतत्तृतीयम् ।
अथ भूतानां चतुर्थं रूपं स्थातिक्रियास्थितिशीला गुणाः
कार्यस्वभावानुपातिनोऽन्वयशब्देन उक्ताः । अथैषां पञ्चमं
रूपमर्थवत्त्वं, भोगापवर्गार्थता गुणेषु अन्वयिनी गुणास्तन्मात्र-
भूतभौतिकेषु इति सर्वमर्थवत् । तेषु इदानीं भूतेषु पञ्चसु

दर्शने द्रव्यम् । येषु तदाश्रयी द्रव्यमास्थिषत तैरपि तत्समुदायोऽनुसृत्यमानो
वाऽपज्ञोतव्यः, न च तदपञ्चवे तयोराधारो द्रव्यमिति भवति, तस्मात्तदेवाऽस्तु
द्रव्यं न तु ताभ्यां तत्समुदायाच्च तदाधारमपरं द्रव्यसुपलभामहे यावन्थी याव-
त्समुदायादिवत् च तदाधारमपरं पृथग्विधं शिथलं समूहो द्रव्यमित्युक्तम् । तत्र
समूहमात्रं द्रव्यमिति अस्माऽपनुत्तये समूहे विशेषो द्रव्यमिति निर्धारितः समूह-
प्रकारानाह द्विष्टो हि इति, यथादेवं तस्मात् समूहमात्रं द्रव्यमित्यर्थः । ताभ्यां
प्रकाराभ्यान्निष्ठतीति द्विष्टः, एकं प्रकारमाह प्रत्यक्षमित इति, प्रत्यक्षमिती भेदो
येषामवयवानां ते तथोक्ताः, प्रत्यक्षमितभेदा अवयवा यस्य स तथोक्तः । एत-
दुक्तं भवति, शरीरवृक्षयूष्यवनशब्देभ्यः समूहः प्रतीयमानोऽपतीताऽवयवभेदस्त-
दाचकशब्दाऽप्रयोगात् समूह एकोऽवगम्यत इति । युताऽयुतसिद्धाऽवयवत्वेन
चेत्तनाऽचेतनत्वेन बीदाहरणचतुष्टयं, युताऽयुतसिद्धाऽवयवत्वं चाऽपि वक्ष्यते ।
द्वितीयं प्रकारमाह शब्देनोपात्तभेदाऽवयवाऽनुगतः समूह उभये देवमनुष्या इति,
देवमनुष्या इति हि शब्देनोपात्तशब्दाप्यस्य समूहस्य भागो भिन्नावुपात्तौ । ननु
उभयशब्दात्तदवयवभेदो न प्रतीयते तत्कथमुपात्तभेदाऽवयवाऽनुगत इत्यत आह
ताभ्याम् इति, ताभ्यां भागाभ्यामेव च समूहोऽभिधीयते, उभयशब्देन भागवय-
वाच्चिदशब्दसङ्घितेन समूहो वाच्यः वाक्यस्य वाक्याऽर्थवाचकत्वादिति भावः । पुन-
र्द्विविधमाह स च इति, भेदेन चाऽभेदेन च विवक्षितः, भेदविवक्षितमाह
आद्यायां वनं ब्राह्मणानां सङ्घ इति, भेद एव षष्ठो नृतेर्यथा गणायां गीरिवि ।

पञ्चरूपेषु संयमात्तस्य तस्य रूपस्य स्वरूपदर्शनं जयञ्च प्रादु-
र्भवति, तत्र पञ्च भूतस्वरूपाणि जित्वा भूतजयी भवति,
तज्जयाद् वक्षानुसारिण्य इव गावोऽस्य सङ्कल्पानुविधायिन्यो
भूतप्रकृतयो भवन्ति ॥ ४४ ॥

ततोऽग्निमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मा-
नभिघातश्च ॥ ४५ ॥

तत्र अग्निमा भवति अणुः, लघिमा लघुर्भवति, महिमा
महान् भवति, प्राप्तिः अङ्गुल्यग्रेणाऽपि स्पृशति चन्द्रमसम्,

अभेदविवक्षितमाह आश्वनं ब्राह्मणसङ्ग इति । आत्माश्च ते वनं चेति, समूह-
समूहिनोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्यामित्यर्थः । विधान्तरमाह स पुन-
र्द्विविध इति, युतसिद्धाऽवयवः समूहः युतसिद्धाः पृथक् सिद्धाः सान्तराखा अव-
यवा यस्य स तद्योक्तः, यथं वनमिति सान्तराखा हि तदवयवा इत्याश्च गावश्च ।
अयुतसिद्धाऽवयवश्च समूहो वृक्षो गौः परमाणुरिति, निरन्तरा हि तदवयवाः
सामान्यविशेषाः वा साक्षादयो वेति । तदेषु समूहेषु द्रव्यभूतं समूहं निर्धा-
रयति अयुतसिद्ध इति । तदेवं प्रासङ्गिकं द्रव्यं व्युत्पाद्य प्रकृतमुपसंहरति
एतत् स्वरूपमित्युक्तम् इति । तृतीयं रूपं विदग्धः पृच्छति अथ इति, उत्तर-
माह तन्मात्रम् इति, तस्यैकोऽवयवः परिणामभेदः परमाणुः, सामान्यं सृष्टिः
अष्टादशो विशेषाः तदात्मा, अयुतसिद्धा निरन्तरा येऽवयवाः सामान्यविशेषास्त-
द्दिशुगुणतः समुदायः, यथा च परमाणुः सृष्टं रूपमेवं सर्वतन्मात्राणि सृष्टं रूप-
मिच्छि । उपसंहरति एतदइति । अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रिया-
स्थितिशीला गुणाः कार्यस्वभावाऽनुपातिनः कार्यस्वभावमनुपतितुमनुगन्तुं शीलं
येषां ते तद्योक्ताः, अत एवाऽन्वयशब्दोक्तः । अथैषां पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वं अर्थ-
वत्त्वं विवृणोति भोग इति । नन्वेवमपि सन्तु गुणा अर्थवन्तः, तत्कार्याणाम्
कुतोऽर्थवत्त्वमित्यत आह गुणा इति । भौतिका गोघटादयः । तदेवं संयम-
विषयमुक्त्वा संयमं तत्फलं चाऽह तेषु इति । भूतप्रकृतय भूतस्वभावाः ॥४४॥

सङ्कल्पाऽनुविधाने भूतानां किं योगिनः सिद्धतीत्यत आह सू० ततोऽग्नि-
मादिश्च ॥ ४५ ॥ स्थूलसंयमजयास्तसः सिद्धयो भवन्तीत्याह तत्र इति, अग्निमा
महानपि भवत्यणुः, लघिमा महानपि लघुभूत्वेषीकान्त्वं इवाऽश्वाग्ने विहरति,

प्राणाम्यम् इच्छानभिघातो, भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके, वशित्वम् भूतभौतिकेषु वशीभवति, अवश्यसा-
 ऽन्धेषां, ईशित्वं तेषां प्रभवाऽप्ययव्यूहानामौष्टे, यत्र का-
 मावसायित्वं सत्त्वसङ्कल्पता, यथा सङ्कल्पस्तथा भूतप्रकृती-
 नामवस्थानं, न च शक्तोऽपि पदार्थविपर्ययासं करोति ;
 कस्माद्, अन्यस्य यत्र कामावसायिनः पूर्वसिद्धस्य तथा
 भूतेषु सङ्कल्पादिति, एतानि अष्टौ ऐश्वर्याणि । कायसम्पद्
 वक्ष्यमाणा । तद्धर्मानभिघातश्च पृथ्वी मूर्त्त्या न निरुणद्धि
 योगिनः शरीरादिक्रियां, शिलामप्यनुप्रविशतीति, नाऽपः
 सिन्धाः क्लेदयन्ति, नाऽग्निरुष्णो दहति, न वायुः प्रणामी
 वहति, अनावरणात्मकेऽपि आकाशे भवति आहतकायः,
 सिद्धानामपि अदृश्यो भवति ॥ ४५ ॥

महिमा अत्योऽपि नामनमननरपरिमाणो भवति, प्राप्तिः सर्वे भावाः सम्निहिता
 भवन्ति योगिनः, तद्यथा भूमिष्ठ एवाऽङ्गुल्येषु स्थिति चन्द्रमसम् । स्वरूप-
 संयमविजयात्सिद्धिमाह प्राणाम्यसिच्छाऽनभिघात इति, नाऽस्य रुवं वाऽङ्गुल्यै-
 मूर्त्त्यादिभिर्भिमङ्ग्यते भूमावुन्मज्जति निमज्जति च यथोदके । अविविषय-
 संयमज्ञयात्सिद्धिमाह वशित्वम् इति, भूतानि पृथिव्यादीनि, भौतिकानि गोघटा-
 दीनि, तेषु वशी स्वतन्त्रो भवति तेषान्ववश्यः, तत्कारणतन्मात्रपृथिव्यादिपरमाण-
 वशीकारात्कार्यवशीकारः, तेन यानि यथाऽवस्थापयति तानि तथाऽवतिष्ठन्ते
 इत्यर्थः । अन्यविविषयसंयमज्ञयात्सिद्धिमाह ईशित्वम् इति, तेषां भूतभौति-
 कानां विजितमूलप्रकृतिः संनृ यः प्रभव उत्पादो यथाऽप्यथो विनाशो यथ व्यूहः
 यथावदवस्थापनं तेषामौष्टे । अवश्यत्वसंयमात्सिद्धिमाह यत्र कामावसायित्वं
 सत्त्वसङ्कल्पता इति, विजितगुणाऽर्थवस्त्रो हि योगी यद् यदर्थेतया सङ्कल्पयति
 तत् तस्यै प्रयोजनाय कल्पते, विवमप्यस्यतन्मात्रे सङ्कल्प्य भीजयन् जीवयतीति ।
 स्यादेतद्, यथा शक्तिविपर्ययासं करोत्येवं पदार्थविपर्ययासमपि कस्मान्न करोति,
 यथा चन्द्रमसमादिष्यं कुर्व्यात्कुर्वं च सिनीवासीमिवत् आह न च शक्तोऽपि
 इति, नः शक्तोऽपि यत्र कामावसायिनस्तत्र भगवतः परमेश्वरस्याऽशासुत्कामिगु-
 षुसाह्वने, ज्ञानयस्य पदार्थानां जातिदीशकालाऽवस्थाभेदेनाऽग्निधतस्त्रभावा इति
 युज्यते वासु वदिच्छानुविधानमिति, एतानि अष्टौ ऐश्वर्याणि । तद्धर्माऽनभिघात

रूपलावण्यबलवच्चसंहननत्वानि काय-
सम्पद् ॥ ४६ ॥

दर्शनीयः कान्तिमान् प्रतिशयबलो वच्चसंहननशक्ति
॥ ४६ ॥

ग्रहणास्वरूपाऽस्मिताऽन्वयाऽर्थवत्त्वसंयमा-
दिन्द्रियजयः ॥ ४७ ॥

सामान्यविशेषात्मा शब्दादिर्पाञ्चः, तेषु इन्द्रियाणां वृत्ति-
ग्रहणं, न च तत्सामान्यमात्रग्रहणाकारं, कथमनालोचितः
स विषयविशेष इन्द्रियेण मनसाऽनुच्यवसीयेतेति । स्वरूपं
पुनः प्रकाशान्नो बुद्धिसत्त्वस्य सामान्यविशेषयोरयुतसिद्धा-
ऽवयवभेदाऽनुगतः समूहो द्रव्यमिन्द्रियम् । तेषां तृतीयं रूप-
मस्मितालक्षणाऽहङ्कारः, तस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषाः ।
चतुर्थं रूपं व्यवसायात्मकाः प्रकाशक्रियास्थितिशीला गुणाः,

इति, अस्मितादिप्रादुर्भाव इत्यनेनैव तद्वर्माऽनभिघातसिद्धौ । पुनरुपादानं काय-
सिद्धिबद् एतत्सूचीपत्रसकलविषयसंयमफलवत्त्वशापनाय । सुगमसम्पद् ॥ ४५ ॥

कायसम्पदमाह सू० रूप इत्यादि ॥ ४६ ॥ वक्षस्वैव संहननम् अवयवस्यूची
ददौ निविष्टी यस्य स तथा तस्य भावस्यमिति ॥ ४६ ॥

जितभूतस्य बोधिन इन्द्रियजयोपाधमाह सू० ग्रहण इत्यादि ॥ ४७ ॥ ग्रहणं
च स्वरूपं चाऽस्थिता चान्वयसाऽर्थवत्त्वं च तेषु संयमलक्षादित्यर्थः । गृहीति-
यं ह्यं तत्र शाब्दाऽधीननिरूपणमिति शाब्दं दर्शयति सामान्यविशेषात्मा इति ।
यास्तुक्तां ग्रहणमाह तेषु इति, वृत्तिः आलोचनं, विषयाकारा परिचयतिरिति
वाच्यम् । ये त्वाहुः सामान्यमात्रगीचरेन्द्रियवृत्तिरिति तान् प्रत्याह न च इति,
गृह्यत इति ग्रहणं, सामान्यमात्रगीचरं ग्रहणं, वाच्येन्द्रियतन्त्रं हि जमी वाच्ये
प्रवर्ततेऽन्वयाऽन्वयविशेषाभावप्रसङ्गात्, तद्विद् यदि न विशेषविषयमिन्द्रियं तेना-
ऽसावनालोचितो विशेष इति कथं मनसाऽनुच्यवसीयेति, तस्मात्सामान्यविशेष-

येषामिन्द्रियाणि साहचाराणि परिणामः । पञ्चमं रूपं गुणेषु
यदनुगतं पुरुषार्थवत्त्वमिति । पञ्चसु एतेषु इन्द्रियरूपेषु यथा-
क्रमं संयमः तत्र तत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजयादिन्द्रियजयः
प्रादुर्भवति योगिनः ॥ ४७ ॥

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधान-
जयश्च ॥ ४८ ॥

कायस्थानुत्तमो गतिलाभो मनोजवित्वं, विदेहाना-
मिन्द्रियाणामभिप्रेतदेशकालविषयापेक्षो वृत्तिलाभो विक-
रणभावः, सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधानजय इति, एता-
स्तिष्ठः सिद्धयो मधुप्रतीका उच्यन्ते, एताश्च करणपञ्चकरूप-
जयादधिगम्यन्ते ॥ ४८ ॥

विषयमिन्द्रियाऽखीचनमिति, तदेतद् यद्वैकमिन्द्रियाणां प्रथमं रूपम् । द्वितीयं
रूपमाह स्वरूपं पुनः इति, अहङ्कारो हि स्वस्वभर्जनाऽस्त्रीयेनेन्द्रिय-
चतुर्विधो यतत्र 'करणत्वं' सामान्यं यच्च नियतरूपादिविषयत्वं विशेषः; तदुभयमपि
प्रकाशात्मकमित्यर्थः । तेषां तृतीयं रूपम् इति अहङ्कारो हि इन्द्रियाणां कारण-
मिति यद्वैन्द्रियाणि तत्र तेन कथितव्यमिति सर्वेन्द्रियसाधारण्यात् सामान्यमिन्द्रि-
याणामित्यर्थः । 'चतुर्थं' रूपम् इति, गुणानां हि हेतुत्वं व्यवसायात्मकत्वं व्यव-
सेयात्मकत्वं च तत्र व्यवसेयाऽत्मकतां साक्षात्तान्मास्त्राय पञ्चतन्मात्राणि भूतभौति-
कानि च निर्मिते, व्यवसायाऽत्मकत्वं तु यद्वैक्यरूपमास्त्राय साहचाराणि
इन्द्रियाणीत्यर्थः, शेषं सुममम् ॥ ४७ ॥

पञ्चरूपेन्द्रियजयात् सिद्धीराह २० तत इत्यादि ॥४८॥ विदेहानामिन्द्रि-
याणां करणभावी विकरणभावः । दीप्तः चायसीरादिः, कावः चतीरादिः,
विषयः सृष्टादिः । साव्येन्द्रियजयात्सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधानजयः । ता
एताः सिद्धयो मधुप्रतीका इत्युच्यन्ते योगशास्त्रनिष्पातेः । सादेतद्, इन्द्रिय-
जयादिन्द्रियाणि सविषयाणि वस्तूनि भवन्तु प्रधानादीनां तत्कारणानां विना-
यातमित्यत आह एताश्च इति, करणानाम् इन्द्रियाणां पञ्चरूपाणि यद्वैक्यरीणि

सत्त्वपुरुषाऽन्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावा-
धिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४६ ॥

निर्द्वन्द्वरजस्तमोमलस्य बुद्धिसत्त्वस्य परे वैशारद्ये परस्यां
वशीकारसंज्ञायां वर्तमानस्य सत्त्वपुरुषाऽन्यताख्यातिमात्र-
रूपप्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं, सर्वात्मानो गुणा व्यव-
सायव्यवसेयात्मकाः स्वामिनं चैत्रज्ञं प्रत्यशेषदृश्यात्मत्वेनोप-
तिष्ठन्त इत्यर्थः । सर्वज्ञातृत्वं सर्वात्मनां गुणानां शान्तो-
दिताध्यपदेश्यधर्मत्वेन व्यवस्थितानामक्रमोपारूढं विवेकजं
ज्ञानमित्यर्थः इत्येषा विशोका नाम सिद्धिः यां प्राप्य योगी
सर्वज्ञः शीघ्रं शबन्धनो वशी विहरति ॥ ४६ ॥

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥५०॥

यदा अखैवं भवति क्लेशकर्मक्षये सत्त्वस्य अयं विवेकप्रत्ययो

तेषाञ्चयाद्, एतदुक्तं भवति नेन्द्रियमात्रजघत्सैताः सिद्धीऽपि त पञ्चरूपस्य, तद-
न्वर्गसं च प्रधानादौति ॥ ४८ ॥

त एते ज्ञानक्षिप्राकपैश्वर्यहेतवः संबन्धाः साक्षात्पारम्पर्येण च स्वसिद्ध्याप-
संहारसम्पादितत्रडादारीष्य बदभांसखाः सत्त्वपुरुषाऽन्यताख्यातिरवान्तरविभूती-
र्द्वन्द्वसति सू० सत्त्व इत्यादि ॥४६॥ निर्द्वन्द्वरजस्तमोमलस्य वैशारद्यं, ततः परा
वशीकारसंज्ञा । रजस्तमोभ्यामुपपन्नं हि चित्तसत्त्वमवस्थानासीत्तदुपशान्ते तु तदर्थं
योगिनो वञ्चिनः, सत्त्वान् वश्ये योगिनः सत्त्वपुरुषाऽन्यताख्यातिमात्ररूपप्रतिष्ठस्य
सर्वभावाऽधिष्ठातृत्वं । एतदीव सिद्धीति, सर्वात्मानः इति व्यवसायव्यवसेया-
ख्यातः जघत्प्रधानरूपा इत्यर्थः, तदनेन क्रियेश्वर्यमुक्तं, ज्ञानैश्वर्यमाह सर्वज्ञातृ-
त्वम् इति अस्या अपि द्विविधायाः सिद्धेर्वैराग्याद् योगिजनप्रसिद्धां संज्ञामाह
एषा विभीक्षा इति । क्लेशाश्च बन्धनानि च क्लेशांश्च तानि शीघ्रानि यस्य स
यथा ॥ ४६ ॥

संयमान्तराणां पुरुषार्थाभासफलत्वाद् विवेकख्यातिसंयमस्य पुरुषार्थतां
दर्शयितुं विवेकख्यातेः परवैराग्योपजननदारीष्य कैवल्यं फलमाह सू० तद्वैरा-

नित्यं यत्रोपचर्यः प्रमादो लब्धविवरः क्लेशानुत्तम्भयिष्यति,
ततः पुनरनिष्टप्रसङ्गः, एवमस्य सङ्गस्ययावकुर्वतो भावितो-
ऽर्थो दृढो भविष्यति, भावनीयश्चाऽर्थोऽभिमुखी भविष्यतीति
॥ ५१ ॥

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम्
॥ ५२ ॥

यथाऽपकर्षपर्यन्तं द्रव्यं परमाणुरेवं परमापकर्षपर्यन्तः
कालः क्षणः, यावता वा समयेन चलितः परमाणुः पूर्वदेशं
जह्यादुत्तरदेशमुपसम्पद्येत स कालः क्षणः, तत्रवाहाविच्छे-
दस्तु क्रमः, क्षणतत् क्रमयोर्नास्ति वस्तुसमाहार इति बुद्धि-
समाहारो मुहूर्त्ताऽहोरात्रादयः, स खल्वयं कालो वस्तुशून्यो
बुद्धिनिर्माणः शब्दज्ञानाऽनुपातो लौकिकानां व्युत्थितदर्श-

दतीयोऽपि तैर्नोपनिमन्तणीयः भूतेन्द्रियवशित्वेनैव तत्प्राप्तः, चतुर्थोऽपि पर-
वैराग्यसम्पत्तेरासङ्गाऽशङ्का दूरीकारितेव, इति पारिशिष्याद् द्वितीय एव कृत-
म्भरप्रज्ञसदुपनिमन्तणविषय इति । वैज्ञान्यस्य चार्कःशर्गाभि, अर्थस्य च वि-
नाशि, अजरं सदाऽभिनवम् । अयकरणे दीपमाह स्यादयम् इति, स्यात्
सुस्थितस्य नानित्यतां भावयिष्यति न तस्यां प्राप्तिधास्यतीत्यर्थः, सुगममन्यत्
॥ ५१ ॥

उक्ता क्वचित् क्वचित्कथमोक्षवर्जता सा च न निःशेषज्ञता, अपि तु प्रकार-
मात्रविवक्षया यथा सर्वव्यञ्जनैर्भूकमिति, अत्र हि यावन्तो व्यञ्जनप्रकारास्तैर्भूक-
मिति गम्यते न तु निःशेषैरिति, अस्ति च निःशेषवचनः सर्वं शब्दः यथोपनीत-
मन्नं सर्वमशितं प्राक्कलेनेति, तत्र हि निःशेषमिति, गम्यते, तदिह निःशेषज्ञता-
लक्षणस्य विवेकज्ञानस्य साधनं संयममाह सू० अण इत्यादि ॥ ५२ ॥ अण-
पदार्थं निदर्शनपूर्वकमाह यथा इति, लोष्ठस्य हि प्रविभक्तमानस्य यस्मिन्नवयवे-
ऽल्पतारतम्यं व्यतिष्ठते सोऽपकर्षपर्यन्तः परमाणुर्ध्वंसा तदाऽपकर्षपर्यन्तः कालः
क्षणः, पूर्वाऽपरभागविकलकालकलिति यावत् । तमेव अणं प्रकारान्तरेण दर्श-
यति यावता वा इति, परमाणुमात्रं देशमतिक्रामेदित्यर्थः । क्रमपदार्थमाह

नामां वस्तुस्वरूप इव अवभासते, क्षणस्तु वस्तुपतितः क्रमा-
ऽवलम्बी, क्रमश्च क्षणाऽनन्तर्यात्मा, तं कालविदः काल इत्या-
चक्षते योगिनः । न च ह्यौ क्षणौ सह भवतः, क्रमश्च न द्वयोः
सहभुवोरसम्भवात्, पूर्वस्मादुत्तरभाविनो यदाऽनन्तर्यं क्षणस्य
स क्रमः, तस्माद् वर्तमान एवैकः क्षणो न पूर्वोत्तरक्षणाः
सन्तीति, तस्मान्नास्ति तत्समाहारः । ये तु भूतभाविनः
क्षणास्ते परिणामाऽन्विता व्याख्येयाः, तेनैकेन क्षणेन कृतस्त्रो
लोकः परिणाममनुभवति, तत्क्षणापारुढाः खलु अमी धर्माः.
तयोः क्षणतत्क्रमयोः संयमात् तयोः साक्षात्करणं, ततश्च
विवेकजं ज्ञानं प्रादुर्भवति ॥ ५२ ॥

तस्य विषयविशेष उपक्षिप्यते—

जातिलक्षणादेशैरन्यताऽनवच्छेदात्तुल्ययो-
स्ततः प्रतिपत्तिः ॥ ५३ ॥

तत्प्रवाह इति, तत् पदेन क्षणः परास्म्यते । न चेदृशः क्रमो वास्तवः किन्तु
काल्पनिकः, तस्य समाहाररूपस्याऽयुगपदुपस्थितेषु वास्तवत्वेन विचाराऽसङ्ख्याद
इत्याह क्षणतत्क्रमयोः इति, अयुगपदाविक्षणधर्मत्वात् क्रमस्य क्षणसमाहारस्य
अवास्तवत्वात् क्षणतत्क्रमयोरप्यवास्तवत्वं समाहारस्य । नैःसर्गिकवैतण्डिक-
बुद्धातिशयरहिता लौकिकाः । प्रतिक्षणमेव स्युख्यतदर्शना भान्ता ये कालमी
दृशं वास्तवमभिमन्यन्त इति । तत्किं क्षणोऽपि अवास्तवः, नेत्याह क्षणस्तु इति,
वस्तुपतितः वास्तव इत्यर्थः, क्रमस्याऽवलम्बनसवलम्बः सोऽस्याऽस्यौति, क्रमेण अवल-
म्ब्यते वैकल्पिकेनेत्यर्थः । क्रमस्य क्षणाऽवलम्बनत्वे हेतुमाह क्रमश्च इति, क्रम-
स्याऽवास्तवत्वे हेतुमाह न च इति, चो ह्येत्वर्थे । यस्तु वैजात्यासङ्गभावमुपेयात्
प्रत्याह क्रमश्च न द्वयोः इति, अस्मादसम्भव इत्यत आह पूर्वस्माद् इति, उप-
सङ्हरति तस्माद् इति । तत्किमिदानीं शश्विषाणायमाना एव पूर्वोत्तरक्षणाः,
नेत्याह ये तु इति, अन्विताः सामान्येन समन्वागता इत्यर्थः । उपसङ्हरति
तेन इति, वर्तमानस्यैवाऽर्थक्रियासु स्त्रीषितासु सामर्थ्यादिति ॥ ५२ ॥

यद्यप्येतद्विवेकजं ज्ञानं निःशेषभावविषयमित्यथे वक्ष्यते तथाऽप्यतिसूत्रत्वात्

तुल्ययोर्देशलक्षणसारूप्ये जातिभेदोऽन्यताया हेतुः,
 गौरियं वड्वेयमिति । तुल्यदेशजातीयत्वे लक्षणमन्यत्वकरं,
 कालाची गौः स्वस्तिमती गौरिति । इयोरामलकयोजार्ति-
 लक्षणसारूप्याद् देशभेदोऽन्यत्वकर इदं पूर्वमिदमुत्तरमिति ।
 यदा तु पूर्वमामलकमन्यव्यग्रस्य ज्ञातुरुत्तरदेश उपावर्त्तते
 तदा तुल्यदेशत्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागाऽनुपपत्तिः,
 असन्दिग्धेन च तत्त्वज्ञानेन भवितव्यम्, इत्यत इदमुक्तं ततः
 प्रतिपत्तिः, विवेकज्ञानाद् इति । कथम्, पूर्वाऽमलकसह-
 चर्णो देश उत्तरामलकसहचरणदेशाद्भिन्नः ते चाऽमलके स्वदेश-
 चर्णाऽनुभवभिन्ने, अन्यदेशचर्णाऽनुभवस्तु तयोरन्यत्वे हेतु-
 रिति । एतेन दृष्टान्तेन परमाणोस्तुल्यजातिलक्षणदेशस्य

प्रथमं तस्य विषयविशेष उपचिप्यते म० जाति इत्यादि ॥ ५३ ॥ लौकिकानां
 जातिभेदोऽन्यताया ज्ञापकहेतुः, तुल्या जातिर्गोत्वं तुल्यश्च देशः पूर्वत्वादिः
 कालाची स्वस्तिमतीर्लक्षणभेदः परमिति । इयोरामलकयोस्तुल्या चामलकत्व-
 जातिः, वड्वेयादि लक्षणं तुल्यं, देशभेदः परमिति । यदा तु योगिज्ञानं जिज्ञा-
 सुना केनचित् पूर्वाऽमलकमन्यव्यग्रस्य योगिनो ज्ञातुरुत्तरदेश उपावर्त्तते तदा
 देशमामलकं ततोऽपसार्य पिषाय वा तदा तुल्यदेशत्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति-
 प्रविभागाऽनुपपत्तिः प्राज्ञस्य लौकिकस्य त्रिप्रमाथीनिपुणस्य, असन्दिग्धेन च तत्त्व-
 ज्ञानेन भवितव्यं, विवेकज्ञानवतो योगिनः सन्दिग्धत्वानुपपत्तेः, अत उत्तं सूत्र-
 कृता ततः प्रतिपत्तिः इति, तत इति व्याचष्टे विवेकज्ञानाद् इति । अत्र
 तत्कमसंयमाज्जातं ज्ञानं कथमामलकं तुल्यजातिलक्षणदेशादामलकान्तरादि-
 वैचयतीति पृच्छति कथम् इति, उत्तरमाह पूर्वामलकसहचर्णी देशः पूर्वामलके-
 नैकचर्णो देशः, तेन सह निरन्तरपरिणाम इति यावद्, उत्तरामलकसहचर्णाद्
 देशाद् उत्तरामलकनिरन्तरपरिणामाद् भिन्नः । भवतु देशयोर्भेदः किमायात-
 मामलकभेदस्येत्यत आह ते चामलके स्वदेशचर्णाऽनुभवभिन्ने इति, स्वदेश-
 सहचर्तो यः चर्णः तस्याऽमलकस्य कालकला स्वदेशेन सहोत्तरार्थ्यरूपपरि-
 णामलक्षिता सा स्वदेशचर्णः, तस्याऽनुभवः प्रातिवर्ती ज्ञानं वा, तेन भिन्ने चाम-
 लके । ययोरामलकयोः पूर्वोत्तराभ्यां देशाभ्यामौत्तराऽधर्षपरिणामचर्ण चाधी-
 तयोर्देशान्तरौत्तराऽधर्षपरिणामचर्णविशिष्टत्वमनुभवन् संयमी ते भिन्ने एव

र्वपरमाणुदेशलक्षणसाक्षात्कारबाहुत्तरस्य परमाचीस्तद्देशा-
नुपपत्तावत्तरस्य तद्देशाऽनुभवो भिन्नः सहस्रसंभेदान्तयो-
त्तोरस्य योगिनोऽन्यत्वप्रत्ययो भवतीति । अपरे तु वर्ष-
ान्ति येऽन्या विशेषास्तोऽन्यताप्रत्ययं कुर्वन्तीति, तत्राऽपि
देशलक्षणभेदो मूर्त्तिव्यवधिजातिभेदश्च अन्यत्वहेतुः, सण-
भेदस्तु योगिबुद्धिगम्य एवेति, अत उक्तं “मूर्त्तिव्यवधिजाति-
भेदाभावात्सास्ति मूलपृथक्त्वम्” इति वार्धगण्यः ॥ ५३ ॥

तारकं सर्वविषयं सर्वथा विषयमक्रमं चेति
विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५४ ॥

प्रत्येति, सम्प्रति तद्देशपरिणामिऽपि पूर्वं भिन्नदेशपरिणामादिदृष्टस्य चैतद्-
देशपरिणामलक्षणस्य संयमतः साक्षात्कारणात्, तद्विदमुक्तं अन्यदेशलक्षणाऽनुभवस्तु
तयोरन्यत्वे हेतुः इति । अनेनेव निदर्शनेन लौकिकपरीक्षकसंवादादिना पर-
माचीरपीदृशस्य भेदो योगीश्वरबुद्धिगम्यः अज्ञेय इत्याह एतेन इति । अपरे तु
वर्षान्ति वर्षानमुदाहरति ये इति । वैशेषिका हि नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्या विशेषा
इत्याहुः, तथाहि योगिनी मुक्तान् नृत्यजातिदेशकालान् व्यवधिरहितान् पर-
स्परतो भेदेन प्रत्येकं तस्मिन् प्रतिपद्यन्ते तस्मादस्ति कश्चिदन्यो विशेष इति, तथा
च स एव नित्यानां परमाखादीनां द्रव्याणां भेदक इति । तदेतद् दूषयति
तत्राऽपि इति, जातिदेशलक्षणानि उदाहृतानि मूर्त्तिः संस्थानं, यथैकं विषयज्ञा-
ऽवयवसंस्थानोपपन्नमपलायं तस्मिन्नेव देशेऽन्यवयवस्य द्रष्टुः कुस्मिताऽवयवसन्निवेश
उपावर्त्यते तदा तस्य संस्थानभेदेन भेदप्रत्ययः । शरीरं वा मूर्त्तिः, तत्तत्सम्ब-
न्धेनाऽत्मनां संसारिणां मुक्तात्मनां वा भूतशरीरं यादृशतादृशेन भेद, इति सर्वत्र
भेदप्रत्ययस्याऽन्यथासिद्धिर्नान्यविशेषकल्पना, व्यवधिभेदकारणं यथा कुशपत्कार-
शौपथीदेशस्वरूपयोरिति, यतो जातिदेशादिभेदा लौकबुद्धिगम्या अत उक्तं च-
भेदस्तु योगिबुद्धिगम्य एव इति । एवकारः अत्रभेदसवधारयति न योगिबुद्धि-
गम्यत्वं, तेन भूतशरीरं दृष्टसम्बन्धेन मुक्तात्मनामपि भेदो योगिबुद्धिगम्य उच्यते
इति, यस्य मुक्ता भेदहेतुवो न सन्ति तस्य प्रधानस्य प्रभेदो नास्तीत्याचार्या मीने,
यस्माद्दूषे कृतार्थं प्रतिनष्टमप्यनष्टं तद्व्यसाधारणत्वाद् इति, तदाह मूर्त्ति-
व्यवधि इति । उक्तभेदहेतुपक्षव्यतिरेक, जगन्मूखस्य प्रधानस्य पृथक्त्वं भेदो
नास्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तारकमिति स्वप्रतिभोत्थमनौपदेशिकमित्यर्थः, सर्वविषयं
न अस्य किञ्चिदविषयौभूतमित्यर्थः, सर्वथा विषयम् अतीता-
ऽनागतप्रत्युत्पन्नं सर्वं पर्यायेः सर्वथा जानातीत्यर्थः, अकम-
मिति एकक्षयोपाकूटं सर्वं सर्वथा दृष्ट्वातीत्यर्थः, एतद्विवेकजं
ज्ञानं परिपूर्णम्, अस्यैवाऽग्रे योगप्रदीपः, मधुमती भूमि-
मुपादाय यावदस्य परिसमाप्तिरिति ॥ ५४ ॥

प्राप्तविवेकज्ञानस्य अप्राप्तविवेकज्ञानस्य वा—

सत्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥५५॥

यदा निर्दुर्तरजस्तमोमलं बुद्धिसत्त्वं पुरुषस्याऽन्यताप्रत्यय-
मात्राधिकारं दग्धक्लेशवीजं भवति तदा पुरुषस्य शुद्धिसा-
रूप्यमिवापन्नं भवति, तदा पुरुषस्योपचरितभोगाऽभावः

तदेवं विषयेकदेशं विवेकज्ञानस्य दर्शयित्वा विवेकजं ज्ञानं लक्षयति ॥
तारकम् इत्यादि ॥ ५४ ॥ विवेकजं ज्ञानमितिलक्ष्यनिर्देशः, शेषं लक्षणम्,
संसारसागरान्तरयतीति तारकं, पूर्वभात् प्रातिभाद्विशेषयति सर्वथा विषयम्
इति । पर्यायाः अनात्तरविशेषाः, अतएव विवेकजं ज्ञानं परिपूर्णं नाऽस्य
कश्चित्कश्चित्कश्चित्कदाचिदगोचर इत्यर्थः । आसां तावत् ज्ञानान्तरं सम्प्र-
ज्ञातीऽपि तावदस्याऽग्रः, तस्मादतः परं किम्परिपूर्णमित्याह अस्यैवाग्रे योग-
प्रदीप इति, योगप्रदीपः सम्प्रज्ञातः । किमुपकमः किमवसानासावित्याह
मधुमतीम् इति, अतन्मरा, प्रज्ञैव मधु, मोदकारत्वाद्, यद्योक्तं प्रज्ञाप्रसाद-
भावेति इति, तदती मधुमती तामुपादाय, यावदस्य परिसमाप्तिः सप्तथा प्राप्ता-
भूमिः प्रज्ञा, अत एव विवेकजं ज्ञानं तारकं भवति तदंशस्य योगप्रदीपस्य
तारकत्वादिति ॥ ५४ ॥

तदेवम्परम्परया कैवल्यस्य हेतून् सविभूतीन् संयमानुज्ञा सत्वपुरुषाऽन्यता-
ज्ञानं साक्षात्कैवल्यसाधनमित्यत्र सूत्रमवतारयति प्राप्त इति, विवेकजं ज्ञानं
भवतु ना वा भूत् सत्वपुरुषाऽन्यताख्यातिस्तु कैवल्यप्रयोजकित्यर्थः । ॥ ५५ ॥ सत्य
इत्यादि ॥ ५५ ॥ इतिः स्वसमाप्ती । ईश्वरस्य पूर्वोक्तैः संयमैर्ज्ञानक्रियाशक्तिमतः,
अनीश्वरस्य वा समनन्तरोक्षेण संयमेन विवेकज्ञानभागिनः, इतरस्य वाऽऽ-

शुद्धिः, एतस्यामवस्थायां कैवल्यं भवतीश्वरस्थानीश्वरस्य वा विवेकज्ञानभागिन इतरस्य वा, न हि दग्धक्लेशबीजस्य ज्ञाने पुनरपेक्षा का चिदस्ति, सत्त्वशुद्धिद्वारेणैतत्समाधिजमै-
श्वर्यं च ज्ञानस्योपक्रान्तम्, परमार्थतस्तु ज्ञानाददर्शनं निव-
र्त्तते तस्मिन्निवृत्ते न सन्धुत्तरे क्लेशाः, क्लेशाऽभावात्कर्मविपा-
काऽभावः, चरिताऽधिकाराच्चैतस्यामवस्थायां गुणा न पुरुषस्य
पुनर्दृश्यत्वेनोपतिष्ठन्ते, तत्पुरुषस्य कैवल्यं, तदा पुरुषः
स्वरूपमाच्योतिरमलः कैवली भवति ॥ ५५ ॥

इति पातञ्जलभाष्यप्रवचने विभूतिपादस्तृतीयः ।

कैवल्यपादः ।

जन्मौषधिमन्त्रतपः समाधिजाः सिद्धयः ॥१॥

यज्ञज्ञानस्य, न विभूतिषु का चिदपेक्षाऽस्तीत्याह न हि इति, ननु यद्यनपेक्षिता
विभूतयः कैवल्यं व्यर्थस्तर्हि तासांमुपदेश इत्यत आह सत्त्वशुद्धिद्वारेण इति,
इत्यभूतलक्षणे तृतीया, नाऽत्यन्तमहेतवः कैवल्ये विभूतयः किन्तु न साक्षा-
दित्यर्थः । ज्ञानं विवेकज्ञानमुपक्रान्तं यज्ञ पारम्पर्येण कारणं तदीपचारिकं न
मुख्यं परमार्थतस्तु ख्यातिरेव मुख्यित्यर्थः ज्ञानादिति प्रसङ्गानादित्यर्थः ।

अत्राऽन्तरङ्गान्यङ्गानि परिष्णामा प्रपञ्चिताः ।

संयमाद् भूतिसंयोगसासु ज्ञानं विवेकजम् ॥

इति पदार्थसंग्रहः श्लोकः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमहाकष्यतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां तत्त्वभेदार्यां
विभूतिपादस्तृतीयः समाप्तः ।

तद्वैवं प्रथमद्वितीयतृतीयपादैः समाधितत्त्वाचनतद्विभूतयः प्राधान्येन व्युत्पा-
दिताः, इतरानु प्रासङ्गिकनौपीहातिकं चोक्तं, इदानीं तद्वैतुक्तं कैवल्यं व्युत्पाद-
नीयं, न चैतत्कैवल्यमानीयं चित्तं परबीजं च पारबीजिकं विज्ञानाऽतिरिक्तं

देहान्तरिता जन्मना सिद्धिः, श्लेषधिभिः असुरभवनेषु
रसायनेनेत्येवमादि, मन्त्रैः आकाशगमनाऽणिमादिसामः,
तपसा सङ्कल्पसिद्धिः, कामरूपी यत्र तत्र कामग इत्येवमादि,
समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याताः ॥ १ ॥

तत्र कायेन्द्रियाणामन्यजातीयपरिणतानाम्—

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्याऽपूराद् ॥ २ ॥

पूर्वपरिणामापाय उत्तरपरिणामोपजनस्त्वेषामपूर्वाऽवय-

चित्करणकसुखाद्यात्मकब्रह्माद्युपभोक्तारमात्मानं च प्रसङ्गानपरमकाष्ठां च
विना व्युत्पाद्य ब्रह्मं वक्तुम् इति तदेतत्सर्वं भवपादे व्युत्पादनोपयम्, इतरश्च प्रस-
ङ्गादुपोहाताहा, तत्र प्रथमं सिद्धचित्तेषु कैवल्यभागीयं चित्तं निर्धारयितुकामः
पञ्चतथै सिद्धिमाह जन्मश्लेषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥ व्याचष्टे देहान्त-
रिता इति, स्वर्गोपभोगभागीयात्कर्मणां मनुष्यजातीयाऽचरितात्कुतश्चिन्निमित्ता-
ङ्गत्वापरिपाकाङ्गत्वाद् देविकाये जातमात्रस्त्रैव दिव्यदेहान्तरिता सिद्धिरितिमाया
भवतीति । श्लेषधिसिद्धिमाह असुरभवनेषु इति । मनुष्यो हि कुतश्चिन्नि-
मित्तादसुरभवनमुपसम्प्राप्तः कमनीयाभिरसुरकन्याभिरुपनीतं रसायनमुपधुव्या-
ऽजराऽमरषलमन्याश्च सिद्धीरासादयति, इहैव वा रसायनीपयोगिः, यथा
मास्त्वथी मुनिः रसोपयोगादिव्यवासी इति । मन्त्रसिद्धिमाह मन्त्रैः इति, तपः
सिद्धिमाह तपसा इति, सङ्कल्पसिद्धिमाह कामरूपी इति, यदेव कामयातेऽणि-
मादि तदेकपदेऽस्य भवतीति, यत्र कामयते श्रोतुं वा मनुं वा तत्र तदेव श्रथोति
मनुते वेति, आदिब्रह्माद् दर्शनादयः संगृहीता इति, समाधिजाः सिद्धयो
व्याख्याताः अचक्षते पादे ॥ १ ॥

अथ चतस्रसु सिद्धिषु श्लेषादिसाधनासु तेषामिव कायेन्द्रियाणां जात्यन्तर-
परिणतिरिच्छते, सा पुनर्न तावदुपादानमावाद, न हि तावन्मात्रमुपादानं न्यूना-
ऽधिक्तादिव्याऽदिव्यभावेऽस्य भवति, नी खल्विच्छन्नं कारणं कार्यवैच्छन्न्याय
अचक्षन्, नाऽस्याऽकस्मिन्नत्वं भूदिव्याश्चर्यं पूर्वयत्ना त्वं पठति तत्र कायेन्द्रियाणां
नन्यजातीयपरिणतानां जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्याऽपूराद् ॥ २ ॥ मनुष्यजाति-
परिणतानां कायेन्द्रियाणां यो द्वैतित्यैगजातिपरिणामः स खलु प्रकृत्याऽपूरात्,
कावक्ष्य हि प्रकृतिः प्रविश्यादीनि भूतानि, इन्द्रियाणां च प्रकृतिरक्षिता, तदवय-

नाऽनुप्रवेशाद् भवति, कावेन्द्रियप्रकृतयश्च स्वं स्वं विकारमनु-
पृच्छन्ति आपूरेण धर्मादिनिमित्तमपेक्षमाणा इति ॥ २ ॥

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु
ततः चैत्रिकवद् ॥ ३ ॥

न हि धर्मादिनिमित्तं प्रयोजकं प्रकृतीनां भवति, न
कार्येण कारणं प्रवर्त्तत इति, कथन्तर्हि, वरणभेदस्तु ततः
चैत्रिकवद् यथा चैत्रिकः केदारादपां पूरणात् केदारान्तरं
पिप्लावयिषुः समं निम्नं निम्नतरं वा नाऽपः पाणिना अपकर्षति
आवरणं तु आसां भिनत्ति, तस्मिन् भिन्ने स्वमेव आपः केदा-
रान्तरमाप्लावयन्ति तथा धर्मः प्रकृतीनामावरणमधर्मं भिनत्ति
तस्मिन् भिन्ने स्वयमेव प्रकृतयः स्वं स्वं विकारमाप्लावयन्ति,
यथा वा स एव चैत्रिकः तस्मिन्नेव केदारे न प्रभवति औदकान्
भौमान् वा रसान् धान्यमूलानि अनुप्रवेशयितुं किन्तर्हि
मुद्गगवेधुकश्यामाकादौन् ततोऽपकर्षति, अपकृष्टेषु तेषु स्वय-

नाऽनुप्रवेश आपूरः, तस्माद् भवति, तदिदमाह पूर्वपरिणाम इति, ननु यदि
आपूरेशाऽनुग्रहः कस्याप्यनरसो न सदातन इत्यत आह धर्मादि इति, तदनेन
तस्यैव शरीरस्य बाल्यकौमारयोवनबाह्यकादौनि च, व्यधीषधानाया व्यधीषत-
रुभावश्च, वक्रिकणिकायासृणुराग्निवेशितायाः प्रोदभवव्वासासहस्रसमाश्लिष्टि-
गगनमच्छलत्वं च व्याख्यातम् ॥ २ ॥

प्रकृत्याऽपूरादित्युक्तं, तत्रेदं सन्दिश्यते, किमापूरः प्रकृतीनां स्वाभाविकः,
धर्मादिनिमित्तो वेति, किं धर्मं, सतीत्यपि प्रकृतीषु कदाचिदाऽपूराद् धर्मादि-
निमित्तप्रवृत्त्याश्च तन्निमित्त एवेति प्रवृत्तम्, एवम्यात आह सु० निमित्तमप्रयोजकं
प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः चैत्रिकवद् ॥ ३ ॥ सुखं धर्मोदयो निमित्तं, तत्
प्रयोजकाः, तेषामपि प्रकृतिकार्यत्वाद्, न च कार्यं कारणं प्रयोजयति, तस्य
तदधीनोत्पत्तितया कारणपरसम्बन्धाद्, स्वतन्त्रत्वात् प्रतीकत्वाद्, न च तत्
कृत्वात्मस्वरूपं सद्दृश्यं च तन्निमित्तं सत्पिप्रतीकत्वाद् न च घटेन प्रमुग्धने,

मेव रसा धान्यमूलानि अनुप्रविशन्ति, तथा धर्मो निवृत्तिमात्रे कारणमधर्मस्य, शुद्धशुद्धीरत्यन्तविरोधात्, न तु प्रकृति-प्रवृत्तौ धर्मो हेतुर्भवतीति । अथ नन्दीश्वरादय उदाहार्थ्याः, विपर्ययेणाऽप्यधर्मो धर्मं वाधते, ततश्चाऽशुद्धिपरिणाम इति, तत्राऽपि नहुषाऽजगरादय उदाहार्थ्याः ॥ ३ ॥

यदा तु योगी बहून् कायान् निर्मिमीते तदा किमेक-मनस्कास्ते भवन्ति अथ अनेकमनस्का इति,—

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्राद् ॥ ४ ॥

अस्मितामात्रं चित्तकारणमुपादाय निर्माणचित्तानि करोति, ततः सचित्तानि भवन्ति ॥ ४ ॥

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकीषाम् ॥ ५ ॥

बहूनां चित्तानां कथमेकचित्ताऽभिप्रायपुरः सरा प्रवृत्ति-

किन्तु स्वतन्त्रेषु कुलालेन, न च पुरुषार्थोऽपि प्रवर्तकः, किन्तु तदुद्देशेऽन्वितः, उद्देश्यतामात्रेण पुरुषार्थः प्रवर्तक इत्युच्यते, उत्पत्तिकीलस्य पुरुषार्थस्य अन्वयकस्य स्थितिकारणत्वं युक्तं, न चैतावता चर्मादीनामनभिन्नता, प्रतिबन्धापनयन-मात्रेण क्षेत्रिकवदुपपत्तेः, ईश्वरस्याऽपि चर्माऽऽविष्टानाथं प्रतिबन्धापनय एव व्यापारी वेदितव्यः, तदेतन्निरदव्याख्यातेन भाष्येण उक्तम् ॥ ३ ॥

प्रकृत्यापुरेषु सिद्धीः समर्थे सिद्धिविनिर्मितानाकायवर्तिचित्तैकत्वनामाले विचारयति यदातु इति, तत्र नामानन्दे आद्यानां प्रतिचित्तमभिप्रायभेदाद् एकाभिप्रायानुरोधश्च परस्परं प्रतिबन्धानं च न स्यातां पुरुषान्तरवत्, तस्मा-द्वैकमेव चित्तं प्रदीपवद्विसारितया बहूनापि निर्माणकायान् व्याप्नोतीति प्राप्त आह निर्माणचित्तान्यस्मितामात्राद् ॥ ४ ॥ यद् वाच्यीवच्छरीरं तत्सर्वसंकीका-साधारणचित्तान्वितं दृष्टं, तद्यथा चैत्रमैत्रादिशरीरं, तथा च निर्माणकायाः, इति सिद्धं तेषामपि प्राक्सिद्धं मन, इत्यभिप्रायेण आह अस्मितामात्रम् इति ॥ ४ ॥

यदुक्तमनेचचित्तत्वं एकाभिप्रायानुरोधश्च प्रतिबन्धानं च न स्यातामिति, द्वितीयं स्वम् प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकीषाम् ॥ ५ ॥ अत्रविषयदेव

रति सर्वचित्तानां प्रयोजकं चित्तमेकं निर्मिमीते, ततः
प्रवृत्तिभेदः ॥ ५ ॥

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

पञ्चविधं निर्माषचित्तं जञ्जीषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः
मिद्वय इति, तत्र यदेव ध्यानजं चित्तं तदेव चनाशयं तस्यैव
नास्ति आशयो रागादिप्रवृत्तिर्नातः पुण्यपापाभिसम्बन्धः,
चौचक्रे श्रत्वाद् योगिन इति, इतरेषान्तु विद्यते कर्माशयः ॥६॥

यतः—

कर्माऽशुक्लाऽकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरे-
षाम् ॥ ७ ॥

चतुष्यात् खलु इयं कर्मजातिः, कृष्णा, शुकृकृष्णा, शुकृता,

एतेषु यदि चित्तमेकं नामाकावर्तिं मनोनाशकं न निरमास्यत, तन्निर्माणे
नु चटोषः । नचैकं गृहीत्वा कृतं प्रातिस्त्रिकैर्मनोभिः, कृतं वा नाशकनिर्माणेन,
निजस्यैव मनसो नाशकत्वादिति वाच्यम् । प्रसावसिद्धस्य नियोगपर्यन्तुयोगाऽनुप-
पत्तेरिति । अत्र पुराणं भवति "एकस्तु प्रभुशक्त्या वै बहुधा भवतीश्वरः । भूत्वा
यस्यात् बहुधा भवत्येकः पुनस्ततः । तस्याश्च मनसो भेदा जायन्ते चैत एव हि ।
एकथा स त्रिधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः । योगीश्वरः शरीराणि करोति
बिकरोति च । प्राप्नुवाद्दिववान् कौचित्कैश्चिदुबं तपश्चरेत् । संहरेश पुनस्तानि
सूर्यो रश्मिगणानिव" इति । तदेतेन चभिप्रायेण चाह अङ्गनां चित्तानाम् इति ॥५॥

तदेवमुदितेषु पञ्चसु मिद्वचित्तेषु अपवर्गभागीयं चित्तं निर्धारयति तत्र ध्यान-
जमनाशयम् ॥ ६ ॥ आशेरस इति आशयाः कर्मवासनाः क्षीयवासनाश्च त
एते न त्रिघने यस्मिन् तदनाशयं नित्तमपवर्गभागीयं भवति इत्यर्थः । यती
रामादिनिवन्धना प्रवृत्तिर्नास्ति अती नास्ति पुण्यपापाभिसम्बन्धः । कस्यात्पुनः
रामादिजनिता प्रवृत्तिर्नास्तीत्यत चाह चौचक्रे श्रत्वाद् इति । ध्यानजस्यानाश-
यस्य मनोऽन्तरेषु विशेषं दर्शयितुमितरेषामाशयवत्तामाह इतरेषान्तु इति ॥६॥

तत्रैव च हेतुपरं सूत्रमवतारयति अत इति, सू० कर्माऽशुक्लाऽकृष्णं योगिन-
स्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥ पदं स्थानं, चतुर्षु समवेता चतुष्याद्, यद् यावद्

अशुक्लाऽकृष्णा चेति, तत्र कृष्णा दुरात्मनां, शुक्लकृष्णा बहिः
साधनसाध्या, तत्र परपीडानुग्रहद्वारेण कर्माश्रयप्रचयः, शुक्ला
तपःस्वाध्यायध्यानवतां, सा हि केवले मनसि आयतत्वाद-
बहिः साधनाधीनानपरान् पीडयित्वा भवति, अशुक्ला-
ऽकृष्णा संन्यासिनां क्षीणक्लेशानां चरमदेहानामिति । तत्रा-
ऽशुक्लं योगिन एव फलसंन्यासाद् अकृष्णं चाऽनुपादानाद्,
इतरेषां तु भूतानां पूर्वमेव त्रिविधमिति ॥ ७ ॥

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाऽभिव्यक्तिर्वासना-
नाम् ॥ ८ ॥

तत इति त्रिविधात् कर्मणः, तद्विपाकानुगुणानामेवेति
यज्जातीयस्य कर्मणो यो विपाकस्तस्यानुगुणा या वासनाः
कर्मविपाकमनुशेरेते तासामेवाभिव्यक्तिः, न हि देवं कर्म
विपश्यमानं नारकतिर्य्येक्ष्यनुष्यवासनाभिव्यक्तिनिमित्तं भवति,

बहिःसाधनसाध्यं तत्र सर्वत्राऽस्ति कथंचित्पीडा न हि ब्रौह्मादिसाधनेऽपि
कर्मणि परपीडा नास्ति, अवघातादिसमये पिपीलिकादिवधमश्रवाद, चमत्तो
बीजादिवधेन सम्पादितमेदीर्यत्प्रतिबन्धाद्, अनुग्रहश्च दक्षिणादिना ब्राह्मणादे-
रिति । शुक्ला तपः स्वाध्यायध्यानवतामसंन्यासिनी, शुक्लसुपपादवति सा हि
इति, अशुक्लाऽकृष्णा संन्यासिनी संन्यासिनी दर्शयति चोच इति, कर्मसंन्यासिनी
हि न कश्चित् बहिः साधनसाध्ये कर्मणि प्रवृत्ता इति न चेषामस्ति कृष्णः कर्मा-
श्रयः, योगानुष्ठानसाध्यस्य कर्माश्रयफलस्येश्वरे समर्पणात् शुक्लः कर्माश्रयः, निर-
त्ययफलो हि शुक्ल उच्यते यस्य फलमेव नास्ति कुतस्तस्य निरत्ययफलमित्यर्थः ।
तदेवं चतुष्टयीं कर्मजातिसुक्ता कतसा कस्येत्थवधारयति तत्राऽशुक्लम् इति ॥ ७ ॥

कर्माश्रयं विविच्य क्लेशाश्रयगतिमाह ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाऽभिव्यक्ति-
र्वासनानाम् ॥ ८ ॥ यज्जातीयस्य पुण्यजातीयस्य अपुण्यजातीयस्य वा, कर्मणी यो
विपाकः दिव्यो वा नारकी वा जात्यानुर्भोजः, तस्य विपाकस्यानुगुणाः । ता
एवाऽह वा वासना कर्मविपाकमनुशेरेते इति, अनुशेरेते अनुकुर्वन्ति, दिव्यधीव-

क्रिन्तु देवानुगुणा एव अस्य वासना व्यज्यन्ते, नारकतिर्य-
क्षनुष्येषु चैवं समानवर्चः ॥ ८ ॥

जातिदेशकालव्यवहितानामपि भ्रानन्तर्यं
स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वाद् ॥ ९ ॥

वृषदंशविपाकीदयः स्वव्यञ्जकाञ्चनाभिव्यक्तः स यदि
जातिशतेन वा दूरदेशतया वा कल्पशतेन वा व्यवहितः पुनश्च
स्वव्यञ्जकाञ्चन एव उदियाद् द्रागित्येव पूर्वानुभूतवृषदंश-
विपाकाभिसंस्कृता वासना उपादाय व्यज्येत, कस्माद्, यतो
व्यवहितानामपि आसां सदृशं कर्माभिव्यञ्जकं निमित्तौभूत-
मिति भ्रानन्तर्यमेव, कुतश्च, स्मृतिसंस्कारयोः एकरूपत्वाद्,
यथानुभवास्तथा संस्काराः, ते च कर्मवासनानुरूपाः, यथा च

जनिता हि दिव्यकर्मविपाकानुगुणा वासनाः, न हि मनुष्यभोगवासनाभि-
व्यक्तौ दिव्यकर्मफलोपभोगसम्भवः, तस्मात् स्वविपाकानुगुणा एव वासनाः कर्मा-
भिव्यञ्जनीया इति भाष्यार्थः ॥ ८ ॥

स्वादिदं, मनुष्यस्य प्रायणाऽनन्तरमधिगतमाकारभावस्याऽनन्तरतया मनुष्य-
वासनाया एवाऽभिव्यक्त्या भवितव्यं, न खलु अस्ति सम्भवो यदनन्तरदिवसाऽनुभूतं
न स्मर्यते व्यवहितदिवसाऽनुभूतं च स्मर्यते इत्यत आह जातिदेशकालव्यवहिताना-
मभ्रानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वाद् ॥ ९ ॥ भवतु वृषदंशवासनाया
जात्यादिव्यवधिषुष्ठाऽपि तस्याः फलतः भ्रानन्तर्यं, वृषदंशविपाकेन कर्मणा तस्या
एव स्वविपाकाऽनुगुणाया अभिव्यक्तौ तत्कारणसमुत्पादाद् इत्याह वृषदंशविपाकी-
दय इति, उदित्वादिद्वयः कर्माशयः, पुनश्च स्वव्यञ्जकाञ्चन एवीदियाद् अभि-
व्यज्येत विपाकारभाऽभिमुखः क्रियेतित्यर्थः । अभिसंस्कारः क्रिया, उपादाय
गृहीत्वा, व्यज्येत, यदि व्यज्येत स्वविपाकाऽनुगुणा एव वासना गृहीत्वा व्यज्येत-
त्यर्थः, भ्रानन्तर्यमेव फलतः कारणहारकमुपपाद्य कार्यहारकमुपपादयति कुतश्च
स्मृति इति, एकरूपतया सादृश्यं, तदीवाऽह यथा इति, ननु अनुभवस्वरूपास्सं-
स्कारास्तथा सत्यनुभवा विश्रारव इत्येतेऽपि विश्रारवः कथं चिरभाविनेऽनु-
भवाय कल्पेरन्नित्यत आह ते च कर्मवासनानुरूपा इति । यथा अपूर्णं स्यात्

वासनाः तथा स्मृतिः, इति जातिदेशकालव्यवहितेभ्यः संस्कारेभ्यः स्मृतिः, स्मृतेषु पुनः संस्कारा, इत्येते स्मृतिसंस्काराः कर्माशयवृत्तिलाभवात् व्यज्यन्ते, अतश्च व्यवहितानामपि निमित्तनैमित्तिकभावानुच्छेदादानन्तर्यमेव सिद्धमिति ॥६॥

तासामनादित्वं च आशिषो नित्यत्वाद् ॥१०॥

तासां वासनानामाशिषो नित्यत्वाद्नादित्वं, येयमात्माऽशीर्मा न भूवं भूयासमिति सर्वस्य दृश्यते सा न स्वाभाविकी, कस्माद्, जातभावस्य जन्तोरननुभूतमरणधर्मकस्य हेतुदुःखाऽनुस्मृतिनिमित्तो मरणत्रासः कथं भवेद्, न च स्वाभाविकं

अधिककर्मनिमित्तमपि एवं अणिकाऽनुभवनिमित्तोऽपि संस्कारः स्याद्यो, किञ्चिद्निदाऽधिष्ठानं च सारूप्यम् अन्यथा अमेदे तत्त्वेन सादृश्याऽनुपपत्तिरित्ययोः । सुगममन्यद् ॥ ६ ॥

स्यादेतद्, व्यञ्जरेन् पूर्वपूर्वतरजन्मानिसंस्कृता वासना यदि पूर्वपूर्वतरजन्मसङ्घावे प्रमाद्यं स्यात्, तदैव तु नास्ति, न च जातभावस्य जन्तीर्षेणं दर्शनमात्रं प्रमाद्यं भवितुमर्हति, पद्मादिसङ्घाविकाशवत् स्वाभाविकत्वे । ननुपपत्तिरित्यत आह तासामनादित्वं आशिषो नित्यत्वाद् ॥ १० ॥ तासां वासनानामनादित्वं च न केवलमानन्तर्यमिति आऽर्थः, आशिषो नित्यत्वाद् आत्माशिषो वासनानामनादित्वेन नित्यत्वाऽप्यभिप्रायः । ननु स्वाभाविकत्वेनाऽप्युपपत्तिरितिहमाशिषो नित्यत्वमित्यत आह येयम् इति, नास्तिकः पृच्छति कस्माद् इति, उत्तरं जातभावस्य जन्तोः इति, अत एवैतस्मिन् जन्मनि अननुभूतमरणधर्मकस्य मरणमेव धर्मः साऽननुभूतो येन स तथोक्तः तस्य, मातुरङ्गात् प्रखलतः कल्पमानस्य मातृकल्पकादिसाम्प्रित्तं तदुरः सूत्रमतिगाढं पाणिशास्त्रमवलम्बमानस्य बालकस्य कल्पभेदाऽनुमिता हेवाऽनुपपत्ते दुःखे या स्मृतिसात्प्रसिद्धो मरणत्रासः कथं भवेदिति । ननुक्तं स्वाभावादित्यत आह न च इति न च स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमुपादत्ते गृह्णाति स्वीक्यती, एतदुक्तं भवति बालकस्थेदृश्यमानो कस्यो मयनिबन्धनः ईदृशकल्पत्वाद् अस्मादादिकाप्यवदु, बालकस्य भयं हेतुदुःखस्मृतिनिमित्तं भयत्वाद् अस्मादादिभयवद् आनामिप्रत्ययायीत्प्रबालकस्थं च भयं न दुःखस्मृतिभ्रातृद् भवति अपि तु यतो विभेयि तस्य प्रत्यवायहेतुभावमनुमाद्य

वस्तु निमित्तमुपादत्ते, तस्मादनादिवासनानुविद्धमिदं चित्तं
निमित्तवशात्काश्चिदेव वासना प्रतिलभ्य पुत्रवत्तु भोगाय
उपावर्तत इति । घटप्रसादप्रदीपकत्वं सङ्कोचविकाशि चित्तं
शरीरपरिमाणाकारमात्रमित्यपरे प्रतिपत्ताः, तथाचान्तरा-
भावः, संसारश्च युक्त इति । हृत्तिरेवास्त्र विभुनः सङ्कोच-
विकाशिनोत्याचार्यः । तच्च धर्मादिनिमित्तापेक्षं, निमित्तं
च द्विविधं वाङ्मयाध्यात्मिकं च, शरीरादिमाधनाऽपेक्षं वाङ्म-
स्तुतिदानाऽभिवादानादि, चित्तमात्राधीनं अहाद्याध्या-

सम्प्रत्यपि प्रत्यवायभयं विदध्यादिति शङ्कते, तस्माद् यस्मात्तृतीयादनुभूतचराद् देवा-
ऽनुपक्तं दुःखमुपपादितं तस्य अरथात्तस्मात्तृतीयस्य अनुभूयमानस्य तद्दुःखहेतुत्व-
मनुमाय ततो विभेति न च बालकेन चक्षिन् जन्मनि यत्कलनस्याऽन्यत दुःखहेतुत्व-
मवगतं, न च तादृशं दुःखमुपलभ्यं, तस्मात् प्राम्भवीयोऽनुभवः परिश्रियते, तत्रैत-
देवं प्रयोगमारोहति जातमादस्य बालकस्य कृतिः पूर्वाऽनुभवनिवन्धना कृति-
त्वादस्यदादिसृष्टिवदिति, न च पद्मसङ्कोचविकाशावपि स्वाभाविकौ, न हि
स्वाभाविकं कारणान्तरमेवते, बह्वरीक्षां प्रत्यपि कारणान्तराऽपेक्षाप्रसङ्गात्,
तस्मादागन्तुकमरुणकरसम्पर्कमात्रमेव कमलिनोविकाशकारणं, सङ्कोचकारणं च
संस्कारः स्थितिस्थापक इति । एवं अित्ताद्यनुमितहर्षादयोऽपि प्राचि भवे हेतवो
वेदितव्याः, तदासां तावत्, प्रकृतमुपसंहरति तस्माद् इति, निमित्तम् अन्वविपाक-
कालं कर्म, प्रतिलभ्यः अभिव्यक्तिः । प्रसङ्गतचित्तपरिमाणविप्रतिपत्तिं निरा-
चिकीर्ष्विप्रतिपत्तिमाह घटप्रसाद इति । देहप्रदेशवर्षि कार्यदर्शनाद् देहा-
द्विःसद्भावे चित्तस्य न प्रमाणमस्ति नचैतदणुपरिमाणं, दीर्घशक्त्वौमत्तथादाव-
पर्यायेण ज्ञानपञ्चकाऽनुत्पादप्रसङ्गाद्, नचाऽननुभूयमानक्रमकल्पनायां प्रमाण-
मस्ति, नचैकमणु मनो नामादेशैरिन्द्रियैरपर्यायेण सम्बन्धमस्ति, तत्पारिच्छेद्यात्
कायपरिमाणं चित्तं, घटप्रसादवर्षिप्रदीपवत् सङ्कोचविकाशी पुत्तिकाहृत्ति-
देहयोरेखोत्पस्यते, शरीरपरिमाणमेवाकारः परिमाणं यस्मैत्यपरे प्रतिपत्ताः ।
नन्वेवं कथमस्य चैतवौजसंयोगः, न खलु एतदनाश्रयं सतशरीरान्मादपिद्वेह-
वर्षिनी खोदितरैतसौ प्राप्नोति, परतन्मत्वाद, न हि स्थाखादिषु भगच्छत्सु तस्मादा-
गच्छति, नचाऽगच्छति पटे तदाश्रयं चित्रं गच्छति, तथा च न संसारः स्यादि-
त्यत पाह तथा चान्तराभावः संसारश्च युक्त इति, तथाच शरीरपरिमाणत्वे,
देहान्तरप्राप्तये पूर्वदेहत्यागश्च देहान्तरप्राप्तिसाऽन्तराऽस्यातिवाहिकशरीरसंयोगः

त्तिकं, तथा शीतं "ये चेते मैत्राद्यो ध्यायिनां विहारास्ते
वाङ्मसाधननिरनुग्रहात्मानः प्रकष्टं धर्ममभिनिर्वर्त्तयन्ति
तयोर्मानसं वलीयः, कथं, ज्ञानवैराग्ये केनातिशय्येते, दण्ड-
कारण्यं चित्तबलव्यतिरेकेण कः शारीरेण कर्मणा शून्यं कर्त्तु-
मुक्तहेत, समुद्रमगस्त्यवहा पिबेद् ॥ १० ॥

माद् भवतः, तेन खलु अयं देहान्तरे सञ्चरति, तथा च पुराणम् अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं
निष्कर्षं वमी ब्रह्माद् इति, सीऽयमन्तराभावः, अत एव संसारश्च युक्त इति ।
तदेतदस्यमात्रः स्मृतमाह इति इति, इतिरेवाऽस्य विमुक्तचित्तस्य सङ्कीर्ण-
विकाशिनौत्पाद्यः स्वयम्भूः प्रतिपेदे । इदमत्र आकृतं, यद्यनाश्रयं चित्तं न
देहान्तरसञ्चारि कथमेतदातिवाहिकमाश्रयते, तत्राऽपि देहान्तरकल्पनायामन-
वस्था, न चाऽस्य देहाद्विष्कर्षं चातिवाहिकस्य सम्भवति, निष्कृष्टस्य चेतसस्तत्त्वस्व-
त्वाद्, अस्तु तर्हि सूक्ष्मशरीरमेव आसर्गाद् आ च महाप्रलयान्निशयं चित्तानामधि-
ष्ठानं वाट्कौशिकशरीरमश्रयति, तेन हि चित्तमा सत्यलीकादाऽचाऽवीचेत्तत्र
तत्र शरीरे सञ्चरति, निष्कर्षं चास्थीपपन्नः वाट्कौशिककायाद्, तत्र हि तदन्तरा-
भावस्तस्य नियतत्वाद्, नचाऽस्याऽपि सद्भावे प्रमाणमस्ति न खलु एतदश्रयणीचरः,
न च संसारोऽस्याऽनुमानम्, चाश्राय्यमतेनाऽप्युपपत्तेः, आगमस्तु पुरुषस्य निष्कर्ष-
माह, न च चित्तं वा सूक्ष्मशरीरं वा पुरुषः, किन्तु चित्तशक्तिरप्रतिसंज्ञकः, न
चास्या निष्कर्षः सम्भवति, इत्थीपचारिकी व्याख्येयः, तथाच चित्तेशित्तः च तत्र
तत्र ह्यभ्यभाव एव निष्कर्षार्थः, यत्र स्मृतीतिहासपुराणेषु मरणानन्तरं प्रेतशरीर-
प्राप्तिः तद्विभीकश्च सपिण्डीकरणादिभिः इत्युक्तं तदनुजानीमः, चातिवाहिकत्वं
तस्य न स्पष्टमाह, नचाऽत्राऽस्ति कश्चिदागमः अक्षशरीर एव च यमपुरुषैरपि
पाशबन्धो नीयेत न तु चातिवाहिकशरीरः, तस्मादाहकारिकत्वात्ततोऽहकारस्य
मगनमच्छलवत् त्रैलोक्यव्यापित्वादिमुत्वं मनसः एवं चेदस्य इतिरपि विभ्वीति-
सर्वज्ञतापत्तिरित्यत उक्तं इतिरेवाऽस्य इति, स्यादेतत्, चित्तमाचाऽधीनाया इतिः
सङ्कीर्णविकाशी कुतः कादाचित्काचित्तवत् आह तत्र इति, तत्र चित्तं धर्माद्य-
पेक्षं इती । निमित्तं विभक्तते निमित्तं च इति, आदिशब्देनेन्द्रियधनादधी
गृह्यन्ते, श्रद्धादीत्यत्राऽपि वीर्यकृत्यादयो गृह्यन्ते, आन्तरत्वे सम्प्रतिमाश्राय्याणा-
माह तथा शीतम् इति, विहारी व्यापारः, प्रकष्टं यज्ञं, तयोः वाङ्माऽभ्यन्तरधी-
मंथे, ज्ञानवैराग्ये तत्त्वमितौ धर्मौ, केन वाङ्मसाधनमेष चतिशय्येते अभि-
सूयेते, ज्ञानवैराग्यजावेव धर्मौ तमभिभवतः बीजभावादपनयत इत्यर्थः । अत्रैव
सुप्रसिद्धसुदाहरणमाह दण्डकारण्यम् इति ॥ १० ॥

हेतुफलाश्रयालम्बनेः सङ्गृहीतत्वादिषाम-

भावे तदभावः ॥ ११ ॥

हेतुः धर्मात् सुखमधर्माद् दुःखं, सुखाद् रागो दुःखाद् द्वेषः, ततश्च प्रयत्नः, तेन मनसा वाचा कायेन वा परिस्पन्दमानः परमनुगृह्णाति उपहन्ति वा ततः पुनर्धर्माधर्मौ सुखदुःखे राग-द्वेषौ इति प्रवृत्तमिदं षड्वरं संसारचक्रम्, अस्य च प्रतिजन्म-मावर्त्तमानस्य अविद्या नेत्री मूलं सर्वज्ञेशानाम्, इत्येष हेतुः । फलन्तु यमाश्रित्य यस्य प्रत्युत्पन्नता धर्मादेः, न हि अपूर्वोपजनः, मनस्तु साधिकारमाश्रयो वासनानां, न हि अवसिताधिकारे मनसि निराश्रया वासनाः स्यातुमुत्सहन्ते । यदभिसुखीभूतं वस्तु यां वासनानां व्यनक्ति तस्यास्तदालम्बनम्, एवं हेतुफला-श्रयालम्बनैरैतैः सङ्गृहीताः सर्वा वासनाः, एषामभावे तत् संश्रयाणामपि वासनानामभावः ॥ ११ ॥

नास्त्यमतः सश्रवो, न चाऽस्ति सतो विनाश, इति द्रव्य-त्वेन सश्रवन्त्यः कथं निवर्त्तिष्यन्ते वामना इति ।

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद् धर्मा-

णाम् ॥ १२ ॥

अथेताचित्तवृत्तयो वासनाद्याऽनादयश्चेत्कथमाप्तुच्छेदो, न खलु चिति-शक्तिरनादिबुद्धिगत इत्यत आह हेतुफलाऽश्रयाऽलम्बनेः संगृहीतत्वादिषामभावे तदभावः इति ॥ ११ ॥ अनादेरपि नमुच्छेदो दृष्टः, तद् यथाऽनागतत्वमेति, सद्यभिवारित्वादसाधनं, चितिशक्तिस्तु विनाशकारणाभावात्त विनश्यति नत्व-नादित्वाद्, अत एव वासनानामनादीनामपि नमुच्छेदे कारणं सूत्रेणेति, अतु-रङ्गीपशाशावपि धर्माधर्मादिनिमित्तमुपलक्षयतः, तेन सुरापानादयोऽपि संगृ-हीता भवन्ति । नेत्री नायिका, अत्रैव हेतुमाह मूलम् इति । प्रत्युत्पन्नता वर्त्तमानता, न तु धर्मस्वरूपीत्यादः, अत्रैव हेतुः न हि इति, यदभिसुखीभूतं वस्तु कामिनीसम्पर्कादि, व्यापकाभावे व्याप्यस्याभाव इति सूत्राऽर्थः ॥ ११ ॥

भविष्यद्वास्तविकमनागतम्, अनुभूतव्यक्तिकमतौतम्, स्वव्या-
पारोपाकूटं वर्त्तमानं, त्रयं चैतदस्तु ज्ञानस्य त्रेयं, यदि चैतत्
स्वरूपतो नाभविष्यद्भेदं निर्विषयं ज्ञानमुदपत्स्यत, तस्माद्-
तौतानागतं स्वरूपतोऽस्तीति । किञ्च भोगभागीयस्य वा अप-
वर्गभागीयस्य वा कर्मणः फलमुत्पित्तु यदि निरुपाख्यमिति
तदुद्देशेन तेन निमित्तेन कुशलानुष्ठानं न युज्येत । सतस्य
फलस्य निमित्तं वर्त्तमानीकरणे समर्थं नापूर्वोपजनने, सिद्धं
निमित्तं नैमित्तिकस्य विशेषानुग्रहणं कुरुते, नापूर्वमुत्पा-
टयति । धर्मी च अनेकधर्मस्वभावः, तस्य चाध्वभेदेन धर्माः
प्रत्यवस्थिताः, न च यथा वर्त्तमानं व्यक्तिविषेषापन्नं द्रव्यतो-
ऽख्येवमतौतमनागतं वा, कथन्तर्हि, खैनैव व्यक्तौ न स्वरूपेण
अनागतमस्ति, खेन चानुभूतव्यक्तिकेन स्वरूपेण अतीतमिति,
वर्त्तमानस्यैव अध्वनः स्वरूपव्यक्तिरिति न सा भवति अतीता-

उत्तरमुद्रमवतारवितुं शक्यते नास्ति इति, असत इति सन्धातावार्तं, विद-
र्शनं वा । सू० अतीत इत्यादि ॥ १२ ॥ नासतामुत्पादो ऽस्य
विनाशः, किन्तु सतामीव धर्माचामध्वभेदपरिचाम एवोदव्ययाविति सूत्रार्थः ।
अनुभूता प्राप्ता येन व्यक्तिसत्तया, सम्प्रति व्यक्तित्वास्तीति यावद् । इतश्च त्रैका-
ख्येऽपि धर्मः सन्नित्याह यदि च इति, न क्वसन् ज्ञानविषयः सम्भवति निरु-
पाख्यत्वाद्, विषयाऽवभासं हि विज्ञानं नासति विषये भवति, त्रैकाख्यविषयं
च विज्ञानं योनिना, अस्मदादीनां च विज्ञानमसति विषये नोत्पन्नं स्याद् उप-
पद्यते च, तस्मादतीतानागते सामान्यरूपेण समनुनते स इति । एवमनुभवती
ज्ञानं विषयसत्त्वं हेतुसत्तम्, उद्देश्यत्वादप्यनागतस्य विषयत्वेन सत्त्वमेवेत्याह
किञ्च भोगभागीयस्य इति, कुशलः निपुणः, अनुष्ठेयेऽपि च यद् यन्निमित्तं तत्सर्वे
नैमित्तिके सत्त्वेन विशेषमाधत्ते, यथा काण्डखावपेदाध्यायादयः, न खल्वस्ती
काण्डखावादादोऽसत्त्वमुत्पादयन्ति, सत एव तत्प्राप्तिविकारो कुर्वन्ति, एवं कुशा-
खादयोऽपि सत एव षट्स्य वर्त्तमानमावहेतव इत्याह सतस्य इति, यदि तु वर्त्त-
मानत्वाभावादतीतानागतयोरेसत्त्वं इत्येव भी वर्त्तमानस्याऽप्यभावीऽतीतानाग-
तत्वाभावाद्, अथधर्मविशिष्टतया तु सत्त्वं त्रयाचामप्यविशिष्टमित्यभिप्रायेणाह

नागतयोरध्वनोः, एकस्य चाध्वनः समये द्वावध्वानौ धर्मि-
समन्वागतौ भवत एवेति नाऽभूत्वा भावस्त्रयाणामध्वना-
मिति ॥ १२ ॥

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

ते खलु धर्मी द्रव्धानो धर्मा वर्तमाना व्यक्तात्मानो धर्मी-
तानागताः सूक्ष्मात्मानः षडविशेषरूपाः, सर्वमिदं गुणानां
सन्निवेशविशेषमात्रमिति परमार्थतो गुणात्मानः, तथा च
शास्त्राऽनुशासनं “गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमुच्छति ।
यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम्” इति ॥ १३ ॥

यदा तु सर्वे गुणाः कथमेकः शब्द एकमिन्द्रियमिति,—

परिणामैकत्वाद् वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

धर्मो च इति, प्रत्येकमवस्थानं प्रत्यवस्थितिरिति । द्रव्यत इति द्रव्ये धर्मिणि,
सर्वविभक्तिरसत्तिः, यदि धर्मीतानागतावतीतानागतत्वेन साक्षाद् वर्तमानसमये
तस्मान्मात्रं स्यातामिष्यत चाह एकस्य च इति । प्रकृतमुपसंहरति नाऽभूत्वा
भाव इति ॥ १२ ॥

आदितद्, अयन्तु नानाप्रकृती धर्मिधर्मावस्थापरिणामरूपो विश्वभेदप्रपञ्चो
न प्रधानादेकत्वाद् भवितुमर्हति, न अविशेषत्वात्कारणात्कार्यभेदसम्भव इत्यत
चाह ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥ ते द्रव्धानो धर्मा व्यक्ताश्च सूक्ष्माश्च गुणा-
त्मानो, न त्रेणुष्याऽतिरिक्तमेषामस्ति आरब्धं, वैचित्र्यान्तु तदाहितानादिद्वेष-
वासनाद्युगतावैचित्र्याद् । यद्योक्तं वायुपुराणे वैश्वरूप्यात् प्रधानस्य परिणामी-
ऽयमहं इति, व्यक्तानां पृथिव्यादीनामीकादशेन्द्रियाणां च वर्तमानानामतीता-
ऽनागतत्वं षडविशेषा यथायोगं भवन्ति । सन्धति विश्वस्य नियत्वाऽनियकरूपे विभ-
जनं नियकरूपमाह सर्वमिदम् इति, इदं दृश्यमानं, सन्निवेशः संस्वानभेदवान्
परिणाम इत्यर्थः । अत्रैव षष्टितन्त्रशास्त्राऽनुश्रुतिः मायेव तु न माया, सुतु-
च्छकं विनाशि, यथा हि मायान्हायेवाप्यथा भवति एवं विचारा अपि चावि-
र्भावतिरोभावधर्माः प्रतिचक्षणमप्यथा, प्रकृतिर्निमित्ततया मायाविश्वभेद परमाहो
इति ॥ १३ ॥

प्रख्याक्रियास्थितिशीलानां गुणानां ग्रहणात्मकानां करण-
भावेन एकः परिणामः श्रोत्रमिन्द्रियं, ग्राह्यात्मकानां शब्दभा-
वेन एकः परिणामः शब्दो विषय इति, शब्दादीनां मूर्त्तिसमा-
नजातीयानामेकः परिणामः पृथिवीपरिमाणुस्तन्मात्रावयवः,
तेषां चैकः परिणामः पृथिवी गौर्द्वन्द्वः पर्वत इत्येवमादिः,
भूतान्तरेषु अपि स्नेहौष्णप्रणामित्वावकाशदानानि उपादाय

भवतु त्रैगुण्यस्य इत्थं परिणामवैचित्र्यामेकस्य परिणामः पृथिवीयमिति वा तीय-
मिति वा कुतः, चत्वारामन एकत्वविरोधादित्याशङ्क्य सूत्रमवतारयति यदा तु सर्वे
गुणा इति सू० परिणामैकत्वाद् वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥ बहूनामप्येकः परिणामो
दृष्टः, तद्यथा गवाश्वमहिषमातङ्गानां कमानिच्छिप्रानामेको खवषत्वजातीय-
खच्चवः परिणामः, वसिष्ठैस्त्रिभुवनानां च प्रदीप इति, एवं बहुत्वैऽपि गुणानां
परिणामैकत्वं, ततस्तन्मात्रभूतभौतिकानां प्रत्येकं तत्त्वमेकत्वम् । ग्रहणात्मकानां
सत्त्वप्रधानतया प्रकाशात्मनामहङ्काराऽवान्तरकाव्यायां करणभावेनैकः परिणामः
श्रोत्रांमिन्द्रियम्, तेषामेव गुणानां तमः प्रधानतया जडत्वेन ग्राह्यात्मकानां शब्द-
तन्मात्रभावेनैकः परिणामः शब्दो विषयः, शब्द इति शब्दतन्मात्रं, विषय इति
जडत्वमाह, न तु तन्मात्रस्य श्रोत्रविषयत्वसम्भव इति, शेषं सुगमम् । अथ
विज्ञानवादिनां वैनाशिकसमुत्थापयति नास्त्यर्थो विज्ञानविसङ्घर्ष इति, किं हि
भूतभौतिकानि विज्ञानमात्राद् भिन्नानि भेदियुक्तसदुत्पत्तिकारणमीदृशं प्रधानं
कल्पेत, न तु तानि विज्ञानातिरिक्तानि सन्ति परमायतः, तत्कथं प्रधानकल्पनं,
कथं च ग्रहणानामिन्द्रियाणामहङ्कारविकाराणां कल्पना इति, तथा हि जड-
त्वाऽर्थकं स्वजननकाशत्रात्प्राप्त्यर्थो विज्ञानविसङ्घर्षः, साङ्घर्षव्यं सम्बन्धः, तदभावी
विसङ्घर्षः, विरभावायः, विज्ञानाऽसम्बन्धी नास्तीतिव्यवहारयोग्य इत्यर्थः ।
अस्ति तु विज्ञानसर्बविसङ्घर्षं, तस्य स्वयंप्रकाशत्वेन स्वगीचराऽस्मित्वाव्यवहार-
कृतं चो जडमयं प्रत्यपेक्षाभावात्, तदनेन वेद्यत्वसङ्घोषकानियमी सूचितो
विज्ञानवादिना, तौ चैवं प्रयोगमाश्रीदतः यद्वाद्ये येन वेदनेन तत्तयो न भिद्यते
अथ ज्ञानकाऽस्मा वेद्यो न भूतभौतिकानोति विद्वत्प्राप्तिपक्षः, निवेद्यभेद-
विद्वत्त्वेन आतं वेद्यत्वं दृश्यमानं स्वव्यापकमभेदसुप्रस्थापवत्तद्वत्त्वं भेदं प्रति-
ष्ठापयतीति । तथा यद्येन नियतसङ्घोषकत्वं तत् तन्नो न भिद्यते यथैकस्मा-
च्चत्वाद् द्वितीयवत्तः, नियतसङ्घोषकत्वाऽर्थो ज्ञानेनेति व्यापकविद्वत्पक्षः
निवेद्यभेदव्यापकाऽनियतविद्वत्तो नियतोऽनियतं निवर्त्तयत्प्रज्ञात्वं भेदं इति-

सामान्यमेकविकारारम्भः समाधेयः । नास्वर्थो विज्ञान-
विसहचरोऽस्ति तु ज्ञानमर्थविसहचरं स्वप्नादौ कल्पितमित्य-
नया दिशा ये वस्तुस्वरूपमपङ्कवते ज्ञानपरिकल्पनामात्रं वस्तु
स्वप्नविषयोपमं न परमार्थतोऽस्तीति ये आहुः ते तथेति प्रत्यु-
पस्थितमिदं स्वमाहात्म्येन वस्तु कथमप्रमाणात्मकेन विकल्प-
ज्ञानवलेन वस्तुस्वरूपमुत्सृज्य तदेवाऽपलपन्तः अद्वैयवचनाः
स्युः ॥ १४ ॥

चिपतीति । स्यादेतद्, अर्थेभ्यो भिन्नी ज्ञानात्कथं भिन्नवत् प्रतिभासत इत्यत
'आह कल्पितम् इति, यथाहर्वैनाशिकाः सङ्घोपलम्भनिवसादभेदी नीलतद्धियोः
भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्द्राविवादये इति, कल्पितत्वं विग्रहयति ज्ञानपरिकल्पना
इति, निराकरोति ते इति, ते कथं अद्वैयवचनाः स्युरितिसम्बन्धः, प्रतिज्ञान-
सुपस्थितं, प्रत्युपस्थितं, कथं तथा इति, यथा यथाऽवभासत इदङ्काराद्यद्वेने
तथा तथा स्वयमुपस्थितं, न तु कल्पनीयकल्पितं विज्ञानविषयतापन्नम् । स्वमा-
हात्म्येनेति कारणत्वं विज्ञानं प्रति अर्थस्य दर्शयति, यथादर्थेन स्वकीयया याज्ञ-
शक्त्या विज्ञानमजनि तच्छादयस्य याज्ञकं, तद्वैवं भूतं वस्तु कथमप्रमाणात्मकेन
विकल्पज्ञानवलेन विकल्पस्याऽप्रमाणात्मकत्वात् तद्वलस्याऽपि तदात्मनोऽप्रमाणात्म-
कत्वं, तेन वस्तुस्वरूपमुत्सृज्य उपभूतं कृत्वा, उपदहति काचित्कः पाठः, तत्राऽपि
म एवाऽर्थः, तदेवाऽपलपन्तः अज्ञातव्यवचनाः स्युरिति, इदमत्राकृतं सङ्घो-
पलम्भनिवमथ वेद्यत्वं च इत् सून्दिग्धव्यतिरेकतयाऽनेकान्तिकी, तथा हि, ज्ञाना-
कारस्य भूतभौतिकादीर्यदेतद् वाह्यत्वं स्थूलत्वं च भासते न ते ज्ञाने सम्भवतः,
तथा हि ज्ञानादेष्टव्यापिता स्थूलत्वं, विच्छिन्नदेष्टता च वाह्यत्वं, नचैहविज्ञानस्य
ज्ञानादेष्टव्यापिता विच्छिन्नदेष्टता अपोपपद्यते, तद्देष्टत्वात्तद्देष्टत्वलक्षणविरुद्धधर्म-
संसर्गस्यैकत्राऽसम्भवाद, सम्भवे वा त्रैलोक्यस्यैकत्वप्रसङ्गपद, अत एवाऽस्तु विज्ञानभेद
इति चेत्, इत् भोः परमत्त्वगोचराणां प्रत्ययानां परस्परवार्ताऽनभिज्ञानां
स्वगीचरमात्रजागृकत्वाणां कृतत्वोऽर्थं स्थूलाऽवभासः, न च विकल्पगोचराऽभि-
ज्ञापः, संसर्गाऽभावाद, विग्रहप्रतिभासत्वाच्च, न च स्थूलमालोचितं यतस्तदुपाधि-
कस्य विग्रहता भवेत् तत् पृष्ठभाविनः, न चाविकल्पवद् विकल्पोऽपि स्वाऽकार-
मात्रगोचरः, तस्य चाऽस्थूलत्वाद् न स्थूलगोचरी भवितुमर्हति, तच्छाद वाह्ये च
प्रत्यये स्थूलस्य वाह्यस्य चाऽसम्भवादलीकनेव तदाऽस्यातस्य, न चालीकं विज्ञान-
नाहम्भिन्नं, विज्ञानस्य तद्वत् तुच्छत्वप्रसङ्गाद्, तथा च वेद्यत्वस्याऽभिद्वैयवचना-

कुतश्चेतदन्याय्यम्,

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥१५॥

बहुचित्तावलम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणं, तत् खलु-
नैकचित्तपरिकल्पितं, नाप्यनेकचित्तपरिकल्पितं, किन्तु स्वप्र-
तिष्ठं, कथं, वस्तुसाम्ये चित्तभेदाद् धर्मापेक्षं चित्तस्य वस्तु-
साम्येऽपि सुखज्ञानं भवति, अधर्मापेक्षं तत एव दुःखज्ञानम्,
अविद्यापेक्षं तत एव मूढज्ञानं, सम्यग्दर्शनाऽपेक्षं तत एव
माध्यस्थ्यज्ञानमिति, कस्य तच्चित्तेन परिकल्पितं, न चान्य-
चित्तपरिकल्पितेनार्थेनाऽन्यस्य चित्तोपरागो युक्तः, तस्माद्

भावात्कुतो भेदप्रतिपक्षत्वं, सद्दोषलक्षणनिश्चयस्य सदसतीरिव विज्ञानस्थौल्ययोः
सतीरपि स्वभावाद्वा कुतश्चित् प्रतिबन्धाद्दोषपरत्वं ते, तस्मादनैकान्तिकत्वादेतो
ह्येवाभासौ विकल्पमात्रमेव वाद्याभावे प्रसुवाते, न च प्रत्यक्षमाहात्म्यं विकल्प-
मात्रेणापीद्यते तस्यात्प्राप्तं कथमप्रमाणात्वात्केन विकल्पज्ञानबलेन इति, एतेन
प्रत्ययत्वमपि स्वप्नादिप्रत्ययदृष्टान्तेन निराख्यत्वमन्वसाधनमपास्तम्, प्रमेयविकल्प-
स्त्वयविविच्यबस्थापनेन प्रत्युक्ताः, विस्तरस्तु न्यायकश्चिन्नायामनुसरणीयः, तदिह
कृतं विस्तरेणेति ॥ १४ ॥

तदेवमुत्सृज्यं भाष्यकृद्विज्ञानाऽतिरिक्तस्यापने युक्तिमुक्त्वा सौत्री युक्तिमवतार-
यति कुतश्चेतद् इति, सू० वस्तु-पन्थाः ॥ १५ ॥ यत्रानाले यस्यैकत्वं तत्ततोऽन्यत्वं
भिद्यते, यथा चैतस्य ज्ञानमेकं भिन्नेभ्यो देवदत्तविष्णुमित्रसैत्रप्रत्ययेभ्यो भिद्यते,
ज्ञाननानालेऽपि चाऽर्थो न भिद्यत इति भवति विज्ञानेभ्योऽन्यः, अभेदसाऽर्थस्य
ज्ञानभेदेऽपि प्रमादृष्ट्यां परस्परप्रतिसन्धानादवस्यते, अस्ति हि रक्तद्विष्टविसृष्ट-
मध्यस्थानामेकत्वां यीषिति प्रतीयमानायां प्रतिसन्धानं या त्वया दृश्यते सैव
मयाऽपीति, तस्माद् वस्तुसाम्ये चित्तभेदान्, ज्ञानभेदान्, तयोः अर्थज्ञानयोः,
विभक्तः पन्थाः स्वरूपभेदीपायः, सुखज्ञानं कान्तायां कान्तस्य, सपत्नीनां दुःख-
ज्ञानं, चैतस्य तु तामविन्दती मूढज्ञानं, विषादः । स्यादेतद्, य एवस्य चित्तेन
परिकल्पितः कामिनीलक्षणीऽर्थः तेनैवाऽन्वेषामपि चित्तमुपरव्यत इति साधा-
रणमुपपद्यत इत्यत आह नचाऽन्य इति, तथा सत्येकस्मिन्नीलज्ञानवति सर्वं एव
नीलज्ञानवत्तः स्युरिति । नन्वर्थवादिनामप्येकोऽर्थः कथं सुखादिभेदमिप्र-

वस्तुज्ञानयोर्ग्राह्यग्रहणभेदभिन्नयोर्विभक्तः पत्या नाऽनयोः
सङ्करगन्धोऽप्यस्तीति । साङ्करपक्षे पुनर्वस्तु त्रिगुणं चलं
च गुणवृत्तमिति धर्मादिनिमित्तापेक्षं चित्तरभिसम्बध्यते,
निमित्तानुरूपस्य च प्रत्ययस्योत्पद्यमानस्य तेन तेन आत्मना
हेतुर्भवति ॥ १५ ॥

केचिदाहुः ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वाद् सुखादिवद् इति,
त एतया द्वारा साधारणत्वं बाधमानाः पूर्वोत्तरेषु क्षणेषु
वस्तुरूपमेव अपङ्गुवते ।

न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा
किं स्याद् ॥ १६ ॥

एकचित्ततन्त्रं चेद् वस्तु स्यात् तदा चित्ते व्यग्रं निरुद्धे

विज्ञानहेतुः, न हि चविलक्षणात्कारणात्कार्यभेदो युक्त इत्यत आह साङ्करपक्षे
इति, एकस्यैव बाह्यस्य वस्तुनस्त्रैगुणपरिणामस्य वैकल्पसुपपन्नम् । एवमपि सर्व-
णामविशेषेण सुखदुःखमोहात्मकं विज्ञानं स्यादित्यत आह धर्मादिनिमित्ताऽपे-
क्षम् इति, रजः सङ्घितं सत्त्वं धर्मापेक्षं सुखज्ञानं जनयति, सत्त्वेनैव तु विग-
लितरजस्कं विद्यापेक्षं माध्यस्थ्यज्ञानमिति, ते च धर्मादयो न सर्वे सर्वत्र पुरुषे
सन्ति, किन्तु कश्चिच्चिदित्यभ्युपपन्ना व्यवस्थिति । अत्र केचिदाहुः प्रवादकाः
ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात् सुखादिवद् इति, एतदुक्तं भवति भवत्वर्थो ज्ञानाद्
व्यतिरिक्तः तथाऽप्यसौ जडत्वाद् न ज्ञानसन्तरेण शक्यः प्रतिपत्तुं, ज्ञानेन तु
भासनीयः, तथा च ज्ञानसमय एवाऽस्ति नाऽन्यदा, प्रमाणाऽभावाद इति, तदे-
तदुक्तं तावद् दूषयति भाष्यकारः त एतया द्वारा इति । वस्तु खलु सर्व-
चित्तसाधारणमनेकत्वपरस्पररीक्षमानं परिणामाऽत्मकमनुभूयते शौकिकपरी-
च्छकैः, तच्च विज्ञानेन सह भवेन्नूनमीवंविधम् एवं चेद्विदमंशस्योपरि कोऽयम-
गुरोरो येन सीऽपि नाऽपङ्गुयेत्यर्थः । सा वा मूर्खिदमंशस्याऽपङ्गुवो ज्ञानसहभू-
रेवाऽस्त्वर्थः तत्राऽप्याह सू० नचैक चित्त इत्यादि ॥ १५ ॥

अहं चटयाह चित्तं तद्यदा पटद्रव्यव्ययतया न चटे कर्तते यथा विवेक-
विवक्षणासीत् तदेव च निरीधं समापयते तदा चटज्ञानस्य वा विवेकज्ञानस्य

वा स्वरूपमेव तेन अपरामृष्टमन्यस्याविषयीभूतमप्रमाणक-
मगृहीतस्वभावकं केनचित् तदानीं क्लिप्तस्याद्, सम्बध्य-
मानं च पुनश्चित्तेन कृत उत्पद्येत, ये च अस्यानुपस्थिता
भागास्ते चाऽस्य न स्युः, एवं नास्ति पृष्टमित्युदरमपि न
गृह्येत, तस्मात् स्वतन्त्रोऽर्थः सर्वपुरुषसाधारणः, स्वतन्त्राणि
च चित्तानि प्रतिपुरुषं प्रवर्तन्ते, तयोः सम्बन्धादुपलब्धिः
पुरुषस्य भोग इति ॥ १६ ॥

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाता-
ऽज्ञातम् ॥ १७ ॥

अयस्कान्तमणिकल्पा विषया अयःसधर्मकं चित्तमभि-
सम्बध्योपरप्लव्यन्ति, येन च विषयेणोपरक्तं चित्तं स विषयो

वाऽभावाद् विवेकी वा घटो वा ज्ञानभेदमात्रजीवनसत्ताशाश्रय एव स्यादि-
त्याह एकचित्ततन्त्रम् इति, क्लिप्तस्यात् न स्यादित्यर्थः । सम्बध्यमानं च चित्तेन
तदन्तुविवेकी वा घटो वा कृत उत्पद्येत, नियतकारणाऽन्वयन्यतिरेकाऽनुविधायि-
भावानि हि कार्याणि न स्वकारणमतिवर्धं कारणान्तराद् भवितुमीक्षते, भा
भूदकारणत्वे तेषां कादाचित्कत्वव्याघातः, न च तदज्ञानकारणत्वमेव तत्कारण-
मिति युक्तम् । आशानोदकस्य मोदकस्य चोपप्लव्यमानस्य रसवीर्यविषाकादि-
साम्यप्रसङ्गात्, तस्यात्माघूर्तं—‘संबध्यमानं वा पुनश्चित्तेन कृत उत्पद्येत’ इति ।
अपि च यो योऽर्वाभागाः स सर्वो मध्यपरभागव्यापः, ज्ञानाऽधीने सहावैलस्या-
ननुभूयमानत्वान्मध्यपरभागी न स इति व्यापकाऽभावादर्वाभागीऽपि न स्यादि-
त्यर्थाऽभावात्कुतो ज्ञानसङ्घभूरर्थ इत्याह ये चास्य इति, अनुपस्थिता अज्ञाताः,
उपसंहरति तस्याद् इति, शेषं सुगमम् ॥ १६ ॥

स्यादितद्, अर्थश्चेत्स्वतन्त्रः स च जडस्वभाव इति न कदाचित् प्रकाशेत्,
प्रकाशने वा जडत्वमप्यस्याऽपगतमिति भावोऽप्यपगच्छेत्, न जातु स्वभावमपहाय
भावो वर्तितुमर्हति, नचेन्द्रियाद्याधेयी जडत्वभावस्याऽर्थस्य धर्मः प्रकाश इति
मान्यतं, अर्थधर्मत्वे मौक्त्यादिवत्सर्वपुरुषसाधारण इत्येकः ब्राह्मार्थश्च इति सर्वे
विदांसः प्रसङ्गान् न जायः कश्चिदिति, नचाऽतीताऽनागतधीर्धर्मः प्रत्युपधी

ज्ञातस्ततोऽन्यः पुनरज्ञातः, वस्तुनो ज्ञाताऽज्ञातस्वरूपत्वात्
परिणामि चित्तम् ॥ १७ ॥

यस्य तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य—

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्या-
ऽपरिणामित्वाद् ॥ १८ ॥

यदि चित्तवत्प्रभुरपि पुरुषः परिणमेत ततस्तद्विषया-
श्चित्तवृत्तयः शब्दादिविषयवद् ज्ञाताऽज्ञाताः स्युः, सदा
ज्ञातत्वं तु मनसस्तत्प्रभोः पुरुषस्याऽपरिणामित्वमनुमाप-
यति ॥ १८ ॥

युक्तः, तस्मात् स्वतन्त्रोऽर्थ उपलभ्यविषय इति मनोरथमात्रमेतदित्यत आह सू०
तदुपराग इत्यादि, जडस्वभावोऽप्यर्थे इन्द्रियप्रनाडिकया चित्तसुपरञ्जयति, तदेवं-
भूतं चित्तदर्पणमुपसङ्गान्तप्रतिविम्बा चित्तशक्तिश्चित्तमर्धोपरक्तं चेतयमानाऽर्ध-
मनुभवति जलधौ किञ्चित्प्राकट्यादिकमाधत्ते, नाऽप्यसंबद्धा चित्तेन, तत्प्रति-
विम्बमङ्गान्तरकत्वाद् इति, यद्यपि च सर्वगतत्वाच्चित्तस्य चेन्द्रियस्य चाऽऽङ्गकारि-
कस्य विषयेषाऽस्ति सम्बन्धः तथाऽपि यत्र शरीरे वृत्तिमसितं तेन सङ्गसम्बन्धो
विषयाणामित्यस्यस्कान्तमणिकत्या इत्युक्तं, अयः सधर्मकं चित्तमिति इन्द्रिय-
प्रनाडिकयाऽभिसम्बन्धोपरञ्जयति । अत एव चित्तं परिणामीत्याह वस्तुनः
इति ॥ १७ ॥

तदेवं चित्तव्यतिरेकिणमर्थमयस्याप्य तेभ्यः परिणतिधर्मकेभ्यो व्यतिरिक्त-
मात्मानमादर्शयितुं तद्वैधर्म्याऽपरिणामित्वमस्य वक्तुं पूरयित्वा सूत्रं पठति, यस्य
तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्याऽपरिणामि-
त्वाद् ॥ १८ ॥ अममूढविश्वित्तैकाग्रताऽवस्थितं चित्तमानिरीषात्सर्वदा पुरुषेणा-
ऽनुभूयते वृत्तिमत्, तत्कस्य हेतोः, यतः पुरुषोऽपरिणामी, परिणामित्वे चित्त-
वस्तुपुरुषोऽपि ज्ञाताऽज्ञातविषयो भवेद् ज्ञातविषय एव त्वयं, तस्मादपरिणामी,
ततश्च परिणामिभ्योऽतिरिच्यत इति । तदेतदाह यदि चित्तवद् इति, सदा
ज्ञातत्वं तु मनसः सवृत्तिकस्य तस्य नः प्रभुः स्वामी, भोक्तृश्चावत्, तस्य प्रभोः
पुरुषस्याऽपरिणामित्वमनुमापयति तथा चाऽपरिणामिनस्तस्य परिणामिनश्चित्तात्
पुरुषस्य भेद इति भावः ॥ १८ ॥

स्वादाशङ्का चित्तमेव स्वाऽभासं विषयाभासं च भविष्यति
अग्निवद्,

न तत् स्वाऽभासं दृश्यत्वाद् ॥ १८ ॥

यथेतराण्यौन्द्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यत्वान्न स्वाभा-
सानि तथा मनोऽपि प्रत्येतद्यं, न चाग्निरन्न दृष्टान्तः, न
हि अग्निरात्मस्वरूपमप्रकाशं प्रकाशयति, प्रकाशशायं
प्रकाश्यप्रकाशकसंयोगे दृष्टः, न च स्वरूपमात्रेऽस्ति संयोगः ।
किञ्च स्वाभासं चित्तमित्यग्राह्यमेव कस्वचिदिति शब्दार्थः
तद्यथा स्वात्मप्रतिष्ठमाकाशं न परप्रतिष्ठम् इत्यर्थः, स्वबुद्धि-
प्रचारप्रतिसंवेदनात् सत्वानां प्रवृत्तिर्दृश्यते क्रुद्धोऽहं भौतो-

अत्र वैनाशिकमुत्यापयति स्वादाशङ्का इति, अयमर्थः स्वादेवं यदि चित्त-
मात्मनो विषयः स्वात् नस्ति तदस्ति, अपि तु स्वप्रकाशमेतद्विषयाऽभासं पूर्वचित्तं
प्रतीत्य समुत्पन्नं, तत्कृतः पुरुषस्य सदा ज्ञातविषयत्वं, कृतकारं च परिधा-
मिन्मिच्छिताद्देद इति, सू० न तद् इत्यादि ॥ १८ ॥ भवेदंतदेवं यदि स्वसंज्ञितं चित्तं
स्वाश्रित्येदं तद्धि परिष्णामितया नीलादिपटनुभवव्याप्यं, यथाऽनुभवव्याप्यं न
तत्स्वाभासं भवितुमर्हति, स्वात्मनि उचितविरोधाद्, न हि तदेव क्रिया च कर्म
च कारकं च, न हि पाकः पच्यते छिदा वा छिद्यते, पुरुषस्वपरिष्णामी नाऽनु-
भवकर्म इति नाऽस्मिन् स्वयम्प्रकाशता न युज्यते, अपराधीनप्रकाशतोऽस्व
स्वयम्प्रकाशता, नानुभवकर्मतः, तस्माद् दृश्यत्वाद् दर्शनकर्मं चित्तं न स्वाभा-
सम्, चात्मप्रकाशप्रतिबिम्बितस्यैव चित्तस्य तद्वृत्तिविषयाः प्रकाशन इति भावः ।
ननु दृश्योऽग्निः स्वयम्प्रकाशश्च न हि यथा घटादधीऽग्निना व्यन्तने एवमाग्निरग्न्य-
न्तरेष्वेत्यत आह नचाऽग्निरन्न इति, कर्णाद् नद्यग्निः इति, मा नामाग्निरग्न्यन्तरात्
प्रकाशितं विज्ञानात् प्रकाशत इति न स्वयम्प्रकाश इति न स्वभिचार इत्यर्थः ।
प्रकाशशायम् इति अयमिति पुरुषस्वभावात् प्रकाशाद् व्यवच्छिनत्ति, क्रियाकथः
प्रकाश इति यावद् । एतदुक्तं भवति वा या क्रिया सा सा सर्वा कर्तृकरकर्म-
सम्बन्धेन दृष्टा, यथा पाको दृष्टवैजाऽग्निस्तुलसम्बन्धेन, तथा प्रकाशोऽपि क्रिया
इति, तथाऽपि तथा भवितव्यम्, सम्बन्धश्च भेदाश्रयो नाऽभेदे सम्बन्धतोऽर्थः ।
स्वादाशङ्का चित्तमित्यग्राह्यमेव कस्व चिदिति शब्दार्थः, स्वादेतद् ना भूद्

इहमसुत्र मे रागोऽसुत्र मे क्रोध इति, एतत् स्वबुद्धेरग्रहणे
न युक्तमिति ॥ १८ ॥

एकसमये चोभयाऽनवधारणम् ॥ २० ॥

न चैकस्मिन् क्षये स्वपररूपावधारणं युक्तं, क्षणिक-
वादिनो यद् भवनं सैव क्रिया तदेव च कारकमित्यभ्युप-
गमः ॥ २० ॥

स्यान्मतिः स्वरसनिरुद्धं चित्तं चित्तान्तरेण गृह्यत इति ।

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृति-
सङ्करश्च ॥ २१ ॥

याञ्चं चित्तं न हि गृह्यस्याकारणस्याऽव्यापकस्य च निवृत्तौ चित्तनिवृत्तिः,
इत्यत आह स्व बुद्धि इति, बुद्धिः चित्तम्, प्रचाराः व्यापाराः, सत्त्वाः प्राणिनः,
चित्तस्य उक्तिभेदाः क्रोधलोभादयः स्वाश्रयेण चित्तेन स्वविषयेण च सङ्ग प्रत्या-
त्ममनुभूयमानाश्चित्तस्याऽप्याहतां विषयत्वान्तर्यः । स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदन-
मेव विशदयति कुडोऽहम् इति ॥ १८ ॥

सू० एकसमये चोभयाऽनवधारणम् ॥ २० ॥ स्वाभासं विषयाभासं चित्तमिति
श्रुवाणो न तावद्येनैव व्यापारेणात्मानमवधारयति तेनैव विषयमपीति बहुमर्हति,
न ह्यविलक्षणो व्यापारः कार्यभेदाय पर्याप्तः, तस्माद् व्यापारभेदोऽङ्गीकर्तव्यः,
न च वैनाशिकानामुत्पत्तिभेदातिरिक्तोऽपि व्यापारः, नचैकस्या एवोत्पत्तेरविलक्ष-
णायाः कार्यवैलक्षण्यसम्भवः, तस्याकस्मिन्कालप्रसङ्गाद्, नचैकस्योत्पत्तिसदृशसम्भवः,
तस्मादर्थस्य च ज्ञानरूपस्य चाऽवधारणं नैकस्मिन् समय इति । तदेतद् भाष्यो-
च्यते नचैकस्मिन् क्षये इति, तथा चोक्तं वैनाशिकैः स्मृतिर्वैनाशिकां क्रिया सैव कारकं
सैव चोच्यते इति, तस्माद् दृक्कालमेतच्चित्तस्य सदातनं स्वाभासत्वमपनयद् द्रष्टारं
च द्रष्टरपरिणामित्वं च दर्शयतीति सिद्धम् ॥ २० ॥

पुनः वैनाशिकसुत्यापयति स्यान्मतिः इति, ना सूद दृक्कालेन स्वसंवेदन-
मेवमप्यात्मा न सिद्धाति, स्वसन्मानवर्तिना चरमचित्तक्षणेन स्वरसनिरुद्धस्वजन-
कचित्तक्षयसङ्घादित्यर्थः, समस्य तज्ज्ञानत्वेन, चनकारं चाव्यवहितत्वेन, सम-
नकारं, तेन । सू० चित्तान्तर इत्यादि ॥ २१ ॥ बुद्धिः इति चित्तमित्यर्थः । नाऽ-

अथ चित्तं चेच्चित्तान्तरेण गृह्येत, बुद्धिबुद्धिः केन गृह्यते साऽप्यन्यया साऽप्यन्ययेत्यतिप्रसङ्गः, स्मृतिसङ्करश्च यावन्तो बुद्धिबुद्धीनामनुभवास्तावन्म्यः स्मृतयः प्राप्नुवन्ति, तत्सङ्करा-
 चैकस्मृत्यनवधारणं च स्याद्, इत्येवं बुद्धिप्रतिसंवेदिनं पुरुष-
 मपलपद्भिर्वैनाशिकैः सर्वमेव आकुलीकृतं, ते तु भोक्तृस्वरूपं
 यत्र क्वचन कल्पयन्तो न न्यायेन सङ्गच्छन्ते, केचित्सत्त्व-
 मात्रमपि परिकल्प्याऽस्ति स सत्त्वो य एतान् पञ्च स्कन्धान्
 निःक्षिप्याऽन्यांश्च प्रतिसन्दधातीत्युक्त्वा तत एव पुनस्त्रस्यन्ति,
 तथा स्कन्धानां महानिर्वेदाय विरागायानुत्पादाय प्रशा-
 न्तये गुरोरन्तिके ब्रह्मचर्यं चरिष्यामीत्युक्त्वा सत्त्वस्य पुनः
 सत्त्वमेवाऽपङ्कवर्त । साङ्ख्ययोगादयस्तु प्रवादाः स्वशब्देन
 पुरुषमेव स्वामिनं चित्तस्य भोक्तारमुपयन्ति, इति ॥ २१ ॥

कथम्,—

चित्तेरप्रतिसङ्गमायास्तदाकारापत्तौ म्बुद्धि-
 संवेदनम् ॥ २२ ॥

अपरिणामिनौ हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसङ्गमा च परिणा-

गृहीता चरमा बुद्धिः पूर्वबुद्धियुक्तसमर्था, न हि बुद्ध्याऽसम्बन्धा पूर्वा बुद्धि-
 बुद्ध्या भवितुमर्हति, न ह्यगृहीतदस्त्री दक्षिणमवगन्तुमर्हति, तस्मादनवस्थिति ।
 विज्ञानवेदानासंशारूपसंस्काराः स्तन्वाः । साङ्ख्ययोगादयस्तु प्रवादाः साङ्खाय
 योगश्च त एवादयो तेषां वैशेषिकादिप्रवादानां ते साङ्ख्ययोगादयः प्रवादाः ।
 मुगममन्यद् ॥ २१ ॥

स्यादेतद्, यदि चित्तं न स्वाभासं नापि चित्तान्तरवेद्यं आत्मनाऽपि कथं
 भोक्तव्ये चित्तं, न खस्वात्मनः स्वयन्मकारस्याऽप्यसि क्षाचित् क्रिया, न च ताम-
 र्थेण कर्ता, न चाऽसम्बन्धितेन कर्मणा तस्मिन् भोक्ता, अतिप्रसङ्गाद्, इत्याशयवान्
 इत्यति कथम् इति, सूत्रेषीत्तरमाह सू० चित्ते इत्यादि ॥ २१ ॥ यत् तदधीचद्

मिथ्ये प्रतिसङ्घातेव तद्वृत्तिमनुपतति, तस्याश्च प्राप्तचेत-
न्योपग्रहस्वरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारिमात्रतया बुद्धिवृत्त्यवि-
शिष्टा हि ज्ञानवृत्तिराख्यायते । तथाचोक्तं “न पातालं न
च विवरं गिरीणां नैवाऽन्धकारं कुक्षयो नोदधीनाम् । गुहा
यस्यां निहितं ब्रह्म शाश्वतं बुद्धिवृत्तिमविशिष्टां कवयो वेद-
यन्ते” इति ॥ २२ ॥

अतश्चेतदभ्युपगम्यते—

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥

मनो हि मन्तव्येनार्थेनोपरक्तं ततस्वयं च विषयत्वा-
दिषयिणा पुरुषेण आत्मोयया वृत्त्याऽभिमंबद्धं तदेतच्चित्त-
मेव द्रष्टृदृश्योपरक्तं विषयविषयिनिर्भासं चेतनाऽचेतनस्वरू-

वृत्तिमाह्वयमितरत्र इति, तद्विषयः सम्प्रत्यितं, चित्तेः स्वबुद्धिमवेदनं बहुसंज्ञा-
कारापत्तौ चित्तिप्रतिबिम्बाऽधारतया तदरूपतापत्तौ सत्याम्, यथा हि चन्द-
मसः क्रियामन्तरेणाऽपि संक्रान्तचन्दप्रतिबिम्बममलं जलममलं जलमिव चन्दम-
समवभासयति एवं विनाऽपि चित्तिव्यापारमुपसंक्रान्तचित्तिप्रतिबिम्बं चित्तं
स्वगतया क्रियया क्रियावतीमसङ्गतामपि सङ्गतां चित्तशक्तिसवभासयद् भोग्य-
भावमासादयद् भोक्तृभावमापादयति तस्या इति सूत्रार्थः । भाष्यमध्येतदर्थम-
सङ्गत्तत्र व्याख्यातमिति न व्याख्यातमत्र । बुद्धिवृत्त्यविशिष्टत्वे ज्ञानवृत्तेराग-
मसुदाहरति तथाचोक्तं न पातालम् इति । शाश्वतस्य शिवस्य ब्रह्मणो विशुद्ध-
स्वभावस्य चित्तिहायामापत्तां मनोवृत्तिमेव चित्तिहायापत्त्वाच्चित्तेरप्यविशिष्टां
गुहां वेदयन्ते, तस्मान्मेव गुहायां तद् गुह्यं ब्रह्म, तदपनये तु स्वयम्प्रकाशमनाव-
रणमनुपसर्गे प्रयोतते चरमदीहस्य भगवत इति ॥ २२ ॥

तदेवं दृश्यत्वेन चित्तस्य परिणामिनस्तदतिरिक्तः प्रमानपरिणतिधर्मोपपा-
दितः, सम्प्रति लोकाप्रत्यक्षमप्यत्र प्रमाणयति अतश्चेतद् इति, अत्रशं चैतदि-
त्यर्थः, सू० द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥ यथा हि गीत्वाद्यनुरक्तं चित्तं
गीत्वाद्यर्थं प्रत्यक्षेषोऽवस्थापयति एवं द्रष्टृत्वाद्यापत्त्वा तदनुरक्तं चित्तं द्रष्टार-
वपि प्रत्यक्षेषोऽवस्थापयति, अस्ति हि द्रष्टाऽकारं ज्ञानं गीतमहं सम्प्रत्येति इति,

पापञ्च विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाऽचित्तनं चेतनमिव स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमिति उच्यते, तदनेन चित्तसा-
 रूप्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः, अपरे चित्तमात्र-
 मिवेदं सर्वं नास्ति खल्वयं गवादिर्घटादिश्च सकारणो लोक-
 इति, अनुकम्पनीयास्ते, कस्माद्, अस्ति हि तेषां भ्रान्ति-
 वीजं सर्वरूपाकारनिर्भासं चित्तमिति, समाधिप्रज्ञार्या
 प्रज्ञेयोऽर्थः प्रतिविम्बीभूतस्तस्यालम्बनीभूतत्वादन्वः, स चेदर्थ-
 श्चित्तमात्रं स्यात्कथं प्रज्ञयेव प्रज्ञारूपमवधार्येत, तस्मात्
 प्रतिविम्बीभूतोऽर्थः प्रज्ञायां येनाऽवधार्यते स पुरुष इति ।
 एवं ग्रहीत्यग्रहणयाह्लास्वरूपचित्तभेदात् त्रयमप्येतद् जातितः
 प्रविभजन्ते ते सम्यग्दर्शिनः, तैरधिगतः पुरुष इति ॥२३॥

तस्माद् ज्ञेयवद् ज्ञाताऽपि प्रत्यक्षमित्योऽपि न विविच्याऽवस्थापितो, यथा जले
 चन्द्रमसो विम्बं, नत्वेतावता तदप्रत्यक्षं, न चाऽस्य जलगतत्वे तदप्रमाणाविति
 चन्द्ररूपेऽप्यप्रमाणं भवितुमर्हति, तस्माच्चित्तप्रतिविम्बिततया चैतन्यगोचराऽपि
 चित्तवृत्तिर्न चैतन्यगोचरिति, तदिदं सर्वोयत्वं चित्तस्येति, तदेतदाह मनी हि
 इति, न केवलं तदाकारापत्त्या मन्व्येनाऽर्थेनोपरक्तं मनीऽपि तु स्वयं चेति,
 चक्षुरो भिन्नकमः, पुरुषेणेत्यस्याऽनन्तरं द्रष्टव्यः, तच्छायापत्तिः पुरुषस्य वृत्तिः ।
 इयं च चैतन्यहायापत्तिश्चित्तस्य वैनाशिकैरभ्युपेतव्या कथमन्यथा चित्ते चैतन्य-
 मित्त चारीपयाम्भुवुरित्याह तदनेन इति, केचिद् वैनाशिका वाद्यार्थेवादिनः,
 अपरे विज्ञानमात्रवादिनः । ननु यदि चित्तमेव द्रष्टाऽकारं दृष्ट्याकारं चाऽनु-
 भूयते इत्त चित्तादभिन्नावेवाकां द्रष्टृदृश्यौ, यथाहुः अभिप्रोऽपि हि बुद्ध्यात्मा
 विपर्यासितदर्शनेः । याह्याहाकसंविन्निभेदवानिव लक्ष्यते इति, तत्कथं मिते-
 ऽनुकम्पनीया इत्यत आह समाधिप्रज्ञायाम् इति, ते खलूक्ताभिरूपपत्तिभिश्चि-
 ताऽतिरिक्तं पुरुषमभ्युपनमन्याऽप्यटाङ्गयोगोपदेशेन समाधिप्रज्ञायामात्मगोच-
 रावा मवताये बोधयितव्याः, तद्यथा समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोऽयं आत्मा प्रति-
 विम्बीभूतोऽन्वः कस्मात् तस्याऽत्मन आलम्बनीभूतत्वाद् । अथ चित्तादभिन्नमेव
 कस्मान्नालम्बनं भवतीति यदि युक्तिबोधितोऽपि वैजात्यादृष्टीत् तत्र हेतुमाह
 स चेद् इति, स चेदात्मरूपोऽर्थश्चित्तमात्रं आह तु ततो व्यतिरिक्तः ततः कथं

कुतश्चेतद्,—

तदसङ्ख्येयवासनाभिच्छिन्नमपि परार्थं संहत्य-
कारित्वाद् ॥ २४ ॥

तदेतच्चित्तमसङ्ख्येयाभिर्वासनाभिरेव चित्तौकृतमपि
परार्थं परस्य भोगाऽपवर्गायं न स्वार्थं संहत्यकारित्वाद् गृह-
वत्, संहतकारिणा चित्तेन न स्वार्थेन भवितव्यं, न सुख-
चित्तं सुखार्थं न ज्ञानं ज्ञानार्थम्, उभयमध्येतत्परार्थं, यच्च
भोगेनाऽपवर्गेण चाऽर्थेनाऽर्थवान् पुरुषः स एव परो न परः
सामान्यमात्रं, यत्तु किञ्चित्परं सामान्यमात्रं स्वरूपेणोदा-
हरेद्देनाशिकस्तत्सर्वं संहत्यकारित्वात् परार्थमेव स्याद्,
यस्त्वसौ परो विशेषः स न संहत्यकारी पुरुष इति ॥ २४ ॥

प्रशयव प्रज्ञाऽपमवधार्येत, स्वात्मनि इतिविरोधाद् । अपसंहरति तस्माद् इति,
समीचीनोपदेशेनाऽनुकल्पिता भवतीत्याह एवम् इति, जातितः स्वभावात्
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

चित्ताऽतिरिक्तात्मसङ्घादि ह्येत्वनरभवतारयति कुतश्चेतद् इति, सू० तद्
त्वाद् ॥ २४ ॥ यद्यप्यसङ्ख्येयाः कर्मवासनाः क्लेशवासनाश्च चित्तमेवाधिशेरते
न तु पुरुषं तथा च वासनाधीना विपाकाश्चित्तायतया चित्तस्य भोगता-
मावहन्ति, भोगुरर्थे च भोग्यमिति सर्वं चित्तार्थं प्राप्तं तथाऽपि तच्चित्तमसङ्ख्येय-
वासनाविच्छिन्नमपि परार्थं कस्यात् संहत्यकारित्वादिति सूत्रार्थः । व्याचष्टे
तदेतद् इति, स्यादेतत्, चित्तं संहत्याऽपि कारिष्यति स्वार्थं च भविष्यति चः
खलु विरोध इति यदि कश्चिद् द्रव्यात् प्रत्याह संहत्यकारिणा इति । सुख-
चित्तमिति भोगमुपलक्षयति, तेन दुःखचित्तमपि द्रष्टव्यं, ज्ञानमित्यपवर्गं उक्तः ।
एतदुक्तं भवति सुखदुःखे चित्ते प्रतिकूलानुकूलात्मके नात्मनि सम्भवतः, स्वात्मनि
इतिविरोधाद्, न चाऽन्योऽपि संहत्यकारी साक्षात्परम्परया वा सुखदुःखे विद-
धानस्वाभ्यामनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा, तस्माद् यः साक्षात्परम्परया वा
सुखदुःखयोर्न व्याप्तिव्येत स एव चाभ्यामनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा, स च
निष्पीडाधीनः पुरुषः, एवमपद्रव्यते येन ज्ञानेन तस्माऽपि श्रेयतन्मत्वात् स्वात्मनि

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः

॥ २५ ॥

यथा प्रावृषि टणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्ताऽनुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपाती दृश्येते तत्राऽप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्माऽभिनिर्वर्त्तितमित्यनुमीयते, तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्त्तते, यस्याऽभावादिदमुक्तं स्वभावं मुक्त्वा दोषाद् येषां पूर्वपक्षे रुचिर्भवति अरुचिश्च निर्णये भवति तत्र आत्मभावभावना कोऽहमासं कथमहमासं किंस्विद् इदं कथं स्विदिदं के भविष्यामः कथं वा भविष्याम इति, सा तु विशेषदर्शिनो निवर्त्तते, कुतः, चित्तस्यैव विचित्रः परिणामः, पुरुषस्त्वसत्यामविद्यायां शुद्धचित्तधर्मैरपरामृष्ट इति, ततोऽस्य आत्मभावभावना कुशलस्य निवर्त्तत इति ॥ २५ ॥

अ इति विरोधान्न ज्ञानार्थत्वं, न चान्यविषयादस्यादपवर्गसम्भवी, विदेहप्रकृतिसंज्ञानामपवर्गाऽसम्भवात्, तस्माद् ज्ञानमपि पुरुषार्थमेव न तत्स्वार्थं नाऽपि परमाचार्यं, संवृतपरार्थत्वं चानवस्थाप्रसङ्गादसंवृतपरार्थसिद्धिरिति ॥ २४ ॥

तदेवं केवल्यमूलवीजं युक्तिमयमात्मदर्शनमुक्त्वा तदुपदेशाधिष्ठितं पुरुषमनचिह्नतपुरुषान्तराद् व्यावृत्तमाह सू० विशेष इति ॥ २५ ॥ यस्य आत्मभावे भावना नास्ति तस्याऽऽत्माङ्गीगोपदेशादनुतिष्ठती युञ्जानस्य तत्परिपाकाच्चित्तसत्त्वपुरुषयोर्विशेषदर्शनाद् आत्मभावभावना निवर्त्तते, यस्य आत्मभावभावना नैव नास्ति नास्ति कस्य तस्योपदेशानचिह्नतस्यापरिनिश्चितात्मतत्परस्तीकभावस्य गोपदेशो न विशेषदर्शनं न आत्मभावभावनानिष्ठितिरिति सूचार्थः । नन्वात्मभावभावनायाश्चित्तवर्त्तित्या कुतोऽवगम इत्यत आह यथा प्रावृषि इति । प्राग्भवीयं तत्त्वदर्शनबीजमपवर्गभागीयं यत्कर्माऽऽत्माङ्गीगानुष्ठानं तद्दीकदेशाऽनुष्ठानं वा तदभिनिर्वर्त्तितमसौत्वानुमीयते, तस्य आत्मभावभावना अवश्यमेव स्वाभाविकी यत्काम्यासं विनाऽपि प्रवर्त्तते । अनधिकारिण्यभागिनां वचनेन दर्शयति यत्र अभावादिदम् इति, पूर्वपक्षः नास्ति कर्मफलं परस्तीक्ष्णोन्मावान् परस्तीकाऽ-

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम्

॥ २६ ॥

तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्राग्भारमज्ञाननिम्नमासीत्
तदस्य अन्यथा भवति, कैवल्यप्राग्भारं विवेकजज्ञाननिम्न-
मिति ॥ २६ ॥

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारिभ्यः ॥ २७ ॥

प्रत्ययविवेकनिम्नस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रप्रवाहि-
णश्चित्तस्य तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि अस्मीति वा, ममेति
वा, जानामीति वा, न जानामीति वा । कुतः, क्षीय-
माणबीजभ्यः पूर्वसंस्कारिभ्य इति ॥ २७ ॥

हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

यथा क्लेशा दग्धबीजभावा न प्ररोहसमर्था भवन्ति तथा

भावात्, तत्र क्लेशः, अक्लिष्टनिर्णये पञ्चविंशतितत्त्वविषये, आत्मभावभावना
प्राग् व्याख्याता, विशेषदर्शनः परामर्शमाह चित्तस्यैव इति, तस्य विशेषदर्शन-
कृश्लस्य आत्मभावभावना विनिवर्तत इति ॥ २५ ॥

अथ विशेषदर्शनः कौटुम्भं चित्तमित्यत आह सू० तदा चित्तं ॥ २६ ॥
निगदव्याख्यातम् ॥ २६ ॥

स्मादेतद्, विशेषदर्शनं चेद्विवेकनिष्ठं न जातु चित्तं व्युत्थितं स्याद्, दृश्यते
चाऽस्य भिन्नामटती व्युत्थितमित्यत आह सू० तच्छिद्रेषु इत्यादि ॥ २७ ॥ प्रतीयते
येन स प्रत्ययः, चित्तसत्त्वं, तस्माद्विवेकचित्तेः, तेन निम्नस्य । जानामीति
साक्षात्कीची विविच्य दर्शितः, न जानामीतिमोहः, तन्मूखावहङ्कारममकारावह-
नस्मीति वा ममेति वा दर्शितौ । क्षीयमाणानि च तानि बीजानि चेति
समासः । पूर्वसंस्कारिभ्यः व्युत्थानसंस्कारिभ्यः ॥ २७ ॥

स्मादेतत्, सत्यपि विवेकज्ञाने व्युत्थानसंस्कारा यदि प्रत्ययान्तराणि प्रसुवते
कदाहिं हानहेतुरितेषां, यतः प्रत्ययान्तराणि न पुनः प्रसुवीरन्वियत आह सू०
हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥ अपरिपक्वविवेकज्ञानस्याक्षीयमाण्य व्युत्थान-

ज्ञानाग्निना दग्धवीजभावः पूर्वसंस्कारो न प्रत्ययप्रसूर्भवति,
ज्ञानसंस्कारास्तु चित्ताधिकारसमाप्तिमनुशेरत इति न
चिन्त्यन्ते ॥ २८ ॥

प्रसङ्ख्यानोऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेक-
ख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ २९ ॥

यदाऽयं ब्राह्मणः प्रसङ्ख्यानोऽप्यकुसीदः ततोऽपि न किञ्चि-
त्पार्थयते, तत्राऽपि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भव-
तीति, संस्कारवीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तराणि उत्पद्यन्ते, तदा
अस्य धर्ममेघो नाम समाधिर्भवति ॥ २९ ॥

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥

तस्माभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति,

संस्काराः प्रत्ययान्तरं प्रसूवते न तु परिपक्वविवेकज्ञानस्य क्षीणाः प्रत्ययान्तराणि
प्रसीतुमर्हन्ति, यथा विवेकच्छिद्रसमुत्पन्ना अपि क्लेशा न संस्कारान्तरं प्रसूवते,
तत्कस्य हेतोः, तदेते क्लेशा विवेकज्ञानवर्निद्धदग्धवीजभावा इति, एवं व्युत्थान-
संस्कारा अपीति । अथ व्युत्थानसंस्कारा विवेकज्ञानसंस्कारैर्निरीदय्या विवेक-
संस्काराश्च निरीधसंस्कारैः, निरीधसंस्कारास्तन्वाह्यविषयत्वं दर्शितं निरीधो-
पायः प्रायश्चित्तनीय इत्यत आह ज्ञानसंस्कारास्तु इति, परंपरास्यसंस्कारा
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

तदेवं सूत्रकरो व्युत्थाननिरीधोपायं प्रसङ्ख्यानमुक्त्वा प्रसङ्ख्याननिरीधोपाय-
माह सू० प्रस समाधिः ॥ २९ ॥ ततोऽपि प्रसङ्खानादपि, न किञ्चित् सर्व-
भावाऽधिष्ठातृत्वादि, प्राथ्यन्ते, प्रत्युत तत्राऽपि क्लिञ्चति, परिणामित्वदोषदर्शनेन
विरक्तः, सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवति । एतदेव विवृणोति तत्रापि इति,
यदा व्युत्थानप्रत्यया भवेयुस्तदा नायं ब्राह्मणः सर्वथा विवेकख्यातिः, यत्कस्य न
प्रत्ययान्तराणि भवन्ति ततः सर्वथा विवेकख्यातिरिति, तदास्य धर्ममेघः समाधि-
र्भवति एतदुक्तं भवति प्रसङ्ख्याने विरक्तस्तन्निरोधमिच्छन् धर्ममेघं समाधिसुपा-
सीत, तदुपासने च सर्वदा विवेकख्यातिर्भवति, तथा च तद्विरीडुं पारय-
तीति ॥ २९ ॥

तस्य च प्रयोजनमाह सू० ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥ क्लेशान्मूर्त्तवद्भव

कुशलाऽकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति, क्लेशकर्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तो भवति, कस्माद्, यस्माद्द्विपर्ययो भवस्य कारणं, न हि क्षीणविपर्ययः कश्चित् किञ्चित् क्वचिज्जातो दृश्यत इति ॥ ३० ॥

तदा सर्वावरणमलापितस्य ज्ञानस्य आन-
न्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥

सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्य आनन्त्यं भवति, आवरकेण तमसा अभिभूतमाहृतज्ञानसत्त्वं क्वचिदेव रजसा प्रवर्तितमुद्घाटितं ग्रहणसमर्थं भवति, तत्र यदा सर्वैरावरण-मलैरपगतमलं भवति तदा भवति तस्य आनन्त्यं, ज्ञानस्य आनन्त्यात् ज्ञेयमल्पं सम्पद्यते, यथा आकाशे खद्योतः, यत्रेद-मुक्तं अन्धो मणिमविध्यत्तमनङ्गलिरावयत् । अग्रीवस्तं प्रत्य-मुच्चत्तमजिह्वोऽभ्यपूजयद् प्रति ॥ ३१ ॥

मुक्तो भवति । उत्तरं यस्माद् इति, क्लेशकर्मवामनेहः किल कर्माशयो जात्यादि-मिदानं, न चाऽसति निदाने निदानी भवितुमर्हति, यथा अहं अत्र भगवानव-षादः वीतरागजन्मादृग्भनाद् इति ॥ ३० ॥

अथैवं धर्मनिघे सति कीदृशं चित्तमित्यत आह न० तदा अल्पम् ॥ ३१ ॥ चाप्रियते चित्तसत्त्वमिभिरित्वावरणानि, मलाः क्लेशकर्माणि, सर्वे च ते आवरण-मलाश्चेति सर्वावरणमलाः, तेभ्योऽपितस्य चित्तसत्त्वस्य, ज्ञानस्य ज्ञायते अनेन इत्य-नया अल्पत्या, आनन्त्याद् अपरिनिघत्वात्, ज्ञेयमल्पं, यथा हि शरदि घनपटलमुक्त-चन्द्राऽर्चिषः परितः प्रथितमानस्य प्रकाशाऽनन्त्यात् प्रकाशा घटादयोऽल्पाः प्रका-शन्ती एवमपगतमलमसञ्चित्तसत्त्वस्य प्रकाशानन्त्यादल्पं प्रकाशमिति, तदेतदाह सर्वैः इति, एतदेव व्यतिरेकमुखेन स्वीरयति आवरकेण तमसाऽभिभूतम् इति, क्लेशाश्रीलेन रजसा प्रवर्तितमतपलीहाटितं प्रदीशादपनीततम इत्यर्थः अत एव सर्वान् धर्मान् प्रियान् मीहति वर्धति प्रकाशनेनेति धर्मनिघ इत्युच्यते । नन्वयमस्तु धर्मनिघः समाधिः सवासनक्लेशकर्माशयप्रशमदितः, अथ सत्यप्यस्मिन् कश्चात्र जायते पुनर्जन्तुरित्यत आह यत्रेदमुक्तम् इति, कारणसमुक्त्वेदादपि चेत्काव्ये क्लेशवै ह्यस्य भी सच्चिदेधादयोऽन्वादिभ्यो भवेयुः प्रत्यक्षाः, तथा चाऽनुपद्राव-

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिगुणा-
नाम् ॥ ३२ ॥

तस्य धर्ममेघस्योदयात्कृतार्थानां गुणानां परिणामक्रमः
परिसमाप्यते, न कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्तक्रमा क्षणमप्य-
वस्थातुमुत्सहन्ते ॥ ३२ ॥

अथ कोऽयं क्रमो नामिति,

क्षणप्रतियोगी परिणामाऽपरान्तनिर्ग्राह्यः

क्रमः ॥ ३३ ॥

क्षणानन्तर्यात्मा परिणामस्य अपरान्तेन अवसानेन गृह्यते
क्रमः नह्यननुभूतक्रमक्षणा नवस्य पुराणता वस्तुस्याऽन्ते
भवति, नित्येषु च क्रमो दृष्टः, द्वयी चेत्यं नित्यता कूटस्थ-
नित्यता परिणामिनित्यता च, तत्र कूटस्थनित्यता पुरुषस्य,
परिणामिनित्यता गुणानां, यस्मिन् परिणम्यमाने तत्त्वं न

तायामाभाषको लौकिकः उपपन्नार्थः स्यात्. अविध्य दृश्यो मांसमिति, अथ यद्
यथितवान्, प्रत्यसृजत् पिनडवान्. अभ्यपूजयत् स्तुतवानिति ॥ ३३ ॥

ननु धर्ममेघस्य परा काष्ठा ज्ञानप्रसादमात्रं परं वैराग्यं असूक्ष्मघातमप-
हन्त व्युत्थानसमाधिस्कारान् क्रमिकमाश्रयान्, गुणास्तु स्वत एव विकार-
करणशैलाः कक्षान्तादृशमपि पुरुषं प्रति देहेंद्रियादि नाऽरभन्त इत्यत आह
सू० ततः नाम् ॥ ३२ ॥ शीलमिदं गुणानां यदमीयं प्रति कृतार्थास्तं प्रति न
प्रवर्तन्त इति भावः ॥ ३२ ॥

अत्राऽन्तरे परिणामक्रमं पृच्छति अथ कोऽयम् इति, सू० अथ क्रमः ॥ ३३ ॥
परिणामक्रमः अथप्रतियोगी अथः प्रतिसम्बन्धी यस्य स तथोक्तः, अथप्रवृत्ता-
यय इत्यर्थः, न जातु क्रमःक्रमवन्तमन्तरेण प्रकथी निरूपयितुं, न चैकस्यैव अथस्य
क्रमः, तथात् अथप्रवृत्ताययः परिश्रियते, तदिदमाह अथानन्तर्यात्मा इति ।
परिणामक्रमे प्रमाणात् परिणामस्य इति, नवस्य हि वस्तुस्य प्रवृत्तस्य रक्षित-
स्याऽपि चिरेण पुराणता दृश्यते सोऽयं परिणामस्याऽपरान्तः पर्यवसानं, तेन
हि परिणामस्य क्रमः ततः प्रागपि पुराणतायाः सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मसूक्ष्म-

विद्वन्वते तन्नित्यं, उभयस्य च तत्त्वाऽनभिघातान्नित्यत्वम्, तत्र गुणधर्मेषु बुद्ध्यादिषु परिणामापरान्तनिर्घातः क्रमो लक्ष्यपर्यवसानो, नित्येषु धर्मेषु गुणेषु फलव्यपर्यवसानः, कूटस्थनित्येषु स्वरूपमात्रप्रतिष्ठेषु मुक्तपुरुषेषु स्वरूपाऽस्तिता क्रमेणैवाऽनुभूयत इति तत्राप्यलक्ष्यपर्यवसानः शब्दपृष्ठेनाऽस्तिक्रियामुपादाय कल्पित इति । अथाऽस्य संसारस्य स्थित्या गत्या च गुणेषु वर्तमानस्याऽस्ति क्रमसमाप्तिर्न वेति । अवचनीयमेतत्, कथम्, अस्ति प्रश्न एकान्तवचनीयः सर्वो जातो मरिष्यति, श्रीं भो इति । अथ सर्वो मृत्त्वा जनिष्यत इति विभज्य वचनीयमेतत् प्रत्यदितग्यातिः क्षीणदृष्टः कुशलो

तरलादीनां पीर्षापर्यमनुमीयते । एतदेव व्यतिरेकमुखेन दर्शयति न हि इति । अननुभूतः अप्राप्तः क्रमचणो यया सा तथोक्ता । नन्वेव क्रमः प्रधानस्य न सम्भवति तस्य नित्यत्वादित्यत आह नित्येषु च इति, बहुवचनेन सर्व-नित्यव्यापितां क्रमस्य प्रतिजानीते, तत्र नित्यानां प्रकारभेदं दर्शयित्वा नित्य-व्यापितां क्रमस्थोपपादयति ह्यथी इति, ननु कूटस्थं स्वभावादप्रच्युतमस्तु नित्यं, परिणामि सदैव स्वरूपात् चावसानं कथं नित्यमित्यत आह यस्मान् इति, धर्म-लक्षणाऽवस्थानामुदयव्ययधर्मत्वं धर्मिणस्तु तत्त्वादातघात एवेति । अथ किं परिणामापरान्तनिर्घाता सर्वक्रमस्य, नेत्याह तत्र गुणधर्मेषु बुद्ध्यादिषु इति, यतो लक्ष्यपर्यवसानः धर्माणां विनाशान्, प्रधानस्य तु परिणामक्रमो न लक्ष्य-पर्यवसानः । ननु प्रधानस्य धर्मरूपेण परिणामादस्तु परिणामक्रमः पुरुषस्य त्वपरिणामिनः कुतः परिणामक्रम इत्यत आह कूटस्थनित्येषु इति, तत्र बुद्धानां चित्ताऽव्यतिरेकाऽभिमानात्परिणामाध्यासः, मुक्तानां चास्तिक्रियामुपादायाऽशास्त्रीऽपि परिणामी मोहकल्पितः, शब्दस्य पुरःसरतया तत्पृष्टो विकल्पोऽस्ति क्रियामुपादान इति । गुणेष्वलक्ष्यपर्यवसानः परिणामक्रम इत्युक्तं तदसङ्गमानः पृच्छति अथ इति, स्थित्यतिमहाप्रलयवस्थार्यां गत्यतिष्ठथी । एतदुक्तं भवति यद्यानन्त्यान्न परिणामसमाप्तिः संसारस्य हन्त भोः कथं महाप्रलयसमये सर्वेषा-नात्मनां सङ्घसा समुच्छिद्येव, कथं च सृष्ट्यादौ सङ्घसोत्पद्यत संसारः, तस्मान् एतैकस्यात्मनो मुक्तिक्रमेण सर्वेषां विमोक्षादुच्छेदः सर्वेषां संसारक्रमेणैतौ प्रधान-परिणामपरिसमाप्तिः, एवं च प्रधानस्याऽप्यनित्यत्वप्रसङ्गः, न चाऽपूर्वसत्त्वप्रादुर्भाव

न अनिष्यत इतरस्तु जनिष्यते । तथा मनुष्यजातिः श्रेयसी
 न वा श्रेयसीत्येवं परिपृष्टे विभज्यवचनीयः प्रश्नः, पशुमुद्दिश्य
 श्रेयसी देवानृषीणां ऽधिष्ठत्य नेति । अयं तु अवचनीयः प्रश्नः
 संसारोऽयमन्तवानथाऽनन्त इति, कुशलस्याऽस्ति संसार-
 क्रमसमाप्तिर्नेतरस्येति, अन्यतराऽवधारणेऽदोषः, तस्माद्
 व्याकरणीय एवाऽयं प्रश्न इति ॥ ३३ ॥

गुणाधिकारक्रमसमाप्ती कैवल्यमुक्तं तत् स्वरूपमवधार्यते,—

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं
 स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

इत्यतः येनानन्त्यं स्यात्, तथा सति अनादित्वव्याहृतेः सकलशास्त्रार्थभङ्गप्रसङ्ग इति
 भावः । उत्तरमाह अवचनीयम् इति, अनुत्तरार्हमेतद् । एकान्तत एव तस्या-
 ऽवचनीयतां दर्शयितुमेकान्तवचनीयं प्रश्नं दर्शयति अस्ति प्रश्न इति, सर्वो जातो
 मरिष्यतीति प्रश्नः, उत्तरं भी भी इति, सत्यं भी इत्यर्थः । अविभज्य वच-
 नीयमुक्त्वा प्रविभज्य वचनीयं प्रश्नमाह अथ सर्वं इति, विभज्य वचनीयतामाह
 विभज्य इति । विभज्य वचनीयमेव प्रश्नान्तरं विषयार्थमाह तथा मनुष्य-
 जातिः इति, अयन्तु अयं तु अवचनीय एकान्ततः न हि सामान्येन कुशलाः कुशल-
 पुरुषसंसारस्याऽन्ववस्मनन्तवस्त्वं वा शक्यमेकान्ततो वक्तुं, यथा प्राणशून्या-
 वस्त्र श्रेयस्त्वमश्रेयस्त्वं वा नैकान्ततः शक्योऽवधारयितुं यथा जातमवस्त्र मरण-
 मेकान्ततः । विभज्य पुनः शक्यावधारणमित्याह कुशलस्य इति, अयमभि-
 सन्धिः क्रमेण मोक्षं सर्वेषां मोक्षात्संसारोच्छेद इत्यनुमानं, तस्मात्संसार-
 मोक्षाश्रयं, तथा चाऽभ्युपगतमोक्षप्रतिपादकागमप्रमाणभावः कथं तमेव आगमं
 प्रधानविकारनित्यतायाः प्रमाणीकुर्यात् तस्मादागमवाचितविषयमेतदनुमानं न
 प्रमाणात्, न्यते हि श्रुतिस्रुतीतिहासपुराणेषु सर्गप्रतिसर्गपरम्पराया अनादित्व-
 जनन्तत्वं चेति । अपि च सर्वेषामिवात्मनां संसारस्य न तावद् युगपदुच्छेदः
 संभवती, न हि पश्चितकृपाशामप्यनेकजन्मपरम्पराभ्यासपरिश्रमसाध्या विवेक-
 प्ल्यातिप्रतिष्ठा किं पुनः प्राणशून्यावस्य स्यावरजसमादीरिकादाऽकृपाद् भवितु-
 मर्हति; न च कारणाऽधीगपथे कार्यधीगपथं युज्यते, क्रमेण तु विवेकप्ल्याताव-
 सङ्गरीयोनां क्रमेण मुक्तौ न संसारोच्छेदः, अनन्तत्वात् अनन्तानसङ्गरीयत्वादिति
 सर्वमवदातम् ॥ ३३ ॥

कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्य-
कारणात्मनां गुणानां तत्कैवल्यं, स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वा-
ऽनभिसम्बन्धात्पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला, तस्याः सदा
तथैवाऽवस्थानं कैवल्यमिति ॥ ३४ ॥

इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे साङ्ख्यप्रवचने कैवल्य-
पादश्चतुर्थः ॥

कैवल्यरूपाऽवधारणपरस्य सूत्रस्याऽवान्तरसङ्गतिमाह गुणाऽधिकार इति,
सू० पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रातिप्रसवः 'कैवल्यं' स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्ति-
रिति ॥ ३४ ॥ कृतकरणीयतया पुरुषार्थशून्यानां गुणानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणे
प्रधाने लयः, तेषां कार्यकारणात्मकानां गुणानां व्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारा
मनसि लीयन्ते, मनोऽस्मितायाम्, अस्मिता लिङ्गे, लिङ्गमालिङ्ग इति, योऽयं
गुणानां कार्यकारणात्मनां प्रतिसर्गः तत्कैवल्यं यं कंचित्पुरुषं प्रति प्रधानस्य
मोक्षः । स्वरूपप्रतिष्ठा पुरुषस्य वा मोक्ष इत्याह स्वरूपप्रतिष्ठा इति । अस्ति
हि महाप्रलयोऽपि स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिर्नचासौ मोक्ष इत्यत आह पुनः इति ।
सौत्र इति शब्दः शास्त्रपरिसमाप्ती ॥ ३४ ॥

मुक्त्यर्चचित्तं परणीकमेयज्जसिद्धयो धर्मघनः समाधिः ।

इयौ च मुक्तिः प्रतिपादिताऽस्मिन् पादे प्रसङ्गादपि चान्यदुक्तम् ॥१॥

निदानं तापानामुदितमथ तापाद्य कथिताः ।

सङ्गाङ्गैरपाभिर्विद्धितसिद्धयोगइयमपि ।

कृतो मुक्तिरध्वा गुणपुरुषभेदः स्फुटतरः ।

विविक्तं कैवल्यं परिगलिततापा चितिरसौ ॥ २ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलभाष्य-

व्याख्यायां तत्त्ववैशारद्यां कैवल्य-

पादश्चतुर्थः समाप्तः ॥

